

ISSN 2411-6076 03
ISSN 2709-135X (online)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

ТІЛТАНЫМ

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ИМ. А.БАЙТҰРСЫНОВА
КОМИТЕТ НАУКИ МИНИСТЕРСТВА ОБРАЗОВАНИЯ
И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

№3 (79) 2020

маусым, шілде, тамыз, 2020

июнь, июль, август, 2020

2001 жылғы сәуірден бері шығады

Бір жылда 4 рет жарық көреді

Издается с апреля 2001 года

Выходит 4 раза в год

АЛМАТЫ

Редакциялық кеңес:

А.Фазылжанова филология ғылымдарының кандидаты (бас редактор); **Н.Уәли**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Т.Жанұзақов**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Ә.Жүнісбек**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **З.Базарбаева**, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі; **Е.З.Қажыбек**, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА-ның коор. мүшесі; **Ж.Манкеева**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **М.Кирхнер**, Ю.Лебих атындағы Гиссен университетінің (Германия) профессоры; **Э.Д.Сүлейменова**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Н.Демір**, Хаджеттепе университетінің (Түркия) профессоры; **А.В.Дыбо**, филология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей Ғылым Академиясының корреспондент-мүшесі; **Т.Ж.Мұсаев**, И.Арабаев атындағы Бішкек университеті Лингвистика және әлем тілдері институтының директоры, Кыргыз Республикасы Ғылым академиясының коор. мүшесі, филология ғылымдарының докторы, профессор; **М.Джусупов**, Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, филология ғылымдарының докторы, профессор; **М.Малбақов**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Б.Момынова**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **А.Алдаш**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Қ.Кудеринова**, филология ғылымдарының докторы, профессор; **Д.Қ.Шомфай**, Венгрия Ғылым академиясы Этнология институтының ғылыми қызметкері, алтаистика мамандығының PhD докторы.

Редакционный совет:

Фазылжанова А.М., кандидат филологических наук, главный редактор (Казахстан); **Уали Н.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Жанұзақов Т.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Жүнісбек А.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Базарбаева З.**, доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК (Казахстан); **Манкеева Ж.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Қажыбек Е.**, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент НАН РК (Казахстан); **Кирхнер М.**, профессор Гиссенского университета им. Ю. Лебиха (Германия); **Сүлейменова Э.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Демір Н.**, профессор Университета Хаджеттепе (Турция); **Дыбо А.**, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент Российской академии наук (Россия); **Мұсаев Т.**, директор Института лингвистики и мировых языков Бишкекского университета им. И. Арабаева, член-корреспондент академии наук Кыргызской Республики, доктор филологических наук, профессор (Кыргызстан); **Джусупов М.**, Узбекский государственный университет мировых языков, доктор филологических наук, профессор (Узбекистан); **Малбақов М.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Момынова Б.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Алдаш А.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Кудеринова К.**, доктор филологических наук, профессор (Казахстан); **Шомфай Д.**, научный сотрудник Института этнологии Венгерской академии наук, PhD по специальности алтаистика (Венгрия).

Editorial Board

Fazylzhanova A.M., Candidate of Philological Sciences, Editor-in-chief (Kazakhstan); **Uali N.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Zhanuzakov T.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Zhunisbek A.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Bazarbayeva Z.**, Doctor of Philological Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan); **Mankeeva Zh.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Kazhybek Y.**, Doctor of Philological Sciences, Professor, Corresponding member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan); **Kirchner M.**, Professor of the Justus Liebig University of Giessen (Germany); **Suleimenova E.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Demir N.**, Professor of Hacettepe University (Turkey); **Dybo A.**, Doctor of Philological Sciences, Professor, Corresponding member of the Russian Academy of Sciences (Russia); **Mussayev T.**, Director of the Institute of Linguistics and World Languages of Bishkek University named after I. Arabaev, Corresponding member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kyrgyzstan, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kyrgyzstan); **Dzhusupov M.**, Uzbekistan State University of World Languages, Doctor of Philological Sciences, Professor (Uzbekistan); **Malbakov M.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Momynova B.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Aldash A.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Kuderinova K.**, Doctor of Philological Sciences, Professor (Kazakhstan); **Shomfay D.**, researcher of the Institute of Ethnology of the Hungarian Academy of Sciences, PhD in altaistics (Hungary).

Мемлекеттік тіркеу №1799-ж.

Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінен 05.03.2001 жылы берілді.

Государственный регистрационный, №1799-ж выдан от 05.03.2001 года

Министерством культуры, информации и общественного согласия.

State registration number, No. 1799-z issued on 05.03.2001

by the Ministry of culture, information and public consent.

З.М.Базарбаева

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері,
филология ғылымдарының докторы, профессор,
ҚР ҰҒА академигі, Алматы, Қазақстан

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ – ҚАЗАҚ СУПЕРСЕГМЕНТТІ ФОНЕТИКАСЫНЫҢ НЕГІЗІН ҚАЛАУШЫСЫ

Аннотация. Мақала қазақ тіл білімінің негізін қалаушы А.Байтұрсынұлының суперсегментті фонетика саласындағы ғылыми мұрасына арналған. Интонацияның негізгі компоненттері, олардың дыбыстық сөйлеудегі қызметі А.Байтұрсынұлының ғылыми ілімі тұрғысынан сипатталады. *Әуен, қарқын, үдемелік, пауза, тембр* деген интонацияның компоненттеріне егжей-тегжейлі сипаттама берілген. Тілдің интонациялық ерекшелігі просодикалық құралдарды таңдауда және олардың өзара байланысында көрінеді. А.Байтұрсынұлының пікірінше, қазақтың просодикалық жүйесі орыс тілінен гөрі француз тілінің просодикалық жүйесіне ұқсас. Орыс екпіні сөйлемнің әр жеріне түссе, ал қазақ екпіні француз тіліндегідей сөйлемнің соңына түседі.

Интонацияның ең кіші функционалдық бірлігі туралы түсінік берілді. Интонома – таңба, оның формасы да, мазмұны да бар. Фонемалар сияқты интономаның саны шектеулі. Эксперименттік-фонетикалық зерттеулер негізінде қазақ тілінің 8 интономасы анықталды. Интономаның негізгі қызметі сөйлемдерді бір-бірінен айырып ажыратуда болып табылады.

Мақалада поэтикалық сөйлеу интонациясына ерекше назар аударылады. Ғалым *бунақ, шумақ, тармақ, ырғақ* сияқты ұғымдарды ғылыми айналымға енгізді, солар арқылы поэтикалық мәтіндер сипатталды. Ғалымның функционалды грамматиканы дамытуға қосқан ғылыми үлесі талданады. А.Байтұрсынұлы өз зерттеулерінде дискурс теориясының мәселелерін қарастырады, қазақ тіл білімінде тұңғыш рет сөйлеу фактілерін коммуникативті-прагматикалық аспектісінде зерттейді.

Тірек сөздер: суперсегментті фонетика, әуен, қарқын, үдемелік, пауза, тембр, интонома, бунақ, шумақ, тармақ, ырғақ, екпін, дискурс.

З.М. Базарбаева

Главный научный сотрудник Института языкознания имени А.Байтұрсынова,
доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК Алматы, Казахстан

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВ – ОСНОВОПОЛОЖНИК КАЗАХСКОЙ СУПЕРСЕГМЕНТНОЙ ФОНЕТИКИ

Аннотация. Статья посвящена научному наследию основоположника казахского языкознания А. Байтұрсынова в области суперсегментной фонетики. С позиции учения А. Байтұрсынова описываются основные компоненты интонации, их

функции в звучащей речи. Дается подробное описание компонентам интонации: мелодики, темпа, интенсивности, паузы, тембра. В выборе просодических средств и их взаимодействии проявляется интонационная специфика языка. По мнению А.Байтұрсынова, казахская просодическая система более похожа на просодическую систему французского языка, нежели русского. Это проявляется в природе казахского ударения, которое, как во французском языке, падает на конец слова в отличие от разноместного русского ударения.

Объясняется понятие интоныма – наименьшей функциональной единицы интонации. Интонома – это знак, который имеет и форму и содержание. Количество интоном так же, как и фонем, ограничено. На основе экспериментально-фонетических исследований было выявлено 8 интоном казахского языка. Раскрывается основная функция интоныма, служащая для дифференциации высказываний.

Особое внимание уделяется интонации поэтической речи. Ученый ввел в научный оборот такие понятия, как слог, куплет, строка, ритм, посредством которых описываются поэтические тексты. Анализируется научный вклад ученого в развитие функциональной грамматики. А. Байтұрсынов в своих исследованиях рассматривал проблемы теории дискурса, впервые в казахском языкознании исследовал речевые факты в коммуникативно-прагматическом аспекте.

Ключевые слова: суперсегментная фонетика, мелодика, темп, интенсивность, пауза, тембр, интонома, слог, куплет, строка, ритм, ударение, дискурс.

Z.M. Bazarbayeva

Chief Researcher of the Institute of Linguistics named after A.Baitursynov, Doctor of philological sciences, professor
Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan,
Almaty, Kazakhstan

AKHMET BAITURSYNOV – THE FOUNDER OF KAZAKH SUPER-SEGMENTAL PHONETICS

Annotation. The article is devoted to the scientific heritage of the founder of Kazakh linguistics A. Baitursynov in the field of super-segmental phonetics. From the point of view of the teachings of A. Baitursynov, the main components of intonation, their functions in sounding speech are described. A detailed description is given to the components of intonation: melody, tempo, intensity, pause, timbre. The intonation specificity of the language is manifested in the choice of prosodic means and their interaction. According to A. Baitursynov, the Kazakh prosodic system is similar to the prosodic system of the French language rather than Russian. This is manifested in the nature of the Kazakh stress, which, like in French, falls on the end of the word, in contrast to the different-place Russian stress.

The concept of intonation, the smallest functional unit of intonation, is explained. Intonema is a sign that has both form and content. The number of intones, as well as phonemes, is limited. On the basis of experimental-phonetic research, 8 intones of the Kazakh language were identified. The main function of an intoneme is revealed, which serves to differentiate statements.

Particular attention is paid to the intonation of poetic speech. The scientist introduced

into scientific circulation such concepts as syllable, verse, line, rhythm through which poetic texts are described. The scientific contribution of the scientist to the development of functional grammar is analyzed. A. Baitursynov in his research examined the problems of the theory of discourse, for the first time in Kazakh linguistics he explored speech facts in a communicative-pragmatic aspect.

Key words: super-segmental phonetics, melody, tempo, intensity, pause, timbre, intonation, syllable, verse, line, rhythm, stress, discourse.

Қазақ тіл біліміндегі алғашқы зерттеулер халқымыздың тұңғыш тіл маманы А.Байтұрсынұлы еңбектерінен басталатыны белгілі. Батыс және орыс әдебиетін жете білген ғалым, қазақ тілінің суперсегментті фонетикасын орыс, поляк, француз, чех тілдерімен салыстыра зерттеген. Екпіннің табиғатын және қызметін қарастырып, А.Байтұрсынұлы тілдерді екі топқа бөлген: «екпін буыны бірыңғай келетін тілдер және екпін буыны бірыңғай келмейтін тілдер» деп. Екпін буыны бірыңғай келмейтін, орыс тілі сияқты, екпін сөздің әр жерінде, «көшкілеп» жүретін тілдермен салыстырып, қазақ тілі, екпін буыны бірыңғай, сөз аяғында келетін француз тіліне ұқсас депті, ғалым [1].

Кезінде өзімнің кандидаттық диссертациямды үш тілдің материалында орындадым. Қазақ, француз және орыс тілдерінің интонациясын салыстыра зерттедім. Сонда эксперименттік-фонетикалық зерттеулердің нәтижесінде қазақ тілінің просодикалық ерекшеліктері орыс тілінен гөрі француз тіліне ұқсас деген тұжырымға келдім. Сол уақытта А.Байтұрсынұлының еңбектерінен хабарым болмаған. Ал 90-жылдары егемен алғаннан кейін Байтұрсынұлының еңбектері жарық көргенде эксперименттік нәтижелері дұрыс болғанына көзім жетті.

А.Байтұрсынұлы суперсегментті фонетиканың негізгі ұстанымдарын көрсетіп бір арнаулы жүйеге салған. «Өрнекті сөйлемді айтқанда, дауыс көтеріліп, әнше оралып, қайырылып отырады, өлеңдегі сөз ырғақтарының үстіне өлеңнің өз ырғақтары қосылады» деп интонацияны өте дәл бейнелеген. Қазіргі кезде интонация бірнеше компоненттен тұратын күрделі құбылыс екенін эксперимент арқылы дәлелденді, олар: *әуен, кідіріс, қарқын, үдемелік, ырғақ, әуезділік* интонацияның компоненттері болып табылады. А.Байтұрсынұлы интонацияның әр компоненті туралы өз пікірін білдірген.

Интонация сөйлемнің әр алуан түрлеріне «өрнек», айшық-ою» болып, кілемнің басына түсетін бейне-бір өрнектердей сызылады дейді ғалым. Өрнектер дегенде ғалым интонацияның негізгі компоненті әуен туралы айтқаны күмән тудырмайды. Барлық тілдердегі интонацияның ең басты да универсалды компоненті – әуен. Себебі қай тілдің болса да басқа тілдерден айырмашылығын білдіруде сол тілдің өзіне ғана тән әуені үлкен роль атқарады да, ол тілдің бірден-бір өзгешелік белгісі бола алады. Жалпы әуеннің сөйлемдегі атқаратын қызметі әр алуан. Біріншіден, сөйлеу тілінің ағысын неше түрлі бөлшектерге мүшелеп жіктейтін де, олардың басын қосатын да әуен және онымен қоса кідіріс. Екіншіден, сөйлемдердің коммуникативтік түрлерін анықтауда, яғни олардың айтылу мақсатына қарай (хабарлы, сұраулы, бұйрықты, лепті) бөлінуінде үлкен қызмет атқарады. Үшіншіден, грамматикалық және лексикалық тәсілдермен қосылып сөйлемдердің жалпы мағынасын беруге, оның нюанстарын анықтауға қатысады. Төртіншіден, оның сөз тізбектерінің синтагмалық акценттелуімен қосылып, сөйлемнің логикалық және эмоциялық мазмұнын жеткізуде мәні зор.

Дауыс әуені жеке бастың сөйлеу мәнеріне қарай өзгеріп, сөйлеу ерекшеліктеріне қарай құбылып, стилистикалық бояуымен сипатталуы мүмкін. Алайда әуеннің нормаға сәйкес негізгі формасы сақталады, себебі онсыз сөйленімнің негізгі мазмұны өзгеріп, түсініксіз болып, бір ойды жеткізе алмауы мүмкін.

Әуеннің акустикалық сипаты әр уақытта өзгеріп тұратын негізгі тон жиілігімен (частота основного тона) сәйкес келеді. Сөйлеу тілінің негізгі тон жиілігі сөз барысында ұдайы құбылып тұруы реципиенттің қабылдауына әсер етіп, сөйленім мен мәтін мазмұнын дұрыс түсінуге көмектеседі. Тілдегі негізгі тонның абсолюттік мазмұны сөйлеушінің дауысының жоғары не төмен болуымен байланысты деп есептеледі. Бірақ дауыс аппаратының ерекшеліктерімен байланысты еркектердің жуан, яғни төмен дауысының немесе әйелдердің жіңішке, яғни жоғары дауысының интонациялық мазмұнының да өзара лингвистикалық айырмашылығы жоқ екені анық. Мұндай интонациялық және лингвистикалық мазмұны шамалы фактордың тағы бірі – қазақ тіліндегі үндестік заңына бағынатын ашық, жуан дауыстылар мен қысаң, жіңішке дауыстылардың негізгі тонының жиілігі арасындағы айырмашылығының елеусіз болуы.

Жоғарыда айтылып кеткен факторлар сөйлеу тіліндегі интонацияның жалпы тоналды контурын айтарлықтай өзгерте алмайды. Қазақ тіліндегі интонацияның жалпы тоналды контурына әсер ететін фактордың біреуі – ол синтагманың ең соңғы логикалық маңызды сөзіне түсетін екпін, басқаша айтқанда, синтагманың соңғы сөзінің акценттелуі, екіншісі – адамның эмоциялық жағдайына, яғни қызулану, әсерленуіне байланысты сөйлемдегі негізгі тон жиілігінің өсуі.

Сөйлеу тіліндегі тоналды контурдың жалпы бағыты түрлі-түрлі болуы мүмкін. Олар көтеріңкі, бәсең, көтеріңкі-бәсең, бәсең-көтеріңкі немесе бірқалыпты болуы мүмкін. Тоналды контурдың жалпы бағытынан басқа интонацияны сипаттауда орын алатын ерекшеліктер болып оның интервалы мен диапазоны саналады. Бұлар ең алдымен интонацияның негізгі тон жиілігімен тығыз байланыстылығының үстіне әуеннің бәсеңдеу не көтерілу мөлшерін де қамтиды. Мысалы, хабарлы сөйлемнің интонациясының негізгі тон жиілігі бұйрықты және лепті сөйлемдердің интонациясының негізгі тон жиілігімен бірдей болып басталғанымен, олардың төмендеу-жоғарылау диапазоны мен интервалының өзгешіліктері бар екені анық байқалады [2].

Интонацияның тоналды интервалы болымды және болымсыз болып екіге бөлінеді. Егерде салыстырмалы өлшемнің біріншісінің интервалы оның екіншісінің интервалынан кем болса, онда тоналды интервал болымды боп есептеледі. Егерде керісінше болса, онда – болымсыз болады. Синтаксистік ең маңызды шағын өлшемдер, яғни синтагмалар және сөйлемдер өзіне тән тоналды диапазондармен сипатталады.

Тоналды диапазон дегеніміз негізгі тонының жиілігінің ең үлкен және ең кішкентай мөлшерінің арасындағы айырмашылығы арқылы белгілі болады. Ол диапазондар көлемді (кең), көлемсіз (тар), орташа болып үшке бөлінеді. Эмоциялық мағыналы сөйлемдердің тоналды диапазоны көбінесе көлемді сипатты болып келеді. Бұған лепті сөйлемдердің тоналды диапазоны жатады. Мысал ретінде түрлі ұрандарды келтіруге болады. Синтаксистік өлшемдердің маңыздылығы немесе маңызының шамалылығы оның диапазонының мөлшеріне байланысты деуге болады. Мысалы, сөйлемнің ішіндегі қыстырма сөз болсын, сөз тіркестері болсын, тіпті үлкен қыстырма бірліктер де, бәрі бірдей өзінің диапазонының көлемсіздігімен

сипатталады. Олар сөйлеу тілінде тез, бірсыдырғы айтылып, олардың мазмұнының қосымша ғана информация беріп тұрғаны айқын байқалады.

Сөйлеу тіліндегі синтаксистік сегменттер – фраза, синтагма, ритмикалық топтарды бейнелеуде жоғарыда келтірілген акустикалық ерекшеліктерден басқа оларға тән интонацияның тоналды деңгейінің де мәні едәуір. Мысалы, бұйрықты сөйлем мен хабарлы сөйлемнің тоналды деңгейі жоғары болып келеді. Интонациялық контурдың тік не жайпақ болуы, тоналды деңгейдің жоғары не төмен түсіп өзгеруінің құбылуының жылдамдығымен байланысты.

Ахмет Байтұрсынұлының шығармашылық мұрасының маңызды бір саласы оның ақын поэзиялық ізденістерінен танылады. «Әдебиет танытқыш» деген еңбегінде А.Байтұрсынұлы қазақ өлеңінің құрылысын жан-жақты зерттеп, оның буын, ағым, толқын, жорғақ заңдылықтарын ашып, терең пайымдаулар айтып кеткен. А.Байтұрсынұлының шығармаларында өлеңнің кестесі, айшығы, оның шумақ, тармақ, бунақ құрылыстары жіті тексеріліп, ондағы ырғақ, интонация ерекшеліктері де әңгіме етіледі.

А.Байтұрсынұлы өлең кестесінің, өлең айшықтарының түрлі-түрлі болып келетінін, олардың бір шумақты, екі шумақты, үш шумақты, төрт шумақты, одан да көп шумақты болатынын айта келіп, оларға Абайдан мысалдар келтіреді. Шумақтың бірнеше тармақтан тұратынын, әр тармақта бірнеше «бунақ» болатынын, бунақтың бірнеше буыннан тұратынын айтады. «Бунақ дегеніміз өлеңді айтқанда сезілетін дауыс толқынының соқпа-соқпасының арасы», дейді. Сонымен «бунақ», кейін «ырғақты топ» деп аталып жүрген өлеңдегі бірнеше буыннан тұратын өлшем.

- 1) Мен келдім // Мырзалардың // ордасына (11)
- 2) Сөз айттым // қасындағы // молдасына (11)
- 3) Әркімдер // жүйрік қазақ // дегенменен (11)
- 4) Көңілім // тоқтамады // бармасыма (11)

- 1) Білімдіден // шыққан сөз (7)
- 2) Талаптыға // болсын кез (7)
- 3) Нұрын сырын // көруге (7)
- 4) Көкірегінде // болсын көз (7)

- 1) Бойы бұлған // (4)
- 2) Сөзі жылмаң // (4)
- 3) Кімді көрсем // мен сонан (7)
- 4) Бетті бастым // (4)
- 5) Қатты састым // (4)
- 6) Тұра қаштым // жалмажан. (7)

А.Байтұрсынұлы Абайдың үш түрлі өлеңін келтіріп, олардың айшығы әртүрлі болатынын көрсетіп отыр. Бірінші өлеңнің кестесі үш бунақтан құрылған, бірінші бунақ үш буыннан, екінші және үшінші бунақтар төрт буыннан тұрады. Тармақтың өзіне он бір буын кіреді. Екінші өлеңнің айшығы мүлдем басқа. Ол жеті буынды өлең, екі бунақтан құрылған, біріншісі төрт буыннан, екіншісі үш буыннан тұрады. Үшінші өлеңнің кестесі алғашқы екі өлеңдерге ұқсамайтынын байқауға қиын емес. Бірінші, екінші, төртінші, бесінші тармақ бір бунақтан, ал үшінші, алтыншы тармақ екі бунақтан: біріншісі төрт буыннан, екіншісі үш буыннан тұрады.

А.Байтұрсынұлы пікірі бойынша, сөздің өлең болып, көңілге ұнап, реттілігінен туатын қасиет сөзді айтқан кезде сағаттың жүргені сияқты, тамырдың соққаны сияқты, дауыстың бір түрлі ырғақ-ырғағы болады. Сағат және тамыр соққанының арасы қандай бірдей болса, сөз сөйлегендегі дауыс ырғақтың арасы да сондай болады, ырғақ сөзді бірдей буынға бөледі. Сөз қамыс сияқты бунақ буыны бар нәрсе болып шығады және сөздің буындары бір қалыпта болады дейді ғалым. Өлеңді айту, тыңдау процесіне қатысты біршама уақыт қажет. Өлеңдерді сипаттауда мөлшерлі компоненттердің мәні зор. Уақытқа қатысты қарқынның қызметін қарастырайық.

Сөздегі, синтагмадағы, сөйлемдегі, яғни синтаксистік сегменттегі ұзақтылықтардың бәрі жиналып келіп жалпы сөйлеу тілінің қарқынын бейнелеуге қатысады. Қарқынның өзіне тән лингвистикалық мәні бар. Олай дейтініміз, сөйлеу тілінің қарқынына қарап, ондағы мазмұнның қандай екенін, яғни мағынасы зор ма немесе шамалы ма, соны анықтауға болады. Мысалы, мазмұны зор информацияны мазмұны болмашы информациямен салыстырғанда ол баяу да салмақты қарқынмен айтылады. Кез келген ситуациядағы мәні мен қажеттілігі шамалы нәрсемен салыстырғанда, мәні зор, өзі қажетті, жаңа нәрсе уақытты да, еңбекті де көбірек керек ететін әдеттегі универсалды жағдайды алға тартуға болады.

Хабарлы сөйлем мен бұйрықты сөйлемнің қарқынын салыстырып қарасақ, бұйрықты сөйлем баяу да салмақты айтылады. Оның себебі бұйырушы өзінің сөзінің тыңдаушыға жетуімен ғана қанағаттанбай оның орындалуын да керек етеді. Лепті сөйлемдер де баяулау қарқынмен, ұзарыңқырап айтылады. Сөйлемдердің уақыт параметрі олардың коммуникативтік түрлерімен байланысты деуге болады. Сөйлемнің қарқыны эмоционалық жағдаймен де тығыз байланысты. Мысалы, қуанышты, ашулы жағдайда ол жылдамдаса, ал депрессия жағдайында және салтанатты жағдайда баяулайды. Сонымен, сөйлеу тіліндегі интонацияның қарқыны сөйлемнің мазмұнына және сөйлеушінің эмоциясына да қатысы бар екені анық. Сонымен, поэтикалық тілдің бунақтары буын санымен реттеліп, гармониялық көркемділікпен сипатталады. Бунақ қазақ өлеңінің ең шағын өлшемі болып табылады және олар қосылып, универсалды семантикалық-синтаксистік, интонациялық бірлікке – синтагмаға кіреді. Өлеңнің буындары бір мөлшерде топтасып, қайталанып, сөз жігімен бөлініп бунақ құрайды, сонда арасында кідіріс пайда болады. Кідіріс интонацияның уақытқа байланысты сипаты. Мағынасына қарай ол физиологиялық, хезитациялық, жағдаяттық, эмоциялық, алдамшы деген түрлерге бөлінеді. Алдамшы кідіріс – бунақтардың арасында кідіріс болмайды, ал тонның күрт өзгеруі кідіріс сияқты қабылданады.

Ұлы зерттеуші поэзия тілінің екпін табиғатын талдай отырып, басқа еуропа тілдерімен салыстыра зерттеп, қазақ тіліндегі буын екпінінің француз тіліндегі сияқты сөздердің аяғына келетінін анықтайды және поэтикалық тілде дауыс ырғағы буын санымен өлшенетінін дәлелдейді. Мұндай буын санына негізделген силлабикалық өлең жүйесі басқа да түркі тілдерінде, ал еуропа тілдерінің ішінде, тек француз тілінде қолданылады. Екпіннің табиғатын және қызметін сипаттайтын үдемеліктің мәні зор.

Үдемелік басқа компоненттермен бірігіп барып біршама мазмұнға ие болады. Үдемелік көбінесе дыбыстардың негізгі тон жиілігімен бірігіп, сөйлемдегі сөздердің акценттелуіне қатысады. Сөйлемдегі сөз тізбектерінің бір үзінгі (сегментін) акценттеу керек болса, сол жердегі үдемелікті күшейтеді. Бірақ үдемеліктің күшейтілгені құлаққа көбінесе дауыстың қатты шыққанындай болып естіледі. Дауыстың қатты шығуы

тек үдемелікпен ғана емес, дауыстың негізгі тоны көтерілуімен де байланысты. Сөйлемнің үдемелігі бірдей екі сегменттің біреуінің құлаққа қаттырақ естілетіні оның негізгі тонының жоғарысы болады. Дауысты дыбыстардың үдемелігінің абсолюттік мәніне олардың артикуляциялық ерекшеліктері де әсер етеді. Қысаң дауысты дыбыстармен салыстырғанда ашық дауысты дыбыстардың үдемелігі мол екені экспериментті әдіспен дәлелденген.

А.Байтұрсынұлы өлең құрылысын мұқият талдап, поэтикалық мәтінде дауыс ырғағы буын санымен өлшенеді дейді. Өлең жүйесі қазақ және басқа да түркі тілдерінде буын санына негізделеді. Өлеңдердің сөйлем әуезділігі әнше қайырылып, толқынданып, қазақ және басқа түркі тілдерінің агглютинативтік құрылымы және үндестік заңына бағынады.

Әуезділік деп нені айтамыз? деген сұрақ қойып, ғалым өз сұрағына жауап береді: «Әуезділік деп сөз турасында айтсақ, сөздің ішіндегі дыбыстардың үндері құлаққа жағымды болып естілуін айтамыз. Сөйлеу турасында айтсақ, сөйлеу ішіндегі сөйлемдерінің үндері құлаққа жағымды болып естілуін айтамыз. Сөздің үні құлаққа жағымды болуы – дыбыстарының тізілу түрінен, сөйлеудің үні құлаққа жағымды болуы – сөйлемдерінің тізілуі түрінен. Сондықтан сөз әуезділігі де болады, сөйлеу әуезділігі де болады. Бірақ сөздің де, сөйлеудің де әуезді болуының негізі мәнісі бар. Екеуі де дауыс ағымына қарайды», дейді ғалым. Енді әуезділіктің қызметін қарастырсақ.

Әуезділік дегеніміз адамның әртүрлі көңіл күйін, эмоциясын білдіретін интонациялық тәсіл. Реңк арқылы қуаныш пен реніш, ашу мен ирония, көңілдену мен мейірлену, сықақ пен мысқыл т.б. сезімдер беріледі. Қазақ тілінде дауыс реңкі сезімдік (эмотивтік) мазмұнымен бірге сөйлемнің жалпы мағынасына да әсер етеді. Мысалы *Білеміз* деген сөйлемді алатын болсақ, дауыс реңкі басқа интонацияның компоненттерімен бірігіп жағымды я жағымсыз мағынаны білдіре алады. Ал акустикалық деңгейде алып қарасақ реңк спектрге сәйкес келеді.

Қазіргі тіл білімінде тілдің коммуникативтік, когнитивтік, прагматикалық қызметтерін жан-жақты зерделеуге бағытталған салалары қарқынды даму үстінде. Ол салалардың әрқайсысының өзіне тән ғылыми зерттеу әдіснамалары да негізделіп, қалыптасуда. Осындай жаңа бағыттардың нағыз өзегінде тұрған тіл білімінің суперсегментті фонетика саласы. Қазіргі таңда суперсегментті фонетика, яғни интонология интонацияны көп функциялы құбылыс ретінде қарастырады және оны тілдің басқа құралдарынан (лексика-грамматикалық) тәуелсіз деп есептейді. Қазақ интонациясының теориясы А.Байтұрсынұлының іліміне негізделген екенін көрдіңіздер және интонацияның әр компонентіне өз пікірін білдірген.

Интонация компоненттері синтагмалар, сөйлемдер арасындағы мағыналық қарым-қағынасты білдірудің бір әдісі ретінде қарастыруға болады. Бірнеше дербес жай және құрмалас сөйлемдерден болған бір тақырып айналасында өрбитін сөйлемдері бар өлеңдерді күрделі синтаксистік тұтастықтарға жатқызуға болады. Бұларды ғалым «өрнекті сөйлемдер» деп атайды. «Өрнекті сөйлемдер деп құрмалас сөйлемдердің бастары қосылып, кестелі болып құралуын айтамыз, дейді ғалым. Ондай сөйлемдер нақ текеметке яки кілемге салған түр сияқты болмағанымен өрнек-өрнегімен айтылады <...>. Өрнекті сөйлемді иіріп-жиырып жай сөйлемге айналдыруға болады. Жай сөйлемді жайып, өрнекті сөйлемге айналдыруға болады. Өйткені өрнекті сөйлем қанша үлкен болғанмен, яғни ішіне кіретін сөйлемдер қанша көп болғанымен, бәріне қазық болатын бас пікір жалғыз-ақ болады. Ол пікірді көп

сөйлеммен ұлғайтып айтуға болады. Ол пікірді шағындап, аз сөйлеммен айтуға да болады» – дейді Ахмет Байтұрсынұлы.

Ғалымның бұл айтқан сөздері соңғы кезде ғана зерттеле бастаған күрделі синтаксистік (фразалық) тұтастықтың мазмұны мен формасын және мәтін, дискурсты анықтайды. Дискурс бірліктері өзара байланысқа түсіп, сегменттеу ережелері бойынша топтасып, белгілі бір ойдың, ғалым айтқандай, «бас пікірдің» нәтижесі болып табылады. Сонымен өткен ғасырдың 20-жылдарында-ақ А.Байтұрсынұлы күрделі фразалық тұтастық, мәтін, дискурс категорияларына баға беріп, оны өрнекті сөйлемдердің жиынтығы ретінде таныған.

«Өрнекті сөйлемдерге» анықтама бере отырып, А.Байтұрсынұлы олардың мақсатына қарай, себепті оралым, мақсатты оралым, ұқсатпалы оралым, қайшы оралым, шартты оралым, жалғасыңқы оралым, серіппелі оралым деп бөледі. Ахмет Байтұрсынұлы өрнекті сөйлемдердің шеңберінде қазіргі тіл білімінің категорияларын (мәтін, абзац, дискурс) шебер қолданады. Бұл ғалымның интуициясы мен әмбебаптылығын көрсетеді.

Тағы да айтатын жағдай, Ахмет Байтұрсынұлы соңғы уақытта дамып келе жатқан функционалды грамматикаға қатысты актуалды мүшеленудің тема мен ремасы жайында да өз пікірін айтып кеткен (цитата): «Оралым екі мүшелі болады. Бір мүшесінде пікір тақырыбы болады да, екіншісінде пікір баяны болады. Сондықтан бастапқы тақырыпшы мүше делініп, екіншісі баяншы мүше делініп айтылады» дейді ғалым.

А.Байтұрсынұлының берген мысалын қарастырайық: «*Көлден ұиқан қалбаймын, // жаманның тілін алмаймын*». Қазақ тіліндегі сөйлемнің актуалды мүшеленуінің ең басты көрсеткіштерінің бірі оның интонациялық өрнегі болса, екінші көрсеткіші оның сөздерінің екі синтагма тема мен ремаға бөлініп, жаңа мағына беретін акценттелген сөздің (*тілін*) сөйлемнің соңындағы баяндауыштың алдына барып тұруы.

Сөйлемді актуалды мүшелеу проблемасы сөйлемнің коммуникативтік мақсатына байланысты жүзеге асады. Ғалым лингвистикалық заңдылықтарды зерттеп, қазіргі арнайы қарастырылып жүрген осы мәселені сол кездің өзінде-ақ танып білгенін көреміз. Адамдар өзара қарым-қатынасындағы нақты ситуацияда өзара сөйлесіп пікір алысу барысында алдына түрлі-түрлі коммуникативтік мақсат қоюы мүмкін. Сондықтан бір сөйлем сол мақсатқа байланысты әр түрлі коммуникативтік мазмұнға ие бола алады. Сөйлем актуалды мүшелерге бөлінгенде ондағы білдірілуге тиісті жаңа информация, оның ремасында болады да, ал темасындағы мазмұн ситуациадан, немесе контекстен сөйлесушілерге белгілі болуы керек.

Сөйлеушінің ниетіне және прагматикалық мақсатына қарай просодикалық тәсілдер өзгеріп, құбылып тұрады. Синтагмадағы тонның және интенсивтіліктің бәсеңдеуі аяқталуының белгісі болады, олардың көтерілуі фразаның тиянақсыздығын, аяқталмағанын көрсетеді. Интонация компоненттерінің жоғары көрсеткіштері мазмұнның маңыздылығын көрсетеді, төмен көрсеткіштері мазмұнның шамалы екенінен хабар береді. Интонация өрнегі мәтіннің, дискурстың аяғына дейін бірнеше рет қайталанып, оның жалпы интонациялық келбетін сызады.

Тілдің жүйесінде ерекше деңгейі бар тәуелсіз құбылыс ретінде интонацияның өзіне ғана тиісті өзгешелік мағынаға ие болатын бірліктері бар. Олардың саны да белгілі мөлшерден аспайды және олар кез келген тілден алынып талдауға, зерттеуге келеді. Олар *интонама* деп аталады.

Интонацияның ең шағын мазмұндық бірлігі, интонеманың тұрпат және мазмұн межесі бар. Сөйлеушілердің жадында негізгі интонемалар эталон болып сақталады. Осы интонеманы сөздерді бір-бірінен ажыратуда қызмет атқаратын, бірақ өзі ешқандай мазмұнға ие болмайтын фонемамен салыстырып қарауға болады. Өзін бөліп алғанда мазмұны жоқ фонемадан интонеманың айырмашылығы – оның өзіне тән болмысы ғана емес, сондай-ақ мағынасы мен қызметі де бар. Оның мағынасы да, қызметі де сөйлемнің барлық түрлерінде орын алады. Сөйлемнің қай-қайсысы болса да, интонемасыз сомдала алмайды, олардың әрқайсысының өзіне тән интонациясы бар. Сөйлемдердің қай түрінің болса да, сомдалып, аяқталып, коммуникативтік функцияға ие болып тұруында интонеманың мәні ерекше. Бізге мәлім бір сөзден тұратын атаулы сөйлемдерді сөйлем етіп тұрған интонация екені белгілі. Интонемалардың фонемалар сияқты варианттары болады. Ал ол варианттардың қайсысын қолдану, қайсысын қолданбау сөйлеушінің мақсаты мен еркіне байланысты. Интонеманың да фонема сияқты айқындау қасиеті болғандықтан оның негізгі қызметі сөйлемдерді бір-бірінен айырып ажыратуда.

Экспериментті-фонетикалық талдаудың нәтижесінде қазақ тілінде 8 интонаема анықталған, олар: *тиянақсыз, тиянақты, жалты сұрақ, арнаулы сұрақ, қатал бұйрық, сыпайы бұйрық, лепті*. Қазақ тілінің интонемалары ең шағын сегмент ретінде жай сөйлем, құрмалас сөйлем, күрделі фразалық тұтастықта, жалпы мәтінде, дискурста орын алады. Өрнекті сөйлемдердің интонемалары басынан аяғына дейін бірнеше рет қайталанып, А.Байтұрсынұлы айтқандай, кілемнің, сырмақтың басына қайталап түсіп отыратын өрнегі сияқты болады.

Кейде сөйлемдердің құрылымдық-коммуникативтік түрлеріне үстемеленетін мазмұн мен эмоцияға байланысты интонеманың варианттары құбылып, бірінің орнына бірі жұмсалып отыруы мүмкін. Бұл интонация мен грамматика бірліктерінің қарым-қатынасы өте күрделі және құбылмалы екенін көрсетеді.

Сонымен суперсегментті фонетиканың негізін қалаған А.Байтұрсынұлы екені дәлелденді. Сөйлеу тілінің интонациялық жүйесі, оның қызметі, бірліктері (интонемалары), компоненттері (әуен, қарқын, үдемелік, ырғақ, екпін, ұзақтылық, тембр т.б.) тілтанымның басқа салаларымен (синтаксис, семантика) және бағыттарымен (прагмалингвистика, дискурс теориясы, қарым-қатынас теориясы, когнитивті лингвистика, психолінгвистика) байланысты қарастырылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Байтұрсынов А. Шығармалары (өлеңдер, аудармалар, зерттеулер). Алматы, 1989. – 320 б.

[2] Базарбаева З.М. Қазақ тілінің интонациялық жүйесі. Алматы, 1996. – 225 б.

МРНТИ16.21.61

Б. Момынова

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері,
филология ғылымдарының докторы, профессор
Алматы, Қазақстан

«ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІНДЕГІ ЖАЗУ МЕН ЕМЛЕ

Аннотация. А.Байтұрсынұлы қазақ тілінің дыбыстық, өзге де грамматикалық заңдылықтарын толық түсінеді. Соның негізінде жаңа алфавит және жазу үлгісін жасайды. Өзіне дейінгі қазақ қоғамы тұтынып келген ескі араб жазуы қазақ үшін қолайсыз екенін ұғады. Сондықтан қазақ тілі үшін осы қолайсыздықтардан құтылу керектігін біліп, әліпби құрастырады, ол жазу «төте жазу» деп аталады. Бұл әліпби қазақ жазуын жетілдіріп, «дәйекшені» енгізеді. Сөйтіп қазақ жазуының реформаторы атанды. 1913-1918 жж. жарық көрген «Қазақ» газеті А.Байтұрсынұлының жаңа әліпбиімен жарық көрді. Бұл газет осы әліпбидің сынақ орны болды. Сондықтан мақалада емле ерекшеліктері тікелей мәтіндерден алынған мысалдар немесе лингвистикалық мәтіндер арқылы көрсетіледі.

Тірек сөздер: ана тілі, оқу жүйесі, емле, әліпби, дыбыстық құрам, жазу үлгісі, мәтін, грамматикалық заңдылық, орфография, буын, әліпби реформасы.

Б. Момынова

Главный научный сотрудник Института языкознания имени
А. Байтурсынова, доктор филологических наук, профессор
Алматы, Казахстан

ГРАФИКА И ОРФОГРАММА ГАЗЕТЫ «ҚАЗАҚ»

Аннотация. А. Байтұрсынұлы терең білген фонетикалық және грамматикалық заңдылықтарын қазақ тілінің дыбыстық және грамматикалық заңдылықтарын толық түсінеді. Соның негізінде жаңа алфавит және жазу үлгісін жасайды. Өзіне дейінгі қазақ қоғамы тұтынып келген ескі араб жазуы қазақ үшін қолайсыз екенін ұғады. Сондықтан қазақ тілі үшін осы қолайсыздықтардан құтылу керектігін біліп, әліпби құрастырады, ол жазу «төте жазу» деп аталады. Бұл әліпби қазақ жазуын жетілдіріп, «дәйекшені» енгізеді. Сөйтіп қазақ жазуының реформаторы атанды. 1913-1918 жж. жарық көрген «Қазақ» газеті А.Байтұрсынұлының жаңа әліпбиімен жарық көрді. Бұл газет осы әліпбидің сынақ орны болды. Сондықтан мақалада емле ерекшеліктері тікелей мәтіндерден алынған мысалдар немесе лингвистикалық мәтіндер арқылы көрсетіледі.

Ключевые слова: родной язык, система образования, правописание, звуковой состав, модель письма, текст, грамматическая закономерность, орфография, слог, реформа алфавита.

В. Момынова

Chief Researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov,
Doctor of philological sciences, professor
Almaty, Kazakhstan

GRAPHICS AND SPELLING OF THE NEWSPAPER «QAZAQ»

Abstract: A. Baitursynov deeply knew the phonetic and grammatical laws of the Kazakh language. Knowing the laws of the Kazakh language, he perfectly understood that the old Arabic script created inconveniences for the Kazakhs, and, having reformed the graphics, he created a new Kazakh alphabet, called “tote zhazu”. So he became a reformer

of the Kazakh alphabet. In 1913 - 1918. the newspaper “Kazakh» was published with the use of the new alphabet of A. Baitursynov, and in it this alphabet was tested. The peculiarities of the new spelling in the article are confirmed by reliable linguistic data, examples from newspaper texts.

Key words: mother tongue, education system, spelling, sound composition, writing model, text, grammatical pattern, spelling, syllable, alphabet reform.

Қазақ халқының маңдайына біткен жарық жұлдыздарының бірі, ұлы ағартушы Ахмет Байтұрсынұлы 1895-1909 жылдар аралығында ауылдық, болыстық бастауыш мектептер мен бес-алты жылдық екі кластық училищелерде мұғалім бола жүріп, ана тілінде оқыту жүйесін жетілдірумен, төл оқулықтар, тілашарлар дайындаумен тікелей айналысады. Осы жолда қазақ балаларының сауатын қазақша аштыратын «Әліппе», өзге де оқулықтардың жоқтығына көзі жетеді, өзі оларды жаңадан түзбекші болады. Мақсат жолында еңбектеніп, талаптана жүріп, жалпы қазақ тілінің ғылыми тұрғыдан зерттелмегеніне, жүйеленбегеніне көңіл аударады. Сондықтан ең алдымен қазақ тілінің дыбыстық құрамын зерттеуге кіріседі. Сонан соң өзі анықтаған қазақ тілінің дыбыстық, өзге де грамматикалық заңдылықтары негізінде жаңа алфавит және жазу үлгісін жасайды. Өзіне дейінгі қазақ жұртының пайдаланып, тұтынып келген араб жазуында қазақ тілі үшін қолайсыздықтардың бар екенін дәлелдеп, жазуды жетілдіріп, «дәйекшені» енгізеді. А. Байтұрсынұлы 1912 жылы алғашқы әліппесін – «Оқу құралын» [1] бастырып шығарады. Сол жылдарда осы даулы мәселеге арналған «Жазу тәртібі» (Айқап, 1912, №9-10), «Жазу мәселесі» («Қазақ», 1913, №34-35) т.б. мақалаларын жариялайды.

Ағартушының араб жазуын қазақ тіліне икемдеген нұсқасын қазақ жұртшылығы, әсіресе мұғалімдер қауымы жақсы қабылдады. Себебі, оның алфавитке жасаған реформасы ескі араб жазуының кемшіліктерінен адаланған, әрі қазақ тілінің табиғатына жақын, әрі барынша ғылыми негізде жасалған болатын. Сонымен, 1912 жылдардан бастап А.Байтұрсынұлының осы алфавитті негізге алып жасаған жаңа жазуы (ол «Жаңа емле» деп аталады) іс жүзінде қолданыла бастады [2]. Міне, «Қазақ» газеті осы «жаңа емле» жүйесімен жарық көрген еді және жаңа басылым көтерген мәселелер әлеуметтік жүгімен қоса оқуға оңай емле жүйесімен де бұқараны баурап алды. Ал бұл жаңа жазу жүйесінің 1924 жылы Қазақ-қырғыз білімпаздарының тұңғыш съезінде (Орынбор, маусымның 12-сі) бекітілуі, латын алфавитіне көшу кезінде бір топ қазақ зиялыларының оны қорғауы – басқа бір өзекті мәселенің арқауы.

«Қазақ» газетінің тілі, жазу жүйесінің жетілгендігі туралы сөз қозғағанда оның бетіндегі барша мақала, хат-хабарлар тілінің сөйлеу тіліне жақын, бұқара халыққа түсінікті, ұғынықты түрде берілгендігін және аса қажетті, мұқтаж мәселелерді көтеруімен байланысты екенін айта кету артықтық етпейді.

Әрі барлық материалдар шығарушылар тарапынан сол тұстағы заман деңгейіне сай редакцияланып, тілі ұшталып отырған. Жалпы газеттің тілі жөнінде оның шығарушысы А.Байтұрсынұлы былай деп жазады: «Ғарабы, парсы сөздер көп кіріскен тіл – әдеби тіл. Неғұрлым ғарабы, парсы сөздер көп қосылса, неғұрлым қара халық түсінуге ауыр, тіпті түсінбейтін болса, соғұрлы әдебирек болады деп тұтынған жолдан шыққан тіл. Бұл тіл халықтан тумаған, жаны жоқ тіл ... Әдеби тілді сүйетін бауырларымызға газетті қазақтың қара тілімен жазғанымыз ұнамсыз көрінсе, ол кемшілігімізге кешу өтінеміз. Жұрт үшін шығарылған нәрсе жұртқа жақын болуы тиіс» [3].

Сонымен бірге ол «Шора» журналына жазған (1913, №4) «Қазақша сөз жазушыларға» деген мақаласында да бұл ойын былайша нақтылай түседі: «Қырық мысал», «Маса» турасында айтатыным: олар халық үшін жазылған нәрсе, халық айтуынша жазылған. Өз тілімізден шығарып, емле түзгенше, халықтың айту ауанынан шықпаймыз. Басқаларда даяр емле бар ғой, соны алайық деп, қисық емлеменен тілімізді қисайтпаймыз. Тілдің ауанына қарамай, харіптің, емленің ауанына бұрып тілдің көркін бұзған, әдеби тілімен жазамыз деп, жат тілмен жазып, өз тілінен айрылған басқа түріктердің ізіне түсіп, тілімізді аздырғанды мақұл көрмейміз. «Вахыт» пен «Шора»-ны оқығанда қолымызға лұғат кітабын алып отырып оқимыз... Біздің қазақтың ісі жаңа басталып келеді. Не болары белгісіз. Қазақ я құрып жоқ болар, я өз тілімен де өзгелердей тіршілік етер. 20-ншы ғасырға шейін түріктің тілін аздырмай асыл қалпында алып келген, тіл турасындағы абырой мен алғыс қазаққа тиісті. Ата-ның аздырмай берген мүлкін қолымызға алып, быт-шытын шығарсақ, ол ұнамды іс болмас».

Осы тұстағы, қосып айта кетер бір жайт – Ахмет Байтұрсынұлы бастаған қазақ зиялылары о бастан-ақ қазақ әдеби тілінің (яғни оқығандар тілінің – Б.М.) қабырғалы қазақ тілінен, яғни қалың жұртшылықтың (көпшілігі хат танымайтын) ауызекі тілінен ауытқып, алшақтап кетпеуіне көп көңіл бөлді. Орыс және Европа тілдеріндегі «ақсүйектер» тілін, олардың халық тілінен мүлдем қашықтап, жат болып кеткенін білетін Ахмет Байтұрсынов сынды зиялылар әу бастан-ақ бұл бағытқа қарсы күрес ашты, әрбір мақала, сөйлеген сөздерінде оған тойтарыс беріп отырды. Халық тілі мен ғылым тілін (яғни, оқығандар тілін – Б.М.) жақындастырудың, жымдастырудың жолы ретінде термин сөзді қалың көпшілікке түсінікті халық тілінен алу ұсынылды. А. Байтұрсынов бұл ойын съезде шығып сөйлеген сөздерінің бәрінде үнемі қайталап отырды. Сол арқылы әдеби тіл тым «ақсүйектеніп», қалың бұқарадан алыстап кеткен өзге туыстас түркі жұртының ғалымдарына ой салғысы келді. Мәселен, ол бір жарыссөзге шыққанында былай деп өз ойын нығыздай түсті: «Мы, казахи, с самого начала возникновения своего печатного слова стали держаться иного принципа, чем другие. Мы имели ввиду всегда народную массу и старались, чтобы произведения печати были в полной мере доступной всем мало-мальски грамотным казахам, а через них и неграмотным. Мы старались, чтобы каждая мысль, брошенная в толщу населения, могла быть подхвачена каждым, чтобы зародить в массе интерес к знанию и зарядить его знанием для правильного понимания окружающей действительности. Первым условием, необходимым для достижения этой цели, мы считаем доступность языка произведений для массы. В силу этого приходилось выражать на родном языке и такие понятия и идеи, которых раньше у народа не было и которые теперь поневоле пришлось облечься в казахские слова и выражения» [4]. Шындығында, газеттегі материалдардың бәрі де қазақ үшін маңызды әрі жаңалыққа толы еді. Енді мәтіндердің емле ерекшеліктерін анықтау үшін мәтіннің нақты үлгісін (қалай жазылса, сол үлгіні сақтап, бірақ кирилл қаріптеріне көшіріп) оқып көрелік:

Мғлм керек

Қазақша жаңа тртіп бен оқытатн қазақ мғлм керек. Мғлм болса, пален мдрседен оқыған болсн деб срақ қоймаймз. Салұұлы мдресемз бар. Інші октабрден Інші апрелге шеин алты ай оқытады. Тамақ өзінен болса, айға 30 сом жалувниі беремз. «Қазақ» басқармасына жарамды мғлм бзге де жарайды. Хбарласуу үшн адрес: г.Павлодарь, Семипал. Об. Мяснику Ахмеду Тайтекинову (№141).

Дниаснда, мдни сынды сөздердің жазылуында сингармонизм сақталмаған, себебі кірме сөздер болғандықтан. Әсіресе *мадани* сөзінің жазылуы қазіргі *мәдениден* бөлек. «Қазақ» газетінде и-мен келетін сөздер бір ғана и-мен жазылған, себебі *ый* түрінде болса, осы қалпында жазылар еді, Ал бір ғана и болғандықтан, *ы, і* сияқты түсіріліп жазылған. *Мәлім* сөзінің қалай оқылатыны айқын емес, *мұғалім* деп қазіргі нормаға бұра салу дұрыс болмас еді. *Млда, һр* сөздерінде дауысты дыбыстар жазылауы – бұл да квазиәліпбилік белгісі.

Газеттің №141-де Г.Н.Потанинге арналған хабарлама берілген.

Патанин тойы хқнда

Императорски геграфически обшстванң сибр болімі 21нші сентабр 1915нші жылы Григори Николаиш Патаниннң 80ге толған күннде стеген қзметдерн хрметтеб той қлмақшы. Онда докладдар оқлмақшы **һм** болмнң кезекті **бр ктабн** («Хбрлар» атты) Патанинге бағстамақшы. Бұл хрмет тойға крісемн дегендер һм әлгі шғатн ктабқа сибр жайынан, хлқныңн **трмсы, ғрп, ғадті** тууралы мқале жазууда ... барлар мнау адрес бойнша хбр алсн:

Омскъ, зданіе Географического музея, правителю дъль Отдъела В.П.Балиеву.

Болм бастығы генерал-майор Павлов

С басқарушы В.П.Балиев.

Осы мәтіндерге қарап отырып, өткен ғасыр басындағы жазудағы ерекшеліктердің кейбірін атап кетуге болады және олардың бүгінгі күнмен астасып жатқандары да бар:

1. Бұл мақалада да сөз басында **ы, і** жазылмайды: *істеген* (кирилше – қазіргі норма) – *стеген* («Қазақ» газетінде); Осы үлгімен: **іс – с**(С басқарушы В.П.Балиев); Өткен **с** снауға оңай (№144, 1915 жл); **ынтымақ – нтымақ** (...мпти түгл болс сайлаунда бр **нтымаққа** келісалмайтн қазақ мптілік мсаласнда бріге салмас дер еді - №144); **ішкі – шкі** т.б.; Енді нтымақ падшаларынн Гретсиаға айтатны: ал тліңді қойыб, шн тлің мен сөйлес (№145).

2. Шеттененгенадамесімдерінің таңбалануы айтылыммен естуге бағындырылған. **Григори Николаиш Патаниннң** (Императорски геграфически обшстванң сибр болімі 21нші сентабр 1915нші жылы **Григори Николаиш Патаниннң** 80ге толған күннде стеген қзметдерн хрметтеб той қлмақшы. - №141).

3. Кірме сөздердің, әсіресе орыс тілінен және орыс тілі арқылы енген сөздердің, жазылуы да ауызекі сөйлеуге ыңғайластырылған: (**Императорски геграфически обшстванң сибр** болімі 21нші сентабр 1915нші жылы **Григори Николаиш Патаниннң** 80ге толған күннде стеген қзметдерн хрметтеб той қлмақшы.-№141): **географически – геграфически; общества – общество** (ш -жазылмайды);

4. **Хабарлар – хбрлар, халық – хлқ, тұрмыс – трмс, құрмет – хрмет, ғұрып – ғрп** сөздерін «Қазақ» газетінде тек сөйлем ішінде ғана оқып, тану мүмкіндігі болған (**Бұл хрмет тойға крісемн дегендер һм әлгі шғатн ктабқа сибр жайынан, хлқныңн трмсы, ғрп...**). А.Байтұрсынұлы немесе «Қазақ» газеті үлгісінде **ы, і** қысқанданып, анық емес, күмілжіңкі естілетін, сондай-ақ анық естілетін жерлерде де түсіріліп жазылғанын тағы да нақты айтуға болады. Бұл айтылғандар емлеге қатысты. Енді газет мәтіндеріндегі кейбір грамматикалық ерекшеліктерге тоқталып көрелік. Мақалада сөйлем баяндауыштарының ерекшелігі тұлғамен келетіні байқалады: *қлмақшы, оқлмақшы, бағстамақшы*.

Сөйлемдердің осы **-мақ-шы** күрделі формасындағы баяндауышпен келуі сол

кездегі сөйлем құраудың бір ерекшелігі екені байқалады. Әрине, бұл жұрнақпен келетін баяндауыштардың есебі де, жиілігі де, газет жанрларында кездесуі де жеке қарап, танысуды керек етеді. Не үшін? Әрине, бірінші кезекте сөйлемдердің құрылысын, публицистикалық стильдің ерекшелігін, қалыптасуын толығырақ білу үшін, қажет. Екіншіден, аталмыш жұрнақтың қызметімен кенірек танысу үшін керек. Осы сөйлемдерден байқалатыны – болашақта, алдағы уақытта болатын әрекет, қимылдың орындалатыны нақты айтылмайды, әйтеуір бір уақыттарда, мезгілде орындалуы мүмкіндігі білінеді. Сенімділік аз, өйткені *орындалады, бағысталады* формасында болса, нақтылық сезілер еді. Әрі-сәрілік болмағанмен, сенімділік те нақты емес. Ал *қылынады* деген етістүрінде **кыл** көмекші етістігі өте сирек қолданылады және норма ретінде көзге көп түсе бермейді. *-шы* формасы қосылып айтылып тұрғанмен де нақтылық, сенімділік күшейді деу артық. Осы **-мақ** жұрнағы туралы ғылыми еңбектерде, оның ішінде, А. Ысқақовтың оқулығында: «**-мақ, -мек...** жұрнағы арқылы жасалатын есімше амал-әрекеттің алдағы уақытта жүзеге асуы анық, айқын (сенімді) екенін білдіреді. Бұл есімшеге **-шы (-ші)** формасы қосылып та жұмсала береді. Ондайда есімше амал-әрекетті білдірмегенімен, жүзеге асу үмітін нығайта, күшейте түседі.

-мақ жұрнағы етістік негізінің болымсыз түріне қосылмайды. Сол себептен есімшеге (**емес, жоқ**) дәнекерлері тіркесіп қана болымсыздық мағына білдіреді», – дей келе ескерту ретінде мынаны айтады: 1. **-мақ (-мек)** формасы арқылы туған есімшелерден зат есімге айналып кеткен сөздер аса көп (*құймақ, піспек, ілмек, шақпақ, соқпақ, қыспақ* т.б.). 2. Қазіргі қазақ тіліндегі **-у** (*алу, келу, жазу*), **-ушы** (*сөйлеуші, өтінүүші*), **-аған (-еген), -ашақ** (*келешек, болашақ*), **-мыс** (*тұрмыс, болмыс, жазмыш, алдамшы*), **-ман** (*аларман, берермен*), **-ды (-ді)** формалары ерте кезде есімше жұрнақтары болған. Бірақ бұлардың ішінен тек **-ды (-ді)** формасы ғана (*бар-ды-м, кел-ді-м*) бірыңғай таза өткен шақтың көрсеткішіне айналған; өзге формалар шақтық мәнді білдіре алмайтындықтан, есім жұрнақтарына айналып кеткен» [10, 304-305-бб].

Бұл форма публицистикалық стильден гөрі көркем әдебиет стилінде баяндау түріндегі жанрларда кездесетіні байқалады және автор сөзінен гөрі кейіпкер тілінде көбірек кездесетіні байқалады. Онда да сұраулы сөйлем баяндауыштарын жасауға қатысады: – *Оны не қылмақшы? – Онымен не айтпақшы? Не демекшісің?* т.б. Келесі кездесетін жері, ауызекі сөйлеу тілінде екені белгілі. Ал «Қазақ» газетіндегі кездесуі ауызекі тілдің әсеріне байланысты сияқты. Осы форма қазіргі кезде газеттерде қолданыла қалғанда, *қылмақшы екен, айтпақшы еді, атқармақшы көрінеді* т.б. көмекші етістіктің тіркесуімен көп қолданылады. Немесе **-мақ-шы** формасының орнына **-у** жұрнағымен келген тұйық етістіктің өзге бір етістіктермен тіркесіп жазылуы көбірек кездеседі. Сөйтіп, публицистикалық стильде келер шақта орындалатын қимыл-әрекетті жеткізудің күрделі етістіктен жасалатын түрімен жеткізу нормаланған. Яғни аналитикалық құрылымдардың қатысымен жазу, сол жазу әсерімен сөйлеу белгілі бір жүйеге, стандартқа айналған. Мысалы, **-у + етістік: -іске асыру жоспарланған; -мақшы + етістік: - асырылмақшы екен** немесе *асырмақшы екен*. Яғни ойды жеткізуде баяндауыштардың күрделенген формасының белсенді екенін байқалатын сынды.

«Қазақ» газетінде танбаны пайдаланудағы, жазудағы қиындықтардың бары анық байқалады. Бір төте жазу деп аталғанмен, қазіргі мен ескі төте арасында біраз

айырма бар. Ол, айырма емлеге байланысты туындаған және уақыт, заман талабынан туындағаны анық. Сол қазіргі кездегі төтенің иесі саналатын Қытайдағы диаспора (кейде диаспора орнына иррагента) студенттерінің «Қазақ» газетін мүдіріссіз оқуы қиынға түсетіні тәжірибеден байқалды. Себептері көп. Біріншіден, «Қазақ» газетін шығарушылар квазиәліпбиілік жолдан толық алшақтап кете алмаған. Яғни дауысты дыбыстарға түгелімен таңба арналғанмен, жазуда олар мүлдеге жуық таңбаланбаған, шындығында толыққанды емле түзілмеген. Толық таңбаланған дыбыстар тек дауыссыз дыбыстар болған.

Ал сөздің абсолют басында тік сызықша және дауысты дыбыстың тұруы да оқуды ауырлатады, оқушыны қателестіреді. Дауысты дыбыстардың алдынан барлық уақытта тік сызықша жазылды деген қағида барлық уақытта, барлық дауысты дыбыстарды таңбалауда сақтала бермеген. Ол жағдай үнемі шеттілдік сөздерді жазғанда сақталған: Еуропа. Ал қазақ сөздерін жазуда бұл жағдай үнемі сақталмайды.

Қазіргі төте жазуды пайдаланушылар үшін екінші қиындық дауысты дыбыстардың жоқтығы екенін айту керек. Мысалы *мұғалім* сөзі МҒЛМ түрінде ғана жазылды, ал оны «мұғалым» немесе «мұғалім» деп оқу адамның өз еркінде. Ескіше сауатты адамдар мен ауызекі тілде бұл сөздің айтылуы екі бөлек, яғни екі бөлек айтылу үлгісі қалыптасқан.

Мғлм орн іздейді

Мол тғлымнан хбардар, 6-7 жл бала оқытқан тжрибелі мғлм қсқа қарсы тәур орн іздейді. Оқыған жері Қазандағы мдрсе хмдие. Жақсы оқытқандығына екі жерден алған куәлік қағазы бар. Адресі: ст. Ильинская, Оренб.губ. Тереклинскому управителю мғлм Кенже Ғали Ғбдалле Ауғлин. («Қазақ» газеті, №141)

Тағы бір ерекшелігі ретінде бұл мәтінде (жарнамада) **а, ы, ұ** жуан (мыс.: *қсқа – қысқа* сөзінде *ы*-ның, *хбардар-хабардар*, *тғлым-тағлым* сөзіндегі *а*-ның, *жл-жыл* сөзінде *ы*-ның жазылмауы) дыбыстарынан бөлек *медресе (мдрсе)* сөзіндегі жіңішке *е*-нің, *тәур-тәуір* сөзіндегі *і*-нің түсірілуі емлелік норманың әлі де болса әрі-сәрі күйде екенін байқатады. Жарнамадағы сөйлемдердің, арада бір ғасыр өтсе де, қазіргі күннің нормаланған сөйлемдерінен айырмасы жоқ деуге болады. Құрылымы жазба тілдің заңдылықтарына сай.

Келесі жарнама былай жазылған:

Кним тігуушілерге

Өз жұмысын ілгері басқызып, кеңейту үшін кирек блімді тігіншіден 3 тиынды аймаңыз. Өзіңіздің һәм таныстарыңыздың адрестерін жазыңыз: Рига. «посредник для портных» 355.

Біріншіден, біздің ойымызша, жарнама тілін толық газет шығарушылар тарапынан жазылды деу дұрыс болмас еді. Себебі кейбірі болмаса, жарнамалардың тілі мақалалар тіліне қарағанда шұбарлау, қоспасы көп. Жарнамаларда да алдыңғы мысалдардағыдай *тігуу* сөзінің екі бірдей *үү*-мен жазылуы, сол сияқты газеттегі *ел тартүү* сөзінің екі *үү*-мен жазылуы (*ел тартүү*) газет тіліндегі сол кездегі жазу нормасының үлгісін көрсетеді. Сол сияқты **һәм** шылауы үнемі **һм** түрінде жазылып, газеттегі ескі үлгіден әлі де толық іргені ажыратудың жүзеге аса қоймағанын көрсетеді. Әрине, ескіден үзілді-кесілді бірден бас тарту, әсіресе жазу үлгісінің бірден қолданыстан шығып кетуі қиын, жазудың санаға сіңіп қалатыны, сөздің жазылуы образ тудыратыны туралы тұжырымдардың босқа айтылмағаны байқалады, өйткені халық арасында бұрыннан қалыптасқан жазу дағдысы сол кездің өлшемімен

алғанда кең таралған еді және мысалдарға қарағанда, **медресе, һәм** сөздері мен адам аттарының, мысалы, **Ғбдалле** сияқты, негізі араб сөздері, діни лексика элементтері болуы әсер еткен сынды. Мұндай ерекшеліктер бір-екі мысалмен бітпейді. Сонымен, ескі (шартты атау) төте жазудағы дыбыстардың таңбалануындағы ерекшеліктер: 1. Бірінші буында және екінші буында да *a* дыбысы жазылмайды: *хбр – хабар*, 2. Сөз басында **ы, і** анық естілетін сөздерде бұл дыбыстар түсіріліп жазылады: *нтымақ – ынтымақ, с - ис* т.б., 3. Бір буынды сөздердегі **ы** анық естілсе де, жазылмаған: *жл, жлқы – жылқы, мрза – мырза*; 5. Сөз ортасындағы **і, ы** дыбыстары анық естілетін болса да, аталған дыбыстар түсіріліп жазылған: *бөлм – бөлім, қатн – қатын, алгс – алғыс, Беркқара, орсча – орысча, жгтдер – жігітдер* т.б.; 6. Сөздің соңғы буынында анық естілсе де, **ы, і** дыбыстары таңбаланбаған: *ұрлқ-зорлқ – ұрлық-зорлық, болс-болыс* т.б.; 7. Сөздің соңындағы *ы, і* дыбыстары таңбаланған: *түрлі, мамдары – имамдары* т.б.; 8. Қосымшалар құрамында **ы, і** дыбыстары болса, түсіріліп жазылған: *жәрдемнң – жәрдемнің, көрсетб – көрсетіб, жатр – жатыр, иеснде – иесінде* т.б.; 9. Сөз басында **и** естілетін жерде де **и** түсіріліп жазылған: *мамдары – имамдары*; 10. Сөз басында **ө** естілетін сөздерде **ө** жазылмайды, егер сөз жіңішке айтылатын сөз болса, сөз басына дәйекше қойылады: *зі - өзі*; 11. Қазіргі кезде *уагда* түрінде дыбысталып, айтылатын сөздер **оғда** түрінде жазылған. **О** дыбысы сөздің бірінші буынында *отр* сынды сөздерде де жазылады.

Міне, «Қазақ» газетіндегі емлелік, грамматикалық ерекшеліктердің бір парасы осындай болып келеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Байтұрсынов А. Оқу құралы /усул сотие жолымен тәртіп етілген қазақша алифа/. I-ші кітап. Орынбор, 1912, 40-б.
- [2] «Қазақ» газеті, 1913, № 2, бас мақала.
- [3] Байтұрсынов А. Түрікшілдер құрылтайы// «Жаңа мектеп», 1926, №7-8, 45-б.
- [4] Первый Всесоюзный тюркологический съезд. 26.02.-06.03.1926 г. Стенографический отчет. Баку, 1926.
- [5] Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. - Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.

МРНТИ16.21.65

М.М.Малбақов

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
бас ғылыми қызметкері, ф.ғ.д., профессор
Алматы, Қазақстан

АРАБ-ПАРСЫ КІРМЕ СӨЗДЕРІ СӨЗДІГІНДЕГІ ТЫНЫС БЕЛГІЛЕРІНІҢ ҚОЛДАНЫМ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. Қазақ тілінің тарихи лексикасының құрамын зерделеу ісі – қазіргі

таңдағы маңызды шаруалардың біріне айналып отыр. Тарихи лексика құрамында түркі текті төл сөздермен қатар, байырғы лексикалық қорға енетін кірме сөздер құрамы кездеседі. Мақалада қазақ тілі тарихи лексикасының құрамына кіретін кірме сөздерді лексикографиялаудағы тыныс белгілерінің қызметі туралы сөз болады.

Тірек сөздер: лексикология, лексикография, түсіндірме сөздік, кірме сөздер сөздігі, лексикографиялау, тыныс белгілері.

М.М. Малбаков

Главный научный сотрудник отдела лексикологии Института языкознания имени
А. Байтұрсынова, д.филол.наук
Алматы, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПУНКТУАЦИИ В СЛОВАРЕ АРАБО-ПЕРСИДСКИХ ЗАИМСТВОВАННЫХ СЛОВ

Аннотация. Изучение состава исторической лексики казахского языка является одной из самых важных приоритетных задач в казахском языкознании. В исторической лексике казахского языка, помимо тюркских слов, существует целый пласт заимствованных слов. В данной статье исследуются функциональные особенности знаков препинания, применяемых в словаре заимствованных слов исторической лексики казахского языка.

Ключевые слова: лексикология, лексикография, толковый словарь, словарь заимствованных слов, лексикографирование, знаки препинания.

M.M. Malbakov

Chief Researcher of the Department of Lexicology, the Institute of Linguistics named
after A.Baitursynov, Doctor of philological sciences, professor
Almaty, Kazakhstan

FEATURES OF USING PUNCTUATION IN THE DICTIONARY OF ARABIC- PERSIAN LOAN WORDS

Annotation. The study of the structure of the historical vocabulary of the Kazakh language is one of the most important priority tasks in Kazakh linguistics. In the historical vocabulary of the Kazakh language, in addition to the Turkic words, there is a whole layer of borrowed words. This article examines the functional features of punctuation marks used in the dictionary of borrowed words of the historical vocabulary of the Kazakh language.

Keywords: lexicology, lexicography, explanatory dictionary, dictionary of loan words, punctuation marks.

Сөздіктерде кенінен қолданылатын тыныс белгілері мен стильдік, этимологиялық, прагматикалық, терминологиялық т.б. шектеуші белгілер (рестриктивтер), біріншіден, лексикалық бірліктің тілдік жүйедегі орнын айқындауға қызмет ететін болса, екіншіден, сөздік бірлікті сөздіктің типологиялық және жанрлық ерекшеліктеріне,

дiттеген мақсаты мен мiндеттерiне, нысанына (аудиториясына), ашылуы кезделген параметрлер құрамына, бұлардан басқа да көптеген лексикографиялау шарттарына байланысты алуан түрлi қызмет атқарып келедi.

Өткен ХХ ғасырдың орта кезеңiнен бастап, 70-80 жылдарына дейiнгi, кеңес үкiметi кезеңiндегi одақтық лексикографияда құрастырылған сөздіктерде, шағын екiтiлдi аударма сөздіктерден бастап, үлкен түсiндiрме сөздіктерге шейiн, жалпы лексикографиялау практикасында сөзге қойылатын белгiлердiң бәрiн де стилдiк белгi қатарында қарастыру үрдiсi орын алған болатын. Сөздіктiң инструкцияларында сол кезеңдегi лексикографияда орныққан жiктемелерге сәйкес стилдiк белгiлердiң бес тобы қарастырылады: а) қолданылу реңкiн бiлдiретiн стилдiк белгiлер (**сөйл.**, **қарап.**, **түрп.**, **сып.**, **поэт.**); ә) қолданылу аясын көрсететiн стилдiк белгiлер (**ғылыми салалық терминдер**, **кiтаб.**, **фольк.**, **дiн.**, **миф.**); б) қолданылу уақытын көрсететiн стилдiк белгiлер (**ескi**, **тар.**, **жаңа**); в) қолданылу аймағын көрсететiн стилдiк белгiлер (**кәсiб.**, **диал.**, **жерг.**); г) сөздердiң экспрессивтi-эмоционалдық бояуын көрсететiн стилдiк белгiлер (**экспр.**, **эмоц.**). Бұл белгiлер түгелге жуық кiрме сөздер сөздігiнде де қолданылады.

Тыныс белгiлерiнiң лексикографиялық қызметi туралы ғылыми әдебиет көп емес. Оның себебi белгiлi – сөздіктегi мәтiндер де кәдiмгi баяндау стилiнде берiлетiн қарапайым хабарлы сөйлемдердiң құрылымы тәрiздi, одан көп ерекшеленбейдi. Алайда, әр қилы жанрлы сөздіктердiң өзiндiк ерекшелiктерiне байланысты тыныс белгiлерiнiң қолданымында аз-маз айырма болады. Мәселен, квадрат жақша, араб-парсы кiрме сөздерiнiң түсiндiрме сөздігiнде, негiзiнен кiрме лексиканың бастапқы немесе аралық тiлдегi түпкi нұсқасының тұлғасын, оның айтылымы мен жазылымын, мағыналық айырмашылық болған жағдайда мағынасын да ашып, айқын көрсету мақсатында қолданылады. Мысалы: **ДӘШТ** [ир. дәшт **تشد**]: **дәшті қыпшақ**. *Қытшақ даласы*; **ӘШҢАДУ** [ар. ашһаду Аллах **الله**]: **әшһаду Алла** з а т. д і н и. «Алла куә» (Аллаға куәлік етемін!) деген сөз. Сол пенде: «*Ә ш һ а д у Алла!*» - деп, берген куәлік, Иманның жайын айтар сонда барлық («Зұман періштенің сұрауы». М.Жүсіп, II-том, 2003); **АЗАЛ** (әзәл, әзел) [ар. азл **الزا**] з а т. көне. *Ерте заман; жазмыш*. Болған соң *ә з е л* тағдыр, әмірі солай, Тұз таттың біздің жақтан бес жыл ұдай (Шораяқтың Омары). Бұлардың тояты үйрек, қоңыр қаздан, *Ә з ә л д е* қырандығын арнап жазған. Қанаты жетілген соң жоғары ұшар, Табылмас төмен тарту Шаһбаздан (Ө.Тәңірбергенов).

Жоғарыда байқалып отырғандай, жай жақша (тік жақша) екі түрлі жағдайда қолданылып отыр. Бірінші – сөздік мақалада беріліп отырған басқы сөздің, атау сөздің тілімізде бірнеше фонетикалық немесе лексикалық варианттары болған жағдайда, олардың бәрін де кезек-кезегімен, жеке-жеке бере бермес үшін, яғни тавтологиядан құтылып, сөздіктегі орынды азайтып, үнемдеу үшін, осы тәсіл қолданылады. Ең басты, тірек вариант яғни әдеби нұсқа негізге алынады. Қосалқы варианттардың бәрі де (әзәл, әзел), жоғарыда көрсетілгендей, өздерінің мысалдарымен бірге осы әдеби вариантта беріледі. Екінші – дефинициялық бөлікте келтірілген анықтаманы түпкілікті айқындай түсу үшін, нақтылай түсу үшін қолданылады (ескерту: бұдан арғы жерде мысалдар негізгі анықтамалық бөліктен келтіріледі. Дәйектемелік, деректемелік бөліктегі материал келтірілмейді. Бұл – аталмыш материалдың көп орын алатындығына байланысты қабылданып отырған шешім): **АҚЫҚ** [ар. ғақиқ **عقيق**] з а т. м и н. **1. Асыл тас (рубин)**; **АҚЫРЗАМАН** [ар. ахрзаман **ان احرارخ**] з а т.

д і н и. 1. *Заманның ақыры (адамзат өмірінің ақыры); АҚЫРАП* [ар. ақраб *بقرع*] з а т. к ө н е. *Қазан айының ескіше (арабша) аты; АЗАМАТ* [ар. азамат *عظمت*] з а т. 1. *Кәмелетке толған адам (жігіт); АЙУАНХАНА* [ир. айуанхане *اواناوي*] з а т. ж е р г. 2. *Үй хайуандарын (малдарды) ұстайтын орын, жай, қора; АЛӘЙҺИССАЛАМ* [ар. алейһассалам *علاسلادي*] з а т. «Алла жарылқасын» деген тілек (пайғамбарлардың, әулиелердің, періштелердің атынан кейін айтылатын құрметті теңеу); **АҚ (қақ, хақ)** [ар. хақ *قح*] з а т. с ө й л. **Хақ** («шындық, тазалық, әділдік иесі» деген ұғымды білдіретін Алла Тағаланың 99 есімдерінің бірі); **ӘСЕТ (асад, асат)** [ар. асад *عسا*] з а т. к ө н е. 2. з а т. а с т р. *Он екі шоқжұлдыздың бесінші жұлдызының (қазақша «арыстан») арабша атауы; УАҒАЛАЙКҮМАССАЛАМ (уағалайкүмсалам)* [ар. уа алейкум ас-салам *علاسلماكي*] з а т. *Амандасқан адамның сәлемін қабылдау ретінде қайтарылатын жауап* («сізге де тыныштық, бейбітшілік болсын!» деген мағынада). Нақтылаушы түсініктеме жоғарыда келтірілген анықтамалардың ішінде де бар (Аллаға куәлік етемін!). Үшіншіден, атау сөзге келтірілген мысалдардың қайдан алынғанын көрсету үшін, яғни келтірілген мысалдан кейін оның авторын көрсету үшін қолданылады.

Қос нүкте (:) жоғарыда берілген мысалдарда байқалып отырғандай, сөздік мақалаға негіз болып отырған атау сөзге байланысты беріліп отырған тіркесті, біздің мағынасын, мәнін ашқымыз келіп отырған сөз тіркесін келтіру мақсатына қызмет етіп отыр. Себебі осы сөздіктің, жалпы сөздіктердің басым көпшілігінің (сөз тіркестері сөздігінен басқа) сөздік тұлға ретінде тек қана жеке сөздерді, атау сөздерді алатындығы аян. Лексикографияның тарихында, тәжірибесінде осылай қалыптасқан. Сөздік тұлға ретінде негізінен жеке сөз алынады. Сөздіктегі осындай тұлғалас сөз тіркестерінің берілісінен бірнеше мысал келтірелік: **АЗА²** [ар. аза *عذا*]: **аза бойы қаза** з а т. *Ауру, зәбір, реніз; зиян, залал; АЗАР²* [ир. азарда бизар *ازايبادرازا*]: **азар да безер болды** ү с т. *Мазасызданды, беймаза күйге түсті; ФАҒАН (фаган, феған)* [ир. фаған *اناغ*]: **фаған қылды**. е с к і к і т. *Мінәжат етті, зар еңіреп жылады, зарлады; ҒАРЫҚ* [ар. ғарқ (суға кету, суға бату) *قرغ*]: **ғарық болды [етті]**. е с к і к і т. *Суға батты; ӘЛЕЙ* [ар. әлей *علا*]: **әлей болсын** т і л е к. «*Жол болсын!*» деген тілекке жауап; **ӘЛМИСАҚ (алмисақ, әлімсақ)** [ар. әлмисақ *علاسلما*]: **әлмисақтан** ү с т. *Ертеден, бұрыннан; ӘПТЕР* [ар. әптер *ارتبا*]: **әптер-тәптері шығу** ү с т. *Отыр-топыр, ұйқы-тұйқы болу; БАРҚАДАР (бархадар)* [ир. барқарар *ارارب*]: **барқадар тапты. Берекет, опа тапты; ҒАПУ (ғафу)** [ар. ғафу *وغف*]: **ғапу ет (қыл)**. «*Кешіріңіз, айып етпеңіз, сөкпеңіз*» деген мағынада айтылатын сөзқолданыс; **БӘКЕНЕ** [ир. пакәне *نكپ*]: **бәкене бойлы** с ы н. *Аласа, тапал; ДӘУІР²* [ар. дәур *رود*]: **дәуір айналдыру (жүргізу)** з а т. д і н и. *Жаназа шығарар алдында орындалатын діни салт, өлікке арнап үлестірілетін підия садақа. ДӘФІН* [ар. дафин *دفن*]: **дәфін етті (қылды)**. д і н и. *Арулады, шаригат заңына сәйкес жуындырып жерледі. ҮДЕ* [ар. удда *ادو*]: **үдесінен [үдесіне] шықты. Діттегені болу, көңілінен шығу; ДУШАР [ир. дочар *ادود*]: **душар болды**. а) *Кез болды, кезікті. ә) Бірдемеге шалдықты, біреудің әсеріне түсті. б) Бір жаманшылыққа ұшырады; ЖАННАМ (жаһаннам)* [ар. жаһаннам *انهم*]: **жаны [-н] жаннамға [жәннемге] кетті (тапсырды)**. д і н и. *Қайтыс болды (діни түсінік бойынша «жаны о дүниедегі күнәкарларды азаптайтын орынға, тамұққа, тозаққа кетті» дегенді білдіреді); ГӨЙ* [ир. гуй гуй *يوگ يوگ*]: **гөй-гөй** з а т. *Уайым-қайғы сарыны, сары уайым; ДЕС* [ир. дәст *تسد*]: **дес бермеді** е т. *Бой бермеді, мүмкіндік бермеді; ҮР (һүр)* [ар. хур *روح*]: **үр қызы**. з а т. *Хордың,***

періштенің сұлу қызы; УСУЛ [ар. усул *لوصا*]: **усул жадит (ұсұл жәдит)**. з а т т а р. Әдіс, тәсіл, тәртіп (*XX ғасыр басындағы ескі қадимше жазу жүйесіне ендірілген «жаңа бағыттағы оқыту» жүйесі*). Жоғарыда келтірілген мысалдардан байқалып отырғандай, осындай тәсілмен қос нүкте (:) арқылы есімді тіркестер де, егістікті тіркестер де, есімді-егістікті тіркестер де беріліп отыр. Олардың арасында тілімізге сөз тіркесі күйінде енген сөздік бірліктер де ұшырасады (**азар да безер, гөй-гөй**). Қос нүкте квадрат жақшадан соң, яғни сөздің нұпнұсқа тілдегі тұлғасы берілгеннен кейінгі жерде қойылады.

Үтір (,) – анықтама бөлікте, дефиниция, түсіндірме жасау үдерісінде, сондай-ақ, мысалдарда, негізінен синонимдес сөздер мен сөздік бірліктер арасында қолданылады: **БӘРЕКЕЛДІ (бәрекелде, баракалла)** [ар. бәрак Аллаһ *للا كراب*] о д. 1. *«Алла жарылқасын!» дегенді білдіретін, біреуді мадақтау, мақтау, көңілін көтеру, рух беріп көтермелеу; қолпақтап сөйлегенде айтылатын сөз; ҒҰСЫЛ* [ар. ғусл *لسغ*] з а т д і н и. *Әрбір мұсылман үшін міндетті саналатын тазару рәсімі, бой дәрет, толық жуыну; ДАЯ* [ир. дайе *دياد*] з а т. Бала күтуші, асыраушы, сүт ана; **ДУАЛ** [ир. диуар *راويد*] з а т. 1. *Балшық, саман, шым тәрізді заттардан үйді, қораны, бақты, жалты ауланы айналдыра салынған қоршау; ЖАББАР* [ар. жаббар *ر ا ب ج*] з а т. Құдайдың көп атының бірі («құдіретті», «алып» мәндерінде), жаратқан ие; **ДАСТАН** [ир. дастан *اناستاد*] з а т. 1. *Ә д е б. Әдебиеттегі эпикалық жанр; сюжетті ұзақ жыр, қисса; ДОЛЫ* [ир. лули *لول*] с ы н. 1. *Алай-түлей, күшті (бұршақ, дауылды жаңбыр, қара нөсер); ЕГЕР (егерде, егерки, егерім)* [ир. эгар *رگا*] шыл. *Шарттық қатынасты (мәнді) білдіретін жалғаулық шылау; болмаса, немесе, айтпесе, яки; ДҮЛДҮЛ* [ар. дүлдүл *لودلك*] з а т. п о э т. 1. *Ерен жүйрік жылқы, атасы да, анасы да тұлпар ат, сәйгүлік, пырақ.*

Нүктелі үтір (;) негізінен дефинициялық бөліктегі түсіндірме үдерісінде өзара жақын мәндес болып келетін, бір-бірімен сабақтаса байланысып жатқан анықтама бөліктері арасында қойылады: **АУА** [ар. хауа *ءاواه*] з а т. 1. *Сыртқы ортаның тыныс алу үшін аса қажетті бөлішегі; түссіз, иіссіз зат; ӘЗІЛ* [ар. хазл *لزه*] з а т. 1. *Күлкі тудыру үшін айтылатын қуақы сөз немесе жасалатын күлдіргі әрекет; қалжың; ӘУЕ (һауа)* [ар. хауа *ءاواه*] з а т. 1. *Жер үстін қоршаған көк күмбезі; аспан; ӘШПР* [ар. ашур *اروشاع*] з а т. *Ай есебі бойынша жылдың басы – мұхаррам айы; мейрам ретінде тойланбайды; БУРА* [ар. бурак *كارب*] з а т. х и м. *Құрамында 11 пайыз боры бар, ақ кристалды тұз; бор қышқылды натрий; ҒҰШЫР* [ар. ғушр *روشع*] з а т. д і н и. *Астық өнімінің оннан бірін алатын діни алым-салық; үшір; БӘДІРЕҢ (бадыран)* [бадрәнг *گنرداب*] з а т. *Сопақтау келген көк қабықты, асқабақ тұқымдас бақша өсімдігі; қияр; ҒИБАДАТХАНА* [ар., ир. ғибадат хане *مناخدتحالبء*] з а т. д і н и. *Құдайға құлшылық ететін үй, діни рәсімдер мен парыздар атқарылатын ғимараттардың жалты атауы; мешіт; ҒАЗЫМ (ғазим)* [ар. ғазим *مظظء*] з а т. е с к і к і т. *Аса құрметті, аса қалаулы; сәнді, салтанатты; ДӘРИ* [ир. дәри *رءد*] з а т. *Иранның сөйлеу және жазу тілінің ескі атауы; патша сарайындағы білімділер тобының әсем, көркем сөйлеу тілі; ЕҒЛАН* [ар. иғлан *لاءع*] з а т. ж е р г. *Хабар, ақпар; жария, айгі; ЕЖІРЕ* [ар. иджарат *اراجا*] з а т. *Бір нәрсені уақытша пайдалану, жалға алу келісімі; тоқтам, байлам; ЖАЙРАН* [ир. жейран *اريد*] з а т. з о л. *Киік тобына жататын, жүгірісі өте тез, әдемі түз жануары; қарақұйрық; ЖАҚҰТ (жаһұт)* [ар. иақұт *توقايد*] з а т. м и н. 1. *Түрлі түсті, көбіне көгілдір, жасыл түсті қымбат асыл тас, лағылдың көне атауы; яхонт; ЖАНАБ* [ар. жанаб *ابانء*] з а т. е с к і к і т.

Құзырына, атына («пәленше мырза» деп басталатын, әдетте ресми тұлғаларға арналып жазылатын хаттың арнаулы басқы бөлігі; жақ, тарап);

ЖАН-ЖАНУАР [ир. жан жануар روناچ ناد] з а т. Адамнан басқа мақұлықтар, хайуанаттар; жануарлар әлемі; **ЖЕБІРЕЙІЛ (жәбірайыл, жәбірәһил, жәбірейіл)** [ар. Жабраил لئاراچ] з а т. д і н и. Жансызға жан салатын, торыққанда жебейтін періште; Аллаға ең жақын төрт періштенің бірінің аты; пайғамбарларға Алланың өсиеттерін аян ететін жасауылы; **ХАДИС** [ар. хадис شيءءء] з а т. д і н и. Мұсылман қауымы өмірінің әр алуан діни-құқықтық мәселелерін қамтитын, Мұхаммед пайғамбардың өмірін, әдет-ғұрпын, сөзі мен істерін дәріптейтін аңыз әңгімелер; Ислам дініндегілердің ұғымы бойынша Мұхаммед пайғамбардың айтқан қасиетті өсиеттері, сөздері.

Тырнақша («») белгісі де анықтама бөліктегі дефиниция құрамына кіретін сөздік бірліктердің мән-мағынасын ашып, нақтылай түсуге қызмет етеді: **ӘЗІРЕТ (ғазірет)** [ар. хазрат ءءرءءء] з а т. 1. т а р. «Жарықтық», «әулие» немесе «ағзам», «ұлы мәртебелі» деген мағынада пайғамбарлар мен пірлердің, әмір мен сұлтандардың атына, титулына қосылып айтылатын құрметті атақ; **АҚІРЕТ** [ар. ахрат ءءرءءء] з а т. 1. д і н и. «Фәни дүниеге» қарама-қарсы «бақи дүниедегі» мәңгілік өмір; **ЖАҒАННАМ (жәһәннем)** [ар. жаһаннам ءءءءء] з а т. д і н и. Діни мистикалық түсінік бойынша өлген күнакар адамның «жаны ұшып баратын», азапқа түсірілетін жеті тамұқтың (тозақтың) ең жаманы; **ДАТ** [ир. дад ءءءء] о д. к ө н е. «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» деген далалықтардың әдет заңына орай әділетті талап етіп, сөз сұрауды білдіреді; **ЖӘМШИТ** [ир. Жәмшид ءءءءءء] з а т. м и ф. Нұрлы патша («күн айнасы» деген мағынада); Парсы еліндегі аты аңызға айналған алғашқы шаһтың аты; **ЖӘҒИЛИЯ** [ар. жағһилия ءءءءءء]: **жәғһилия дәуірі**. Исламдық сана-сенім бойынша, нұтқа табынушылық дәуірі, исламға дейінгі және араб тұрғындарының Мұхаммед келгенге дейінгі кезеңі («надандық дәуірі»).

Араб-парсы тілдерінен енген кірме сөздердің түсіндірме сөздігін құрастыру барысында кірме сөздің түпнұсқа тілдегі, яғни араб-парсы тілдеріндегі мән-мағынасын нақтылаудың қажеттілігі туындап отырды. Осы талапты жүзеге асыру барысында жоғарыда аталған тыныс белгілерінің бәрі де қолданым тапты: **ДҮЙСЕНБІ** [ир. душәнбе ءءءءءء] («сенбіден кейінгі екінші күн») з а т. *Антаның жексенбіден соң келетін бірінші күні*; **БЕЙСЕНБІ** [ир. пәндрж шәнбә («сенбіден кейінгі бесінші күн») ءءءءءء] з а т. *Антаның төртінші күні*; **АМАЛ** (хәмәл) [ар.-ир. хәмәл ءءءءء] (1. Иран күнгізбесіндегі бірінші ай (22 наурыз - 21 сәуір); 2. «Токты» шоқжұлдызы; 3. «Қозы») з а т. к ө н е. с ө й л. *Наурыз айының ескіше аты*; **ЖӘРДЕМ** [ир. иардем ءءءءء] «достық дем» з а т. *Дем беру, қолдау, сүйеу, қолғабыс*; **УАЙЫМ** [ир. уаһим («қауіптену, қорқу, күдіктену, мазасыздану») ءءء] з а т. *Мұң, шер, қайғы; сезім, күдік, болжам*; **УАСИҒА (уасиғ)** [ар. уасиқа ءءءءءء] з а т. *Дәреже, лауазымға қосымша берілетін ақының түрі; жомарт, мырза*; **УӘЖ** [ар. уаһж (бет-жүз, пішін; тәсіл, үлгі; мән-мағына; себеп, негіз, дәлел) ءءء] з а т. *Бәтуалы, сөз, талассыз пікір, дәлелді жауап*; **УӘЗИПА (уазипа, уазифа, уәзифа)** [ар. уазифа (мансап, лауазым, қызмет; қызметқақы) ءءءءء] з а т. *Міндет, борыш; қызмет, мансап*.

Қазақ лексикографиясының ғылыми-теориялық, практикалық мәселелері өз шешімін тауып, заманауи талаптарға байланысты сөздіктердің де түр-түрі пайда болып отырған қазіргі кезеңде төл тіліміздің сан ғасырлар бойы жүріп өткен тарихи жолына жіті назар аударып, ғасырлар қойнауынан үн қататын тілдік тұлғалары-

мыздың жазып қалдырған жәдігерліктерінен, сондай-ақ, қазіргі тірі тіліміздің өзінің тұла бойынан байқалатын сонау бағзы замандардан бері орын алып келген түркі-моңғолдық қостілділік, оғыз-қыпшақтық қостілділік, арабы-парсы-түркілік үштілділік белгілері, лексикалық бірліктің тілден тілге өтуі барысында пайда болатын тұлғалық және мағыналық ұласуларды, мағыналардың кенеюі мен тарылуын айғақтауда жоғарыда байқалғандай, қарапайым тыныс белгілерінің қызметі маңызды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] «Кирилл және латын графикаларында кірме араб, парсы сөздері сөздігінің» қолжазбасы (2020 жыл)

[2] Малбақов М.М. Сөздік және сөзтаным мәселелері. Алматы, 2015. -23 б.

МРНТИ16.21.47

А.Ә. Жаңабекова¹, К.Қ. Пірманова²

¹А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор м.а.
Алматы қаласы, Қазақстан

²А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының кіші ғылыми қызметкері, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың PhD студенті
Алматы қаласы, Қазақстан

СӨЗЖАСАМДЫҚ БЕЛГІЛЕНІМДЕРДІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ АСПЕКТІСІ (ТУЫНДЫ СӨЗДЕР ЖӘНЕ СӨЗЖАСАМ ТӘСІЛДЕРІ)

Аннотация. Қазақ тілінің ұлттық корпусында сөзжасамдық белгіленімдер басқа да морфологиялық, лексика-семантикалық белгіленімдер сияқты өзіндік құрылымы бар лингвистикалық белгіленімдердің қатарына кіреді. Сондықтан сөзжасамдық белгіленімдердің әзірлемесін дайындау барысында сөзжасамдық белгіленімдерге тән құбылыстарды қарастыру қажет. Мақаламызда сөзжасамның тарихына азды тоқталып, тіл білімінің жеке саласы екенін айтамыз. Осыдан келіп сөзжасамдық белгіленімдердің құрылымдық аспектісі ретінде туынды сөздер мен сөзжасам тәсілдеріне тоқталдық.

Мақаламызда сөзжасамдық белгіленімдердің құрылымдық аспектісі ретінде туынды сөздер мен сөзжасам тәсілдеріне тоқталдық.

Тірек сөздер: сөзжасамдық белгіленім, туынды сөздер, сөзжасам тәсілдері.

А.А. Жанабекова¹, К.К. Пірманова²

¹главный научный сотрудник Института языкознания имени А. Байтұрсынова, доктор филологических наук, и.о. профессора
Алматы, Казахстан

²младший научный сотрудник Института языкознания имени
А. Байтұрсынова, докторант PhD КазНУ имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан

СТРУКТУРНЫЙ АСПЕКТ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ РАЗМЕТКИ (ПРОИЗВОДНЫЕ СЛОВА И СПОСОБЫ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ)

Аннотация. В Национальном корпусе казахского языка словообразовательная разметка входит в состав типов лингвистической разметки, имеющих собственную структуру, наряду с морфологической, лексико-семантической разметкой. Поэтому в процессе разработки словообразовательной разметки необходимо рассмотреть явления, характерные для нее. В статье мы остановимся на истории словообразования и покажем, что словообразование является одной из сфер языкознания.

В статье мы рассказали о производных словах и способах словообразования как структурном аспекте словообразовательной разметки.

Ключевые слова: словообразовательная разметка, производные слова, способы словообразования.

A.A.Zhanabekova¹, K.K.Pirmanova²

¹ Chief researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov, doctor of philological sciences, associate professor
Almaty, Kazakhstan

² Junior researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov, PhD student at Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan

STRUCTURAL ASPECT OF WORD-FORMATION MARKINGS (DERIVED WORDS AND WORD-FORMATION METHODS)

Annotation. In the national corpus of the Kazakh language, word-formation markings are among the linguistic markings with their own structure, as well as other morphological, lexical and semantic markings. Therefore, when preparing the development of word-formation markings, it is necessary to consider the phenomena characteristic of word-formation markings. In this article, we will focus on the history of word formation proving that word formation is one of the areas of linguistics.

This article provides information about derived words and ways of word formation as a structural aspect of word-formation markup.

Keywords: word-formation annotation, derived words, ways of word formation.

Сөзжасам тіл білімінің жеке саласы. Қазақ тіл білімінде сөзжасам алдымен морфология құрамында, кейбір мәселелері лексикологияда қарастырылып, XX ғасырдың 80-90 жылдары ғана жеке дара сала ретінде зерттеле бастады. 1989 жылы жарық көрген «Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі» атты жинақ сөзжасамның дербес сала ретінде танылып, теориялық мәселелерінің қалыптасуына негіз болды

[1]. Ал 2002 жылы жарық көрген академиялық «Қазақ грамматикасында» сөзжасам саласы үлкен тарау ретінде беріліп, өзіндік орнын тапты [2].

Қазақ тіл білімінде сөзжасам сипаттамалы (синхронды) және тарихи (диахронды) аспектіден зерттеліп келеді. Сөзжасамның жеке сала ретінде қалыптасуына қазақ ғалымдарының еңбектерінің үлесі мол. Атап айтқанда, Н.Оралбаева, Ғ.Қалиев, С.Исаев, А.Салқынбай, З.Бейсембаева, Л.Жаналина, Б.Қасым, Г.Шаһарман, Г.Жексембаева, Ж.Отарбекова, А.Ибагов, Е.Жанпейісов т.б.

Сөзжасам тілдің атау жасау, жаңа сөз жасау, сөз тудыру қызметін зерттейді. Тілдің сөзжасам саласының негізгі зерттеу нысаны – туынды сөздер. Туынды сөздер тілдің сөзжасамдық тәсілдері арқылы жасалған лексикалық бірліктер болып табылады. Туынды сөздер тілдің сөзжасамдық әрекетінің нәтижесі. Жаңа заттар мен жаңа ұғымдар үздіксіз болып отыратындықтан, сөзжасам арқылы жаңа атаулардың пайда болуы да үздіксіз жүріп отыратын құбылыс.

Туынды сөздердің құрамы бір негізгі, бір көмекші морфемадан тұрады немесе екі негізгі морфемадан тұрады. Мысалы, *тәлімгер*, *базарлық*, *сәулетші* т.б. Бұл келтірілген мысалдардың құрамы негізгі және көмекші морфемадан құралған. Ал *жолсерік*, *саяжай* т.б. туынды сөздердің құрамы екі негізгі морфемадан құралған. Бірінші көмекші морфема жалғанған жағдайда туынды түбір жасалса, екінші жағдайда күрделі сөздер жасалады.

Туынды сөздің құрамында оның жасалуына негіз болатын дербес мағыналы сөз болады. Туынды сөздегі негіз болған сөздің мағынасы туынды сөздің мағынасына өзек болады. Мысалы: *дәрі дәрігер*, *ем емхана*, *дәріс дәрісхана*, *зейнет зейнеткер* т.б. Осымен байланысты туынды сөз құрамындағы негіз сөз бен туынды сөздің мағынасы үнемі байланысты болады. Мысалы, *тәлімгер* деген туынды сөзді алсақ, оның құрамындағы *тәлім* сөзі *тәлімгер* туынды сөздің лексикалық мағынасына арқау болған. Ал туынды сөзді жасаушы екінші морфема *-гер* *тәлім* негізгі сөзіне мамандық мағынасын қосқан. Сөйтіп, тәрбиеші мағынасын білдіретін *тәлімгер* сөзі жасалған. Яғни *тәлімгер* туынды сөзінің мағынасы құрамындағы *тәлім* және *-гер* морфемаларының мағынасынан құралған. Сондықтан бұл туынды сөздің мағынасы құрамындағы *тәлім* сөзінің мағынасымен байланысты. Мұндай мағыналық байланыс күрделі сөз жасаушы сыңарлардан да айқын байқалады. Мысалы, *жылыжай* сөзі екі сөзден құралған. Бірі *жылы*, екіншісі *жай*. Бұл сөз заттың белгісі болып саналатын *жылы* деген сөздің және мекен, орын деген мәндегі *жай* сөзінің бірігуі арқылы өсімдік өсірілетін жылы орынның атауын жасаған. Яғни *жылыжай* күрделі сөзінің мағынасы құрамындағы сыңарлар мағынасынан құралған. Демек, мағыналық байланыс болмаған сөз туынды сөз бола алмайды.

Туынды сөздердің мағынасы құрамындағы негіз сөздің мағынасынан күрделі болады. Яғни негіз сөздің мағынасы мен туынды сөздің мағынасы тең емес. Өйткені туынды сөздерде негіз сөздің мағынасына оларға жалғанған жұрнақтың мағынасы қосылады. Туынды түбір құрамындағы негіз сөздің мағынасы мен сөзжасамдық жұрнақтың мағынасы қосылып, туынды түбірдің мағынасын жасайды [3].

Туынды сөздің жасалуына негіз болған сөзден туынды сөздің құрамы да күрделі болады. Мысалы: *әкім – әкімшілік*, *жекеше – жекешелендіру*, *шебер – шеберхана*, *мейрам – мейрамхана* т.б. Бұлардың біріншілерінен екіншілерінің құрамы күрделі, алғашқылары бір морфемадан, екіншілері екі морфемадан тұрады. Туынды сөздердің құрамы негізгі сөздің құрамынан күрделі болатындығы тілдегі қатаң заңдылық

болып табылады. Алайда бұл заңдылыққа тілдегі семантикалық тәсіл арқылы жасалған туынды сөздер ғана бағынбайды. Семантикалық тәсіл арқылы жасалған сөздердің құрамында тұлғалық өзгеріс болмайтындықтан, яғни туынды сөз жаңа мағынаға ие болу арқылы жасалатындықтан, құрамы негіз сөзбен бірдей болады. Мысалы, *құн* сөзі экономика ғылымында термин ретінде туынды сөз, яғни ол бұрынғы мағынасына қоса тағы бір мағынаға ие болған, бірақ тұлғасында өзгеріс жоқ.

Туынды сөздердің екі морфемадан құралуы жағынан олар тілдегі басқа да екі морфемалы тілдік құбылыстармен ұқсас. Мысалы сөзтүрленім, яғни формажасамдық бірліктер де екі немесе одан да көп морфемадан тұрады. Алайда туынды сөздер құрамындағы көмекші морфемалар жаңа сөз тудырып, жаңа мағыналы лексикалық бірлік жасаса, екіншісі негіз сөздің лексикалық мағынасын өзгертпей, қосымша грамматикалық мағына ғана үстеп, негіз сөздің грамматикалық формасын тудырады, яғни жаңа мағыналы дербес лексема жасамайды. Егер бір сөздің түрлі тұлғасында (сөзтүрленімдік парадигмада) лексикалық мағына біреу ғана болса, сөзжасамдық парадигмада оның мүшелері қанша болса, сонша лексикалық мағына болады, соған сәйкес сонша дербес лексикалық бірлік болады. Мысалы, *білім, білгіш, білгір* дегендер бір түбірден жасалған түбірлес сөздер, әрқайсысы дербес лексема, ал *адамға, адамды, адамда* т.б. сөздер парадигмасы бір ғана лексикалық мағыналы сөздің грамматикалық түрленімі. Сол сияқты туынды сөздердің бірі болып табылатын тіркесу арқылы жасалатын күрделі сөздер тұлғасы жағынан сөз тіркесімен ұқсас құбылысқа жатады. Алайда, күрделі сөздер қанша сыңардан құралса да, біртұтас лексикалық мағына береді. Ал сөз тіркесінің құрамындағы сыңарлардың бәрі жиналып, күрделі сөздердегідей біртұтас лексикалық мағына бермейді, олар бір атау жасамайды. Сөз тіркесінің құрамындағы әр сөз сөйлем құраушы жеке мүше, жеке дербес мағыналы сөз. Ал күрделі сөздің құрамында неше сыңар болса да, ол сөйлемнің бір ғана мүшесі болады. Мысалы, *Қызыл ала көйлегі өзіне жарасып тұр* деген сөйлемде *қызыл ала* деген күрделі сын есім *қандай* деген сұраққа жауап беріп, сөйлемнің бір ғана анықтауыш мүшесі болып тұр.

Туынды сөздер тілдегі түбір сөздер сияқты шындық өмірдегі заттар мен олардың белгілерінің атауы, сондықтан лексикалық бірлікке жатады да, тілдің сөздік құрамына енеді, оны байытады. Туынды сөздер әр кезеңде жасалып, сөздік қорға еніп отырған дайын лексикалық бірліктер болғандықтан, негізгі түбір сөздер сияқты сөйлемде дайын күйінде қолданылады, яғни туынды сөздер сөйлем құрылысына тәуелсіз қандай сөйлемге де дайын қалпында алынатын лексикалық бірліктер болып табылады.

Туынды сөздер құрамына қарай мынадай екі топқа бөлінеді:

А) Туынды түбірлер;

Ә) Күрделі сөздер.

Туынды түбірлер 1) туынды түбір екі морфемалы сөз, олар: негіз сөз бен сөзжасамдық жұрнақ; 2) туынды түбірдің мағынасы оның құрамындағы негіз сөз бен сөзжасамдық жұрнақтың мағынасынан жасалады; 3) туынды түбірдің құрамындағы негіз сөз бен туынды түбірдің мағынасы байланысты болады.

Туынды түбірлер тілдің қазіргі даму сатысына сай танылатындықтан, олардың құрамындағы морфемалардың жігі анық көрініп тұрады. Мысалы: *кедей +лік, қымыз + хана, тап + қыр, тот + ық* т.б. Келтірілген туынды түбірлердің барлығында олардың құрамындағы морфемалардың жігі анық көрініп тұр. Алайда бұл жағдай

тарихи тұрғыдағы туынды түбірлерге қатысты емес. Өйткені тарихи туынды түбірлердің құрамындағы морфемалардың жігі жойылған. Сондықтан олар қазіргі кезде туынды түбір саналмайды.

Сөзжасамдық тәсілдер. Туынды сөздер кездейсоқ, қалай болса, солай жасала бермейді. Ол тілдің сөзжасам заңдылықтары бойынша, яғни тілдегі дайын сөзжасамдық үлгілер арқылы жасалады. Айталық, туынды түбірлер көбінесе негізгі түбір + сөзжасамдық жұрнақ үлгісімен жасалады: *мал + шы, қой + шы, егін + ши* т.б. Бұл сөздердің құрамындағы негізгі морфема зат есім болып келеді де, *-шы/ши* жұрнағы жалғанған сөзіне кәсіп иесі мәнін үстеп, жаңа мағыналы сөз жасайды. Сондай-ақ бұл жұрнақ жалғанған сөзіне тұрақты түрде осы мағынаны үстейді. Яғни туынды сөз жасаудың тұрақты түрде қалыптасқан жолы, тәсілі, үлгісі (моделі), білдіретін, үстейтін мағынасы болады.

Туынды сөздер тілде әртүрлі тәсілдер арқылы жасалады. Қазақ тілінің сөзжасам жүйесінде көне замандардан бері қарай қолданылып әбден орныққан, қалыптасқан негізгі үш тәсілі бар. Олар: *синтетикалық, аналитикалық, лексика-семантикалық*.

Синтетикалық тәсіл. Қазақ тілі агглютинативті тіл болғандықтан, туынды сөз жасаушы негізгі тәсіл болып табылады. Синтетикалық тәсіл арқылы туынды сөз жасаудың тілде қалыптасқан өзіндік ерекшелігі бар. Бұл тәсіл арқылы туынды сөз жасау үшін оған екі тілдік бірліктің қатысуы керек:

- 1) лексикалық мағыналы сөз;
- 2) сөзжасамдық жұрнақ.

Синтетикалық тәсіл арқылы туынды сөз жасауға қатысатын бұл тілдік бірліктердің әрқайсысының өзінің атқаратын қызметі бар.

Туынды сөз құрамындағы лексикалық бірлік туынды сөздің мағынасына арқау болады. Оны негіз сөз деп атайды [4]. Негіз сөз дегеніміз – туынды сөзді жасауға негіз болатын лексикалық мағыналы сөз. Мысалы, *дәрігер, аңшы, өнерпаз* туынды сөздеріндегі негіз сөздер: *дәрі, аң, өнер* сөздері. Туынды сөздердің мағынасы мен олардың құрамындағы негіз сөздердің мағынасы үнемі байланысты болады. Бұл тек туынды түбірлерге, яғни синтетикалық тәсіл арқылы жасалған сөздерге ғана қатысты емес, ол жалпы сөзжасамға қатысты қалыптасқан, қатаң сақталатын заңдылық. Олай болса, туынды түбірлердің құрамында негіз сөздің өзіндік атқаратын қызметі жаңа лексикалық мағынаға арқау, өзек болу.

Туынды түбір сөз бен негіз сөздің мағына байланыстылығы, әсіресе, сөзжасамдық ұяда анық көрінеді. Әр сөзжасамдық ұяда қанша туынды түбір болса да, олар бір бірімен мағыналық жағынан байланысты болады. Өйткені бір ұядағы туынды түбірлердің бәрінің құрамынан ұяның негіз сөзі орын алады да, ұядағы туынды түбірлердің мағына байланыстылығын туғызады. Мысалы: *бастық, басшы, басқар, басқарма, баспана, басшылық, баста, бастама* т.б. Осы берілген туынды сөздердің барлығына ортақ негіз сөз «бас» сөзі олардың барлығының мағыналарын байланыстырып тұр.

Синтетикалық тәсілдегі екінші тұлға, екінші тілдік бірлік **сөзжасамдық жұрнақ**. Синтетикалық сөзжасамда жұрнақ негізгі бірлік болып саналады, оның қатысынсыз синтетикалық тәсіл арқылы ешбір туынды түбір жасалмайды.

Синтетикалық тәсіл арқылы жасалған туынды сөздер туынды түбір деп аталады. Туынды түбір негіз сөзге сөзжасамдық жұрнақ жалғану арқылы жасалады. Мысалы, *байпақ+шаң, сыр+лы, шүкір+лік, әсем+паз* т.б. Синтетикалық тәсіл арқылы

жасалған туынды түбірлердің құрамындағы морфемалардың әрқайсысының орны бар. Негізгі морфема бірінші орында тұрады, көмекші морфема, яғни сөзжасамдық жұрнақ екінші орында, яғни негіз сөздің соңында тұрады. Туынды түбірлердің құрамындағы морфемалардың орны тұрақты. Бұл заңдылықтан ауытқу тек басқа тілден кірген кейбір морфемаларда кездеседі. Мысалы, *бисаясат, бейкүнә* т.б.

Туынды түбір жасаушы сөзжасамдық жұрнақтың атқаратын қызметі бар. Оның негізгі қызметі туынды лексикалық мағына жасау. Көпшілік сөзжасамдық жұрнақтар лексикалық жаңа мағына жасайды. Мысалы, *ойыншық* туынды түбірін жасаған *-шық* жұрнағы *ойын* негіз сөзінен басқа лексикалық мағына, яғни ойынға керек, ойнайтын заттың атын жасаған. Сонда мұндағы *ойын* сөзінің лексикалық мағынасы мен *ойыншық* туынды түбірінің лексикалық мағынасы екі басқа.

Сөзжасамдық жұрнақтардың әрқайсысының өзіне тән жеке мағынасымен бірге, олардың бірнешеуіне ортақ жалпы мағыналары бар. Мысалы, бірқатар жұрнақтар заттық ұғымды білдіретін сөздер жасаса, бірқатар жұрнақтар заттың сынын, сапасын, белгісін білдіретін сөздер туғызады, енді бір тобы туынды түбір етістіктер жасайды, мысалы, *-сыз/сіз, -лы/лі, -шаң/шең, -ғыш/гіш* сияқты жұрнақтар сапа мәнді туынды түбірлер жасаса, *-ла/ле, -ғыла/гіле, -ар/ер* сияқты жұрнақтар қимыл мәнді туынды түбір етістіктер жасайды. Осындай жалпы мағыналары ортақ жұрнақтар белгілі бір сөз табының жұрнақтары ретінде қалыптасқан. Сондықтан сөзжасамдық жұрнақтар туралы мәселе қозғалғанда, оларды әрбір сөз табының сөзжасамы ретінде жеке дара қарастыру дәстүрге айналған. Бұл дәстүр сөзжасамның морфология құрамында қарастырылатын кезеңдерге де тән. Мысалы, зат есім тудырушы жұрнақтар, етістік тудырушы жұрнақтар т.б.

Аналитикалық тәсіл. Аналитикалық тәсіл тілімізде көне замандардан келе жатқан, тілімізді көптеген күрделі сөздермен толықтырған өнімді тәсіл. Сөзжасамның аналитикалық тәсілі синтетикалық тәсілден өзінің сөзжасамдық бірліктері арқылы ерекшеленеді. Егер синтетикалық тәсілде туынды сөз жасауға лексикалық бірлік пен сөзжасамдық жұрнақ қатысатын болса, аналитикалық тәсілде жұрнақ қатыспайды, мұнда екі немесе одан да көп лексикалық бірліктер ғана сөз жасаушы тұлға қызметін атқарады.

Аналитикалық тәсілде екі немесе одан да көп сөз бір бірімен *бірігу (кірігу), тіркесу, қосарлану, қысқару* арқылы жаңа лексикалық мағыналы сөз жасалады.

Аналитикалық тәсілдің бірігу, яғни сөзқосым түрі қазақ тілінде екі я онан да көп сөздің бір екпінмен айтылып, біртұтас дыбыстық құрамға кірігіп, бір лексикалық мағына беретін лексикалық бірліктер жасайды. Мысалы, *қырықбуын, аққу, итмұрын* т.б.

Сөзқосым тәсілін біріктіру, кіріктіру тәсілдері деп екіге бөлуге болады. Бірігу тәсілі арқылы жасалған сөздердің ішкі сыңарларының әрқайсысы өзінің жеке тұрғандағы дыбыстық құрамын толық сақтайды: *қолбасы, таусағыз, бойтұмар, көлбақа, көртышиқан* т.б. Бірақ сыңарларының дербес кезіндегі мағыналары сақталмай, біртұтас лексикалық мағынаны білдіреді. Ал кірігу тәсілі арқылы жасалған сөздердің құрамындағы сыңарларда дербес қолданылғандағы дыбыстық құрамы сақталмай, олар біртұтас жымдасқан дыбыстық құрамға көшеді. Мысалы, *білезік (білек жүзік), апар (алып бар), табалдырық (табан тұрық), қайны (қайын іні)* т.б. Сөзжасамның аналитикалық тәсілінің сөзқосым түрі тілде туынды сөздер жасаудағы өте өнімді тәсіл болып табылады.

Қосарлану тәсілі екі сөздің бір біріне қосақталып, біртұтас мағыналы сөз жасайтын тәсілі. Қосарлану тәсілі арқылы жасалған сөздер қос сөздер деп аталады. Ол ең көне жазба ескерткіштер тілінде қолданылған көне тәсілге жатады. Тіліміз қос сөздерге өте бай. Мысалы, *ата-ана, туған-туысқан, көрпе-жастық, өнер-білім, ән-күй, дәрі-дәрмек* т.б.

Қосарлану тәсілінің тілде қалыптасқан өз заңдылығы бар. Қосарлану тәсілі арқылы жасалатын қос сөздер, біріншіден, бір сөз табынан болуы міндетті шарт. Мысалы, *бау-бақша, қыз-келінішек, аяқ-табақ, үлгі-өнеге* т.б. Екіншіден, қосарлану тәсілі арқылы жасалған қос сөздер көбінесе мағыналас болып келеді. Мысалы, *сән-салтанат, сауыт-сайман, ойын-күлкі, туған-туыс* т.б.

Аналитикалық тәсілдің тіркестіру түрі де өте өнімді тәсілдердің бірі. Тіркестіру арқылы жасалған күрделі сөздер екі дербес сөздің тіркесуі арқылы жасалады. Олардың сыңарлары бір бірінен бөлек жазылады, алайда сыңарлары мағына дербестігін жоғалтып, біртұтас мағынаны білдіреді. Мысалы, *қызыл ала* заттың өзінше бір түсі, ол түс біртектес емес, қызылмен басқа түс араласқан түс. Сол сияқты *тоқпан жілік*, жіліктің бір түрінің ағы, *алтыс бес* деген сан *алтыс* және *бес* сандарының қосындысы болып табылатын жаңа бір санның атауы болып, екі сөз бірігіп, біртұтас лексикалық мағынаны білдіреді. Алайда күрделі сөздердегі туынды мағына оларды жасауға қызмет етіп тұрған сыңарлар мағынасынан алшақ кетпейді, олармен тығыз байланысты болады. Екі сыңар мағыналарының қосындысынан жасалады.

Қысқарту тәсілі әсіресе күрделі атауларды қысқартып қолдану үшін қажет. Мысалы, ҚазҰУ (Қазақ ұлттық университеті), АлМУ (Алматы мемлекеттік университеті), АҚШ (Америка құрама штаты), БАҚ (Бұқаралық ақпарат құралдары) т.б. Мұндай сөздерді *қысқарған сөздер* деп атайды. Сонымен, аналитикалық тәсіл арқылы жасалған сөздер *күрделі сөздер* деп аталады.

Күрделі сөздер. Қазақ тілі – күрделі сөздерге бай тіл. Күрделі сөздер көне замандардан бастап күні бүгінге дейін сөздік қорымызды байытуға үлес қосып келеді. Күрделі сөздер туынды сөздерге жатады. Олар сөзжасамның аналитикалық тәсілі арқылы жасалады.

Күрделі сөздер тіл атаулығы өте кең тараған құбылыс болғанына қарамастан, ғылымда толық шешімін таппай келе жатқан күрделі мәселеге жатады. Күрделі сөздердің негізгі ерекшелігі – олардың күрделі құрылымды болуы, яғни бірнеше лексикалық бірліктің қосындысынан жасалады. Дара сөз бен күрделі сөздің ұқсастығы – екеуі де дербес лексикалық мағынасы бар лексикалық бірлікке жатады. Айырмашылығы – дара сөздің құрамында бір ғана лексикалық бірлік болады, ал күрделі сөз құрамында кемінде екі лексикалық бірлік болады. Күрделі сөздер лексикалық мағыналы дербес сөздерден жасалады. Мысалы, *алтыбақан, белбеу, бозторғай, ақсақал* т.б. сияқты күрделі сөздердің әрқайсысының құрамы дербес сөздерден жасалғаны ешбір талас туғызбайды.

Күрделі сөздер құрамындағы лексикалық бірліктер күрделі сөздердегі туынды мағынаны жасайды. Күрделі сөздердің мағыналары оны жасайтын сыңарлар мағыналарымен байланысты болады [5].

Күрделі сөздер дербес лексикалық мағыналары бар бірнеше сөзден жасалғанына қарамастан, біртұтас лексикалық мағына береді және соған сәйкес бір лексикалық мағыналы сөз ретінде танылады. Күрделі сөздер қанша сыңардан құралса да, ол – бір сөз. Күрделі сөз сыңарлары сөйлемде жеке-жеке сөз тіркесін жасамайды. Құрамы

тұрақты болады, оны өзгертуге болмайды. Мысалы, *аққұба*, *бозторғай* деген күрделі сөздер құрамын өзгертіп, *құбаала*, *торғайбоз* десек, олар *аққұба*, *бозторғай* күрделі сөздерінің мағыналарын бере алмайды. Өйткені күрделі сөздер сыңарларының мағыналары кірігіп, біртұтас мағынаға ие болған. Сондықтан күрделі сөздердің құрамы да, олардың сыңарларының орналасу тәртібі де тұрақты болып келеді.

Күрделі сөз құрамындағы сыңарлар мағынасы кірігіп, біртұтас мағынаны білдіретіндіктен, бір сөз ретінде танылып, сөйлемде дайын қалпында қолданылады. Демек, күрделі сөздер сөйлемге дайын тұрған қалпында алынатын лексикалық бірліктер болғандықтан, ол сөйлемде бір сөздің қызметін атқарады, сөйлемнің бір мүшесі болады, бір сұраққа жауап береді. Сыңарларының әр сөз табынан құралуына қарамастан, бір сөз табына қатысты болады. Күрделі сөздер құрамындағы сыңарлар арасына ешқандай тілдік бірлік қосылмайды. Күрделі сөздердің құрамы айтуда да бөлініп, сыңарларының арасында кідіріс жасалып айтылмайды. Күрделі сөз біртұтас ырғақпен айтылады.

Аналитикалық тәсілдің жоғарыда аталған төрт түрі күрделі сөздің төрт түрін жасайды, олар: *біріккен сөздер*, *қос сөздер*, *тіркесті сөздер*, *қысқарған сөздер*.

Біріккен сөздер екі, кейде үш сөздің мағына және дыбыстық құрамы жағынан біртұтас лексикалық бірлікке көшкен сөздер. Құрамындағы сөзжасамдық бірліктердің бір дыбыстық құрамға көшіп, тұтасуы жағынан, яғни сыңарларының бірге жазылуы жағынан біріккен сөздер басқа күрделі сөздерден ерекшеленеді, өйткені күрделі сөздердің басқа түрлерінің сыңарлары бөлек жазылады. Біріккен сөздер құрамындағы сыңарларының дыбыстық құрамын сақтағанына және дыбыстық құрамын сақтамай бір бірінің құрамына кірігіп, жымдасып кетуіне қарай *біріккен* және *кіріккен сөздер* деп бөлінеді.

Біріккен сөздер деп сыңарлары мағына жағынан да, тұлға жағынан да бірігіп, біртұтас мағынаны білдіретін, біртұтас дыбыстық құрамдағы, бір екпінмен айтылып, сөйлемнің бір мүшесі қызметін атқаратын сөздерді айтамыз. Мысалы, *әнұран*, *елорда*, *елбасы*, *елтаңба*, *әуежай* т.б.

Кіріккен сөздер деп құрамындағы сыңарлары дыбыстық өзгеріске ұшыраған, қазір біртұтас дыбыстық құрамға көшіп, біртұтас лексикалық мағынаны білдіретін, сөйлемде бір сұраққа жауап беретін, сөйлемнің бір мүшесі қызметін атқаратын, бір екпінмен айтылатын сөзді айтамыз. Мысалы, *әжел*, *әпер*, *биыл*, *бүгін*, *білезік* т.б.

Қос сөздер. Қос сөздер түркі тілдерінің бәрінің сөздік қорынан молынан орын алып, тілде жиі қолданылатын лексикалық бірліктер қатарына жатады. Қос сөздер аналитикалық тәсілдің қосарлама тәсілі арқылы жасалады. Мысалы, *ойын-сауық*, *ине-жіп*, *ыдыс-аяқ*, *ата-ана*, *құрал-сайман*, *ұзынды-қысқалы* т.б.

Қос сөздерді құрамы кез келген сөздерден бола бермейді. Тілде қос сөздердің жасалуының өзінді қалыптасқан заңдылықтары бар. Қос сөздердің екі сыңары да бір сөз табының сөзінен болады. Мысалы, *жауын-шашын*, *тамыр-таныс*, *қауіп-қатер* т.б. қос сөздердің екі сыңары да зат есімдер болып табылады. Бұл басқа сөз таптарына да қатысты.

Қос сөздер мағынасы жақын, араларында белгілі бір мағыналық байланысы бар сөздерден жасалады. Ешбір мағыналық байланысы, бір біріне қатысы жоқ сөздер бір-бірімен қосылып, қос сөз жасай алмайды. Қос сөздер – мағынасы жақын тең мағыналы екі сөздің қосақталып, бірмағыналы сөзге айналуының нәтижесі [6].

Қазіргі тілде қос сөздердің кейде бір сыңары, кейде екі сыңары да мағынасыз

болып келеді. Бұл тілдің қазіргі даму сатысына байланысты, олар алғаш мағыналы сөздер болып, кейін бір сыңары, кейде екі сыңары да тілдік дамудың нәтижесінде лексикалық мағынасы солғындап, не мағынасынан мүлдем айрылып, қазіргі дәрежеге жеткен. Мысалы, *бала-шаға, жора-жолдас, некен-саяқ, ағыл-тегіл, әлем-жәлем, шөп-шалам* т.б.

Қос сөздер тілде екі түрлі тәсіл арқылы жасалады: 1) екі сөздің қосарлануы арқылы; 2) бір сөздің қайталануы арқылы. Осымен байланысты қазақ тіл білімінде қос сөздерді екі түрге бөлу қалыптасқан: 1) *қосарлама қос сөздер*; 2) *қайталама қос сөздер*.

Қосарлама қос сөздер тілде өте көп, олар мағынасы жақын екі сөзден жасалып, біртұтас лексикалық мағына береді. Мысалы, *аяқ-табақ* деген қос сөз «ыдыс» деген ұғымды білдірсе, *ине-жіп* іс тігуге қажет заттардың жалпы атауы, *туған-туысқан* деген қос сөз «туыс» деген мағынаны білдіреді. Демек, қосарлама қос сөздердің мағынасында жинақтау, жалпылау мән болады. Қосарлама қос сөздердің сыңарлары екі түрлі сөз болғанымен, міндетті түрде бір сөз табына жататын сөздерден болады.

Қайталама қос сөздер бір сөздің екі рет қайталануы арқылы жасалады. Мысалы, *қора-қора, бау-бау, үйір-үйір, құшақ-құшақ* т.б. Аталған қайталама қос сөздер жеке тұрғандағы сыңарларының лексикалық мағынасын білдіріп тұрған жоқ, олар заттың көлемін, санын, аумағын білдіреді. Қос сөздер құрамындағы сыңарлары сөзжасам үдерісінде өздерінің бастапқы мағыналарынан басқа лексикалық мағыналарға ие болған.

Тілде қайталама қос сөздер түрлі құрамда кездеседі. 1) қосымшасыз түбір қалпында қайталану (*тау-тау, өркеш-өркеш* т.б.); 2) бір сыңары қосымшалы қайталану (*бетпе-бет, кімде-кім, қолма-қол* т.б.); 3) екі сыңары да қосымшалы қайталану (*қолдан-қолға, өзінен-өзі* т.б.).

Тіркесті күрделі сөздер. Тіркесті күрделі сөздер де екі не одан да көп сөздерден жасалып, біртұтас лексикалық мағына береді. Сөйлемде бір сұраққа жауап беріп, бір сөйлем мүшесінің қызметін атқарады. Сөйлемге дайын күйінде алынады. Тіркесті күрделі сөздердің басқа да күрделі сөздер түрлері сияқты құрамы тұрақты, сыңарларының орнын ауыстыруға болмайды, бір ырғақпен арасы бөлінбей айтылады. Күрделі сөздердің басқа түрлерінен айырмашылығы – біріккен сөздер бірігіп жазылып, қос сөздер дефис арқылы жазылса, тіркесті күрделі сөздердің сыңарлары бөлек жазылады.

Тіркесті күрделі сөздер сан алуан. Мысалы, *ауыз әдебиеті, он бес, екі жүз, жаз бойы, қара көк, қызыл күрең, келіп кет, кіріп шық, тарс етті, құрмет ет, жақсылық қыл, көмек ет* т.б. Тіркесті күрделі сөздер де сыңарлары мағыналарының қосындысынан жасалады.

Күрделі сөздердің ішінде күрделі етістіктер мен құранды етістіктердің жасалуында өзіндік ерекшелік бар. Күрделі етістіктер сыңарлары көсемше жұрнағы арқылы байланысады, яғни көсемше екі етістіктің тіркесуінде дәнекерлік қызмет атқарады. Күрделі етістіктер құрамында қазір байланыстырушы қызметінде сақталып қалған көсемше жұрнақтары күрделі етістіктерді басқа қосымшасыз байланысқан күрделі сөздерден ерекшелендіреді. Мысалы, *келіп кет, кіріп шық* т.б.

Күрделі сөздер тобындағы құранды етістіктердің де басқа күрделі сөздерден өзіндік ерекшелігі бар. Күрделі сөз атаулы толық мағыналы дербес сөздерден жасалатын болса, құранды етістіктер дербес мағыналы есім сөз бен көмекші етістіктің қосындысынан (тіркесінен) жасалады. Мысалы, *көмек ет, құрмет ет, қызмет қыл*,

телефон соқ т.б. Құранды етістіктер құрамындағы көмекші етістіктер есім сөзге қимыл мағынасын қосып, етістік жасайтын жұрнақтардың қызметін атқарады. Мысалы, *табыс ет – тапсыр, баян ет – баянда, мазақ қыл – мазақта, үміт ет – үміттен* т.б. Есім сөзге қосылған жұрнақтар оған қалай қимыл мағынасын қосып, етістікке айналдырса, көмекші етістіктер де сондай есім сөздерге қимыл мағынасын қосып, одан етістік жасайды. Алайда құранды етістіктер жасаушы көмекші етістіктер жұрнақтар сияқты грамматикалық мағына үстеп тұрған сияқты болғанмен, шындығында бұл құбылыс көмекші етістіктердің толық мағыналы дербес сөз кезінде басталып, кейін олардың етістік сыңары алғашқы мағынасынан айрылып, көмекшілікке көшкен [7].

Тіркесті күрделі сөздердің құрамындағы сыңарлардың бәрі сөзжасамдық қызмет атқарады. Дегенмен олардың қызметінде өзіндік айырма бар. Мысалы, *алып кел, беріп кел, көріп кел, біліп кел, қызмет ет, жәрдем ет, адам ет* деген күрделі етістіктердің бәрінде бірінші сыңар өзгеріп, екінші сыңарлары тұрақты болып тұр. *Иіс май, тоң май; ауыз омыртқа, бел омыртқа; ал қызыл, қоңыр қызыл, күңгірт қызыл* дегендерде де осы ерекшелік бар. Ал *он бір, он екі, он үш* деген сан есімдерде де бір сыңар тұрақты, бір сыңар ауыспалы. Олай болса, бұл құбылыс күрделі сөз атаулыға тән құбылыс. Осымен байланысты күрделі сөздердің құрамы *тірек сыңар* және *ауыспалы сыңар* болып бөлінеді.

Тірек сыңарлардың күрделі сөздердегі орны тұрақты, әдетте ол күрделі сөздердің екінші сыңары болып келеді. Мысалы, *алып қайт, келіп қайт, көріп қайт, тоқпан жілік, асықты жілік, ортан жілік, қара көк, күлгін көк, ашық көк, екі мың, үш мың, бес жүз, сегіз жүз* т.б. дегенмен бұл қағидаға қайшы жағдай да кездеседі. Сан есімдердің жасалу жолында тірек сыңар бірінші орында тұрады. Мысалы, *он бір, он екі, он үш* т.б.

Қысқарған сөздер. Қысқарған сөздердің тілден кең орын алуы тілдегі ықшамдау заңдылығымен байланысты. Кеңес өкіметі дәуірінде орыс тілінен қысқарған сөздер көптеп кірді. Мысалы, КПСС, партком, колхоз, совхоз, СССР, компартия т.б. сияқты сөздер қазіргі кезде архаизм, историзм сөздер қатарына қосылса, қазіргі кезде де қысқарған сөздер пайда болып отыр. Мысалы, ТМД (Тәуелсіз мемлекеттер достастығы), АлМУ (Алматы мемлекеттік университеті), ҚазҰУ (Қазақ ұлттық университеті) т.б.

Қысқарған сөздердің күрделі сөздердің басқа түрлерінен ерекшелігі – қысқарған сөздерде оның толық түріндегі мағына сақталады, яғни сөзжасамның жаңа мағына тудыруы қысқарған сөздерде жоқ. Дегенмен де қысқарған сөздер сөзжасамға жатады. Себебі қысқарған сөздер күрделі толық атаудың бір варианты ретінде дербес сөз қызметін атқарады. Дербес сөзге қойылатын барлық талапқа жауап береді. Қысқарған сөздердің белгілі мағынасы бар, тілдегі дайын сөз, сөйлемге дайын сөз ретінде кіреді, сөйлемде бір сұраққа жауап береді. Қысқарған сөздердің құрамы тұрақты, сөйлемнің бір мүшесі қызметін атқарады, бір екпінмен айтылады. Сондықтан қысқарған сөздер күрделі сөздердің басқа түрлері сияқты тілдегі лексикалық бірліктер тобынан жеке сөз ретінде орын алады.

Лексика-семантикалық тәсіл. Лексика-семантикалық тәсілде сөздің құрамында өзгеріс болмайды, өзгеріс сөздің мағынасында ғана болады. Тілде бұрыннан бар сөз дыбыстық құрамын сақтай отырып, жаңа мағынаға ие болады. Туынды сөз жасауда тек мағыналық өзгеріс қана болғандықтан, мұндай тәсілді лексика-семантикалық тәсіл деп атайды. Бұл сөзжасамдық тәсіл тілімізде көне замандардан бері келе

жатыр. Мысалы, түсті білдіретін *ақ* сын есімі кейін келе «адал», «тағам аты» (сүт тағамдары), «ақиқат, шындық» деген мағыналарды қосып алған.

Лексика-семантикалық тәсіл арқылы заттану процесі арқылы зат есім сөзге айналған сөздер тілімізде өте көп. Мысалы: *бүлдірген, ағарған, айтыс, қоршау, ақ, жетісі, қырқы, жаратқан, туысқан* т.б.

Септік жалғауларының көнеруі арқылы да, яғни лексика-семантикалық тәсілдің қатысуымен үстеу сөздер де жасалған. Мысалы, *текке, бірден, зорға, бекерге, кейде, шетінен, шынымен, қапыда, етпетінен, шалқасынан* т.б.

Лексика-семантикалық тәсіл арқылы тілімізде көптеген термин сөздер жасалған. Мысалы, тіл білімінің терминдері болып табылатын *екпін, буын, мағына, үстеу, жұрнақ* т.б. сөздер о баста жалпы көпшілікке арналған сөз болып, біртіндеп терминдік мағынаға ие болған. Бұл ғылымның басқа салаларына да тән құбылыс. Мысалы, *теңеу, суреттеу, әңгіме* әдебиет терминдері, *бұрыш, көбейту, қосу, алу* сияқтылар математикалық терминдер сөзжасамның осы лексика-семантикалық тәсілі арқылы жаңа мағынаға көшкен.

Сонымен, келтірілген мысалдар лексика-семантикалық тәсілдің сөздік құрамды байытуда өзіндік орны барын білдіреді. Ал сөзжасам тәсілдері арқылы жасалған туынды сөздердің барлығы сөзжасам процесінің нәтижесі болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. – Алматы: Ғылым, 1989. – 368 б.
- [2] Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. – 784 б.
- [3] Оралбаева Н. Қазақ тілінің сөзжасамы. – Алматы, 2002. – 189 б.
- [4] Салқынбай А. Тарихи сөзжасам. Семантикалық аспект. Алматы, Қазақ университеті, 1999. – 309 б.
- [5] Қасым Б. Қазақ тіліндегі заттың күрделі атауларының теориялық негіздері: филол. ғыл. докт. ... автореф. – Алматы, 2002. – 50 б.
- [6] Қайдаров Ә. Қазақ тіліндегі қос сөздер: зерттеу және сөздік. – Алматы, 2013. 456 б.
- [7] Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы: Рауан, 1991. –216 б.

МРНТИ: 16.21.33

Б. Момынова¹, Ү. Әнесова²

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері
филология ғылымдарының докторы, профессор
Грамматика бөлімінің меңгерушісі

²әл-Фараби ат. ҚазҰУ оқытушысы, PhD докторы

ҚАЗАҚ ЭТНОМӘДЕНИ ЛЕКСИКАСЫНЫҢ ӨТКЕНІ МЕН БҮГІНІ ТІЛШІ-ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕ (Е. Жанпейісов пен Ж. Манкеева зерттеулері негізінде)

Аннотация. Мақалада қазақ этнолингвистиканың бір кезеңі, осы кезеңде

жазылған еңбектерге шолу жасалады. Қазақ этнолингвистикасын дамытудағы профессор Е.Жанпейісовтің ғылыми еңбектері туралы сөз болады. Соның ішінде оның материалдық лексиканы жүйелеген «Қазақ ескіліктері» монографиясы туралы айтылады. Кейбір лексикалық бірліктер талданады. Мақалада профессор Ж.Манкееваның соңғы жылдары жазылған еңбегі де этнолингвистика саласына қосылған үлес ретінде қарастырылып, тілдік бірліктердің семантикасын, этномәдени маңызын жан-жақты ашып көрсеткені айтылады.

Тірек сөздер: этнолингвистика, этнос, материалдық лексика, белгі, мәдениет феномені, идиоэтническая семантика, символ, семиотика, концептуалдану.

Б. Момынова¹, У. Анесова²

¹главный научный сотрудник, зав. отделом грамматики
Института языкознания имени А. Байтұрсынұва
доктор филологических наук, профессор
Алматы, Казахстан

²преподаватель КазНУ им. аль-Фараби, докторант PhD
Алматы, Казахстан

**ПРОШЛОЕ И БУДУЩЕЕ КАЗАХСКОЙ ЭТНОЛИНГВИСТИКИ В
ИССЛЕДОВАНИЯХ КАЗАХСКИХ ЭТНОЛИНГВИСТОВ
(на основе исследований Е.Жанпейісова и Ж.Манкеевой)**

Аннотация: The article examines one of the periods of development of ethnolinguistics, as well as scientific works written during this period. In particular, we are talking about the role and contribution of Professor E. Zhanpeisov in the study of Kazakh ethnolinguistics. The article analyzes the scientific works of the scientist, including his latest monograph „Kazakh eskilikteri». Some lexical units are covered in detail. The article also examines the works of Professor Zh. Mankeeva in recent years from the point of view of their contribution to the field of ethnolinguistics, the study of the semantics of linguistic units, their ethnocultural significance.

Ключевые слова: этнолингвистика, этнос, материальная лексика, знак, феномен культуры, идиоэтническая семантика, семиотика, концептуализация.

B. Momynova¹, U. Anesova²

¹Chief researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov,
Doctor of philological sciences, professor
Head of the Grammar Department
Almaty, Kazakhstan

² Lecturer of Al-Farabi Kazakh National University, PhD

**PAST AND FUTURE OF KAZAKH ETHNOLINGUISTICS IN THE
RESEARCH OF KAZAKH ETHNOLINGUISTS
(research by E. Zhanpeisov and Zh. Mankeeva)**

Abstract: The article deals with a specific period of ethnolinguistics, as well as the role and contribution of Professor Zhanpeisov E. to the research of Kazakh ethnolinguistics, scientific works of the scientist, including the last monograph of the scientist entitled “Kazakh eskilikteri». Some lexical units are subject to linguistic analysis. The article examines the work of Professor Zh. Mankeeva’s recent contribution to the field of ethnolinguistics, revealing the semantics of linguistic units, ethnocultural meaning.

Key words: ethnolinguistics, ethnos, material vocabulary, sign, cultural phenomenon, idioethnic semantics, semiotics, conceptualization.

Этномәдени лексика дегеніміз не? Этномәдени лексикаға, біріншіден, белгілі бір этнос тіршілік кешетін аймаққа тән табиғат құбылыстарының атаулары, екіншіден, материалдық лексика, үшіншіден, рухани лексика элементтері жатады. Материалдық лексиканың бір бөлігі тұрмыстық лексикадан тұрады. Ал тұрмыстық лексикаға талдау жүргізу дегеніміз жеке бір ұлттың, тұтасымен алғанда адамзат қауымының даму үрдісіне және көршіі жатқан елдердің бір-біріне, тіпті тым алыстағы елдің белгілі бір ұлт пен халықтың, этностың тұрмыс-тіршілігіне жанасатын тұстарын, сол арқылы тіліне тигізген әсерін анықтауға мүмкіндік алумен бірдей.

***

2000-жылдардың басы. Ғылым ордасында ҚР ЖОО-лары ассоциациясының оқулықтар мен оқу құралдарының сапасына арналған жиыны өтіп, соған қатысуға шақырылды. Осы жиналыста үш автордың (М.Томанов, Б.Манасбаев, Е.Жанпейісов) бірлестігімен ертеректе жарық көрген «Қазақ тілінің стилистикасы» оқулығы марапатқа ие болған еді. Қайран Ербол ағамыздың үн-түнсіз қуанышының куәсі болдық. Үш автордың көзіндегі жалғыз өзі марапатты алды. Бүгінгі сөз филология ғылымдарының докторы Ербол аға Жанпейісовке бағышталды. Егер арамызда болса, осы жылы 90-ға толған мерейлі жасын атап өтер еді.

Бүгінгі мақалада сөз болатын белді ғалымдарының зерттеулері А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында орындалған. Осы ғылым ордасы – қазақ тіл ғылымының қара шаңырағы әрі іргелі теориялық зерттеулер дүниеге келетін қасиетті мекені.

***

Қазақ этнолингвистикасының қалыптасуына, дамуына тоқталуды мақсат етіп, оны мақала жүгіне айналдыру көзделген жоқ. Осы саланың ел таныған айтулы мамандарының кейбір еңбектері туралы әріптес ретінде, ағадан жылы сөз етіп, жігерін жаныған қарындас ретінде ғана пікір білдіру ойда болғанын ескерте кету керек. Сондықтан саланың тарихы деп, өткені деп толғанбай, тікелей екі ғалымның еңбектеріне тоқталамыз.

Ербол Жанпейісов біз көрген аға буын өкілдерінің ішіндегі өз жұмысын артық сөзсіз, ақырын ғана тындырып жүретін ғалым ретінде есімізде қалды. Ғалымның М.Әуезовтің «Абай жолы» романындағы этнолингвистикалық бірліктерді жинақтап, жүйелеп, мағыналық және құрылымдық талдау жасаған еңбегінің өзі ірі дүние еді. Кейіннен өмірінің соңына қарай жазған «Қазақ ескіліктері» (Алматы, 2018) деген этнолингвистикалық монографиясы да күрделілігімен, болжамдарының тереңдігімен, материалдарының молдығымен, тек тарихи-салыстырмалы емес, тарихи-салғастырмалы тәсілді кең қолдануымен, ғылыми аппаратының жан-жақтылығымен айрықша

болып шықты. Бұл еңбек бұрын-соңды жазылған этнолингвистикалық еңбектердегі ойды жалғастырып қоймай одан әрі тереңдете алған, алдыңғы еңбектерден көп ілгерілеген, халыққа керекті, танымал еңбек болды. Өйткені әр халық өзіне тән образдар, ұғымдар мен символдарды жинақтап, мәдениеттің ұлттық формасын жасайды. Ұлттық түрді құрауға материалдық лексика элементтері қатысады. Былай қарағанда заттық лексика элементтері – жансыз фактілер, бірақ ғасырлар мен ғасырлардың мәдени диалогына қатысушылар үшін көп жағдайды хабарлайды, көп мәлімет жеткізеді. Кез келген мәдениетте салт-дәстүр, әдет-ғұрып, амандасу мен қоштасу, тұрмыстық заттар мен бұйымдар (үй, үй жиһазы, киім, дәм-тұз), адамның сыртқы бейнесі, оның мінез-құлқы – бәрі де мәдени-танымдық функция атқарады, ақпарат жеткізеді. Тұтасымен алғанда мәдениеттің көптеген құбылыстары қосқырлы: а) олар өздерінің негізгі утилитарлық функциясын атқарады, б) белгінің орнына жүреді. Осы екі қызметті қатар алып жүретін материалдық лексика мәдениетті құрайтын ірі құрамдас бөлік және лексикалық тақырыптық топ құрайтын сөздерге жатады. Сондықтан материалдық лексика кез келген ұлттың дамуын, эволюциясын көрсететін тілдік айғақтар саналып, халық тарихымен сабақтастықта зерттеледі. Айталық, киім-кешек атаулары – тарихи-этнографиялық қайнаркөз әрі тілдегі сандаған бірліктердің қалыптасуына негіз бірліктер, ұлт мәдениетінің үлкен бір бөлімі. Е.Жанпейісовтің айтуынша: «Мәдениеттің нақты этникалық табиғатын оның осы біртұтас семиотикалық жүйе болып табылатын архаикалық қалпын зерттеу арқылы ғана тереңірек танып білуге болады. Мәдениетті жеке заттар, құбылыстар, оқиғалар түріндегі таңбалар жиынтығы ретінде алып қарастыру керек»[1]. Расында да мәдениет – ең алдымен күрделі семиотикалық жүйе, оның қызметі – сана қалыптастыру, негізгі ерекшелігі – жинақтап сақтау. Ғалым Е.Жанпейісовтің монографиясында жеке заттар, құбылыстар мен оқиғалар түріндегі таңбалар атау, символ, қимыл-қозғалыс актілері ретінде семантикаланады. Мәдени заттардың кейбірі символданады. Қоршаған ортаны, тіпті дүниедегі барлық нәрсені символдар арқылы кескіндеуге болады. Символдар – таным мен қарым-қатынас үдерісінде басты да, көмекші де мағынасы бар таңба түрі. Символдардың адамзат қоғамындағы, адам өміріндегі рөлі зор, бірақ символды басты және дүниені танудың жеке-дара жалғыз формасы деп қарауға болмайды. Адамдарға әрқелкі әсер ететін, сондықтан да белгілі бір сезімдермен, жағдайлармен, қатынастармен байланыста болатын әртүрлі заттар мен олардың ерекшеліктері де символ ретінде қолданыла береді. Символдың коммуникативтік, атауыштық, сипаттамалық, жалпылауыштық, абстрактілі қызметтері бар. Соған қоса, символ таңбаға қарағанда, танымдық қызметімен, мазмұнымен ерекшеленеді. Мәселен, таңба көбінесе шартты немесе бірқырлы болуы мүмкін, ал символ концептуалдану үдерісінің нәтижесі және кез келген тілдік бірлік тәрізді кумулятивтік қызметі арқылы халықтың эстетикалық таным-түсініктерін, шаруашылық кәсібін, мінез-құлық, ырым-наным, салт-дәстүрін танытады. Ал «символдың тілдегі көрінісі мен адам өміріндегі рөлі және қызметі, мәдениетке, этностың дүниетанымы мен өмір сүру принциптеріне тигізетін ықпалы нақты тілдік материалдар, тілдік фактілермен дәйектелетіндіктен, символдар мәдениеттің көрсеткішіне жатады». Ал сөз символ болу үшін белгілі бір мәтінде, көбінесе мәдени мәтінде қолдану керек. Е.Жанпейісов өз еңбегінде осындай бірліктерді жинақтап, ала білген. Ал мәдениет феноменінің ғылымда жалпы көп аспектілі және өте көп тармақты проблемаға жатуы осындай себептерден келіп шығады. Осыған байланысты оны зерттеудің түрлі жолдары қалыптасқан. Осыны терең түсінген Е.Жанпейісовтің атап өткен соңғы

монографиясы жаңа бағыттағы өзгеше ізденістің жемісі деуге болады. Ғалым алдымен **тірнек** өнерді жеке бөліп алады да, оған киім-кешек үлгілерін, үй мүліктерін, баспана түрлерін, төрт-түліктен өндіретін бұйымдарды, азық-түлік өнімдерін немесе заттық мәдениетті жатқызады (бұларды ғылымда культурологтар, этнографтар қарастырады); әдет-ғұрыптық ишара көріністері мен символдық түрлі рәсімдік актілер жиынтығы рухани мәдениетті, яғни **көрнек** өнерді құрайды деп жеке бөліп тастайды. Ал бұлардың тілдік көріністері этнолингвистиканың зерттеу объектісіне жататыны шындық және олар **заттық мәдениет лексикасын** құрайды [1]. Бірақ ғалымның айтуынша: «аталмыш заттық-рухани мәдениет, яғни **тірнек-көрнек өнер дихотомиясы** көбінесе берірек дәуірге қаратылып айтылады. Берірек дәуірге қаратылып айтылатыны архаикалық мәдениет бұлай мүшеленбейді. Мүшеленбейтіні: ол – біртұтас семиотикалық жүйе». Міне, зерттеуші осы семиотикалық жүйені барынша «аралап көрген». Заттық мәдениет лексикасының идиоэтникалық ерекшеліктерін айқындауды бүгінге жеткен ескілікті *лыта* – *киім* түрлерінің «әр тарап тілдік көріністерін, олардың атаулар жүйесін қарастырудан бастап көрейік» дейді сөз басында ғалым. Ғалым зерттеуді *бас киім атауларынан* бастайды. Бас киімге байланысты атауларды түгендеуді фольклор, жыраулар поэзиясынан, көп жанрлы жазба әдебиет үлгілерінен, басқа да дереккөздерден жинастырған. Ең бастысы қазақ бас киімінің элементтерінің, сегменттерінің өзге ұлт өкілдерінің киімдеріндегі сегменттермен байланысын ашып бере алған. Сөйтіп барып киім атауларының идиоэтникалық семантикасын ашуда бұрыннан бар жолға түспей, одан түбегейлі бас та тартпай, жана тәсілдерді пайдаланған. Мысалы, *сәукеле* сөзінің ұлттық танымдық семантикасына бару үшін ғалым айтарлықтай көп сөздің фонетикалық өзгерістерін көрсетеді, семантикалық дамуына тоқталады, сөздердің арасындағы мағынадан, тұлғасынан тарихи сабақтастықты іздейді, сөйтіп барып, этимологиялық, идиоэтникалық семантикалық болжам арқылы бір тоқтамға келіп, тілдік фактімен тиянақталған дәлелін айтады. Сәукеленің идиоэтникалық семантикасын ашу үшін мына сөздердің даму эволюциясын көрсетіп, сәукеленің таңбалық сипатын ашуда пайдаланады: *жалбағай, далбағай, телпегей, бүркей, жабасалма, қайырма, жапетер, қарқара, бергек, малақай, далбай, жалбай, желтей, төбетей, төбөбөрік, желбегей, қама, жсаулық, жсұмыршақ, кәләпуи, күләпара, башлық, желек, тымақ, мильық, тақия, қалпақ, тәж, телпек, пәрәнжі, паранжы, шалма, қатырма, құлақшын, салы, сал, шәлі, сәлде, сұлама, жепен, зере, күндік, кепе, кепеш, кеп, шарқат, баутақ, кимешек, шаршы, желек, шылауыш, тебегей, бөкебай, бөрік, топы, топта, дулыға, жыға, қырпу, бүркениш, келе, күлә, сәукеле*. Дыбыстық варианттарымен қоса алғанда «алпыстан асатын мол тілдік материалды» пайдаланып, *сәукеле* сөзін талдайды. Аталған сөздер – бас киімге ғана қатысты сараланғандары. Ғылыми еңбектерде соңғы кездерде осындай жиынтық мәліметтерді, ғылымдар тоғысынан жиналған материалдарды пайдаланып зерттеу жүргізу өрістеп келеді. Ғылымдағы осы қозғалыстың тиімді жақтары мол. Осы бағытты ұстана жазылған ғалым монографиясы жөні бөлек еңбек болып шыққан. Неге осыған дейінгі материалдық лексикалық, этнолингвистикалық зерттеулерден жөні бөлек еңбек? Айталық, ғалым бас киімді тек киім ретінде ғана емес, «бас киім түрлері дененің тек сырт жамылғысы ғана емес, сонымен қоса оның, яғни дененің жалғасы, тұлғаның өзіндік «экстериоризациясы» деп таниды. Шынында да, «киім үлгілерінің жалпы қай-қайсысының да адам денесінің белгілі бір бөлігін жауып тұруы – оның таза сырт жамылғы ретіндегі қызметі ғана. Ал оны (киімді) дененің жалғасы, тұлғаның өзіндік

экстериоризациясы деп білу психологияда белгілі бір процесс нәтижесінде адамның ішкі психикалық өмірінің ерекше бір таңбалық құралы, нақты бір киім кию, шаш қою сияқты түрде вербалдануы» деп түсіндіреді. Семантикалық қосполюстілікпен байланысты қарастыра келіп, жеке адамның, тұлғаның *экстериоризациясы* дегеніміз индивидтің ішкі психикалық дүниесінің белгілі бір шаш қою, киім киісі түрінде таңбалануы, көріністенуі деп біледі. Яғни бас киім тек киім емес, мағынасы әлдеқайда терең, материалдық семиотикасы аса жоғары, **таңбалық қасиеті** басым материалдық құндылыққа жатқызылады. Еңбекте талданған тілдік бірліктердің бәрінің де таңбалық қасиеті қарастырылған, нәтижесінде аталған еңбек түрлі ғылымдар тоғысынан, синтезінен туындаған ерекше еңбек болып шыққан. Мысалы, *сәукеле* туралы мәліметтермен танысу барысында 100 жылқының, тіпті 500 жылқының құнына бағаланған сәукелелер болғанын, олардың музейлерде сақталғанын келтірген ғалым сәукеленің бөліктерін танытатын *құндыз, шұға, ақ киіз, сусар, бұлғын, алтын, күміс, маржан, ақық, мәрмәр, гауһар тізбектері, шоқ үкі, оқаланған лента, таналар* т.б. тілдік бірліктерді тек атап қоюмен шектелмеген. Келтірілген әрбір сөздің семантикалық, ділдік, танымдық дамуын өзге киімдерде кездесу себептерімен байланыстыра отырып, кешенді талдау жүргізеді, материалды жүйелей келе белгілі бір тұжырымға келеді: сәукеле көшпелілер үшін ғажайып өнер туындысы болған, өнер туындысы екені тілдегі қолданыстардан көрінеді, мысалы: «Сәукеле *алтын шашақ березелі, Күмістен күмбез қаққан керегелі*. Өзінің *ауырлығы сегіз батпан, Төбесі төрт қапсырма кебежелі* (Н.Ахметбеков); Төсек алдында жана түскен жас келіншек. Сәукелесі басында, қайын сіңлісі қасында. Ұзындығы *кез сәукеле, етегінен төгілген маржандар, алтын, күміс жарқыраған теңселер, қатар-қатар ою салып тізген меруерттер қызылды-жасылды болып*, алыстан қараған кісінің көзіне шағылысып, таңырқарлық [болып] тамаша көрінеді (А.Асылбеков. Әдебиет кеші// «Қазақ» газеті); Жарас-ау мына сәнді көрмейсің бе? *Сыбаға сәукелеге бермейсің бе?* (М.Әуезов); Қолымда сақинам бар бармақ-бармақ, *Сәукеле басқа түссе ауыр салмақ* (фольклор); *Қапталы сәукеле тас құлын жайлау* (Ә.Найманбаев); Әшекейлі *тоғыз қатар сәукеле* (Х.Арғынбаев). Мысалдарды оқып отырып, *кебежелінің, тоғыз қатардың, сегіз батпан ауырлықтың, керегелі күмбездің* сәукелеге не қатысы бар деген ой келеді. Ғалым бұлардың бәрінің де байланысы барын деректерді сөйлету арқылы бұлжытпай дәлелдей алған: «Жоғарыда Н.Ахметбековтен келтірілген *Сәукеле алтын шашақ березелі* деген өлең жолындағы *березелі* – туынды сын есім, түбірі *березе* < п. *الزوريب* // *زوريف* (транскрипцияласақ, *тируза ~ фируза* болып шығады – Е.Ж.) бирюза (камень) [БСЛ I: 325]. Парсы тілінде «асыл тас» мағынасын білдіретін бұл *тируза//фируза* есімі қазақ тілінде *березе* болып қалыптасқан. Ол сондай-ақ *перезе, перуза* түрінде де айтылады (Р.Н.Шойбековтен). Тіліміздегі Перуза, Фариза, Марица антропонимдері осы *тируза//фируза* парсизмінің негізінде жасалған» дейді. Міне, бір сәукеленің семантикасын ашу барысында қаншама тілдік бірліктердің этимологиясына қозғау салынған. Алдында айтылған экстериоризациясының мәнін былайша аша түседі: «Еңбектерде ескілікті заттық мәдениет бұйымдарының әдетте әрі жай бір нәрсе, әрі таңба, символ ретінде тұтынылатыны жиі айтылады. Қай халықта да тек бір ғана тұрақты жоғары семиотикалы статусқа ие нәрселер де болады, ... оларға маскалар, амулеттер, әшекейлер жағады және бұлардың заттан гөрі таңбалық қасиеті жоғары», солай болу себебіне қарай таңбалық, семиотикалық қасиеттеріне тоқталып, осы бағытта ізденуді мақсат еткен.

Еңбекте бірнеше атаулар талданады. Соның бірі – *жүзік*. *Жүзік* сөзінің түрік тілдеріндегі жазба ескерткіштерінде, өзге де түрлі дереккөздерінде кездесетін фонетикалық варианттарының ең толық тізбесін Л.С.Левитскаяның этимологиялық зерттеулерінен табуға болатыны айтылған. Е.Жанпейісов *жүзік* сөзі жоғарыда келтірілген түрлі лексикографиялық еңбектерде көбіне-көп сәндік бұйым, әшекей заттар атауы ретінде сипатталғанын, бірақ сәндік сипаты уақыт өте келе кейін пайда болғанын, рухани мәдениеттегі әуелгі бастау ұғымы бұдан басқарақ деп ойлайтынын дәлелдеген. *Жүзік* палеолитте сүйектен, неолитте тастан, қола дәуірінде металдан жасалған. Асыл тастардан көз қондырылғанын – *жүзік*, тасы жоқ тек алтын, күмістің өзінен ғана көз шығарылғанын – *сақина*, көзі жоқ шығыр түріндегісін – *балдақ* деп атайтынын, ал сырғаның да *шығыршық сырға* дөңгелек сырға болатынын келтіруі – таныс мәліметтерді сөйлетуі. Бірақ шумерлік деректерден тапқан: «Женитьба у шумеров считалась делом весьма обременительным. Они определили свое отношение к браку следующим образом: *Кто не содержал жену или ребенка, тот не носил кольца* в ноздрях, мужьям в шумере, как видно, приходилось порой несладко» (Семюэл Н.Крамер) сынды пікірлерді тауып алуы, ойландырады. Ғалымның бұл деректі жай келтірмегені мына сөзінен байқалады: «Біздің жобалауымызша: шығыршық түріндегі *жүзік* сияқты шығыршық түріндегі сырға да солай шу бастан таңба (символ) ретінде қолданылған. Өйткені «кольцо»-ның заттылығынан гөрі таңбалылығы басым сияқты көрінеді». Қазақ өмірінен алынған мынадай дерек ғалымның пікірін тереңдете түседі: «Тоқбаланың өз әкесі Теңізбай, ұлы атасы Бектемір екеуі де айран ішерлігі мол дөңгелек дәулетті адамдар болыпты. Сүйікті немересін жат елге ұзатарда жасауын толық қылып, мінген атының алдыңғы екі аяғына күміс білезік салғызыпты. Немересінің *мұрын кеңсірігіне қысатын салпыншақ алтын сырғасымен* қоса ұзатылыпты. Ертеде қазақтың кейбір руларында осындай салт ұстанған. Өзбекстанның Сұрхан Дария (Термез) облысында мұндай салт әлі күнге бар. Түрікмендер мен өзбектер ондай сырғаны «арабек» деп атайды. Ал қазақтар алтыннан соғылғанына байланысты *зере* сөзінен туындатып *зере* деп атаған тәрізді. Тоқбала ұзатылып барған тобықты елінде *мұрынғасырға тағу* салты бұрыннан болмаған ба, немесе ұмытыла бастаған кезі ме, әйтеуір бөтен жасау-жабдықпен түскен жас келінді мұрын сырғасына қарап *Зере* атандырыпты. Шежіреші Рахымбековтің түсіндіруі осылай» деген Қ.Алтынбаев дерегін келтіреді. *Зере* – шығыршық түріндегі мұрын сырғасы. Қазақтар – оны *зере*, *зейір*, *әребек*, *арабек*, қарақалпақтар – *арабек*, өзбектер – *аравак*, *латива*, ал түрікмендер – *ысырға* деп түрліше атайды. Қазақтарда ертеде малдың мұрнына салынатын шығыршық та осылай *зере* деп аталған көрінеді. Ал бұның жаңада ғана шаңырақ көтерген жас отбасының ендігі бар тірлігінің үнемі осындай бір айналма тұйық аяда өтетінін *символдайтыны* есепке көп алынбайды. Сүйектен, тастан, қарапайым металдан, кейін келе күміс пен алтыннан жай шығыршық түрінде соғылған жүзік атаулының қай дәуірде де тек жұбайлық өмірдің шеңбер-шегінен әлдеқалай қия басып, аттап шығуға қатаң тию есепті *символдық қызмет* атқарған. Шынында да символ – адам баласын өзге тіршілік иелерінен айрықшалап тұратын нәрсе. Символдар әлемінің пайда болуы салт-жоралармен байланысты. Салт-жоралар символдар түрінде қызмет атқарған және оларды білу тұлғаның әлеуметтік орны мен мәдениетті білу деңгейін анықтаған. Соған байланысты, символдар өз-өзімен пайда болып өмір сүретін құбылыс емес, адам санасының жемісі болып табылады. Ғалым қазіргі заман

жастарының да үйленген күннен бастап қолдарына жүзік салағыны бұдан төрт-бес мың жыл бұрынғы сол шумерлерден жалғасып келе жатқан дүниедегі ең бір көне салттың жаңғырығы деп біледі. Бірақ *жүзіктің* бұл туа қызметі, таңбалық статусы кейін жүре келе ұмытылғанға ұқсайды. Өйткені ол бүгінде тек сәндік үшін әшекей ретінде ғана тұтынылады. Қарастырылып отырған бұл *жүзік* сөзінің түрік тілдерінде қалыптасқан идиоэтникалық семантикасы жалпы алғанда осындай. Ал оның этимологиялық түбірі төңірегінде жалпы *жүз* формасының таза лингвистикалық табиғатына да барған ғалым, бұл этимонды «буын» ұғымымен байланыстырады. *Жүзік* шынында «буындық», «буынға тиесілі», «буынға салынатын» деген тәрізді мағына білдіретін сынды. «Мына бір дерек те соған айғақ: *«Буундукъ* украшение, надеваемое на запястье, браслет – от *буун* сустав руки, переходящий в пятерню». Себебі алдыңғының да, кейінгінің де семантикалық құрылымының негізінде сол «буын» ұғымы жағыр. «Идиоэтникалық аталмыш *жүзік* бірлігінің *жүз* түбірі және тіліміздегі *кіші жүз, орта жүз, ұлы жүз* тіркестерінің жетек *жүз* сыңары да солай генетикалық жақтан бір сөзге келіңкірейді. Келіңкірейтіні екеуі де, алдыңғы да, артқы да бүтіннің жеке сегменттерінің, «буын» ұғымының тілдік көрінісі болып табылады. С.Аманжоловтың этноним сипатындағы бұл *кіші жүз, орта жүз, ұлы жүз* тіркестерінің *жүз* бөлігі *бұтақ, бөлік* дегенді білдіреді дегенін, әрі қарай *жүзік* сөзі жүз этимонымен *ұлы (орта, кіші) жүз* дегендегі *жүз* сыңары екеуінің идиоэтникалық семантикасының соншалықты дәлме-дәл сәйкес, абсолютті бірдей деп санайтынына ден қоя отырып, келтіреді. Ендеше кейінгі тіркес құрамындағы *жүз* есімі де сол алдыңғы *жүзік* жасалымының *жүз* этимоны сияқты «буын (звено)» мағынасында сипатталуға тиістілігі анықталады. «Біздің ойымызша, «буын» мағынасындағы көне түркілік *йүз* тува, хакас, карачай тілдерінде ғана емес, солармен қоса қазақ тілінде де *кіші жүз, орта жүз, ұлы жүз* тіркестерінің құрамында сақталған. Осылардағы *жүз* де, *жүзік* дегендегі *жүз* екеуі де, айналып келгенде, бір сөз. Бар айырмасы оның бірде морфологиялық (яғни туынды сөз құрамында түбір зат есім) енді бір жағдайда синтаксистік (яғни сөз тіркесінің жетек компоненті) қызметінде қолданылатыны. Бірақ бұл екі жағдайда да оның аталмыш «буын» мағынасы өзгермейді». Бұл – тұжырым. Сөздің семантикасына, тарихи фонетикасына қарай ғалым жасаған тұжырым. Аталған тілдік бірліктерден өзге ғалым *шекпен, ішік, самалық, селебе, көйлек* т.б. көптеген атаулардың семантикалық дамуын сан тілден, сан дереккөзден тынымсыз ізденіспен жинастырған деректерді сабақтастыра талдаған. Сол үшін ғалым аса күрделі, терең еңбектерді, атап айтқанда, Левитская Л.С., Малов С.Е., Манжигеев И., Маргулан А.Х., Менгес К.Г., Наджип А., Номинханов Ц-Д., Поппе Н.Н., Потенбня А.А., Рамстедт М.И., Рсянен М., Севортян Э.В., Цинциус В.И., Юнусалиев Б.М., Янушкевич А, Gabain А. және қазақ ғалымдарының ғылыми еңбектерімен көз майын тауыса танысқан. Міне, қазақ тілі мен мәдениетін өмір бойы аспандата қадірлеп, М.Әуезовтей академик-жазушының шығармаларының этнолингвистикалық сипатын жеріне жеткізе түсіндірген біртуар ғалым филология ғылымдарының докторы **Ербол Жанпейісов** монографиясының азғана бөлігінің өзі салмақты түрде саралап оқуды, жүгірте емес, ойлана оқуды керек ететін мәнді де терең еңбектерді қазақ ғалымдары да жаза алатынын дәлелдейтін еңбек деу керек.

Еңбек – күрделі, түсінуі де санаға салмақ беретін, бірақ танымдық, тарихи-семантикалық тұрғыдан бай дереккөз қоры бар және этнолингвистика мен тіл

тарихына тереңдеуге мүмкіндік тудыратын ерекше еңбек. Бүгінде арамызда жоқ Ербол ағамыздың еңбегіне құрметпен қарайтынымызды білдіру мақсатында жазылған осы мақаланың соңында ғалым еңбектерінің жастар үшін, филологтар мен этнографтар үшін, когнитивтік лингвистика мен концептуалды зерттеулер жүргізіп, ғылымның қиындығынан ләззат алғысы келетіндер үшін әрі бағдар, әрі үлгі, әрі тіл әлемінің ерекшелігін танытатын нағыз ізденіс жемісі екенін қайталап айту ғана.

***

Қазақ тілінің тарихы мен қазақ этнолингвистикасының жанданып, ілгерілеуі жолында еңбек етіп жүрген енді бір ғалым – профессор **Жамал Манкеева**.

Талмай еңбектену бір нәтижеге әкелетіні әмбеге аян. Ж.Манкееваның әу деп бастаған ғылыми қадамы саналатын кандидаттық диссертациясындағы («Реконструкция первичных корней глагольных основ казахского языка») (Алматы, «Ғылым», 1991) этимологиялық талдаулары сарабал шыққан. Жас та болса ғылымда сарыгідірлік таныта алған [2]. Осы жұмысқа байланысты айта кететін мәселе екі буынды етістік түбірлердің құрамындағы бір буынды өлі түбірлердің тізімін бере отырып, олардың ішінен этимология жасауға мүмкіндік жоқ 70 түбірді, атап айтқанда: *бал-а (теңеу), бөл-е (баланы құндақтау), жаса (істеу және өмір сүру деген екі мағынасында), төле, тие, шене (сөзбен түйреу мағынасында), шұба, шыда, сопай, жуат, мұқат, мезге, нұсқа, самға, мыжы (көп сөйлеу мағынасында), ренжі, тірке, марқай, мәңгі, мөңкі, саңғы, мұңкі, дары (емі дару), жуы, жібі, кейі, қажы, қасы (қолмен тырналау мағынасында), мойы, мүжі, налы, шұқы, сасы, кіжін, жатыр, кідір, мүдір, шұбыр*, т.б. бөліп көрсетеді. Алдыңғы жиған білімін кеңінен пайдалана отырып, қазақ тіліндегі мәдени лексиканың сырын докторлық диссертациясында ашты, мәдени лексикаға жататын сөздерді жинап-теріп, саралады, еңбегі жан-жақтылығымен, тілдік фактілерінің молдығымен айрықша болып шықты. Мәдени лексика туралы мәліметтер Ж.Манкееваның «Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері» еңбегінде талданды [3]. «Адам психологиясының, оның когнитивтік процесінің дамуын, жеке басының көріністерінің қалыптасуын ең алдымен, табиғатпен қарым-қатынасы, шаруашылық кәсібі арқылы өзектеген Ж.Манкеева тілдік құралдардың да ұлттық мәдени генезисін этнопсихология мен биосфера заңдылықтарынан өрбіте зерттеген. Зерттеуде ғалым «халықтың көкірегі», «халықтың жады», «ұлттық сезім», «рухани дүние», «халықтық психология» секілді ұғымдардың кездесуі содан, ғалым олардың маңыздылығына тоқталады.

Қазақ қарым-қатынасында сый көрсету, құрметтеу адамның малының санына қарай көрсетілетіні рас. Бірақ өзге де материалдық құндылықтардың рөлін кемсітуге болмайды. Өйткені материалдық құндылықтар адамзаттың ұлттық, тіпті континенттік ерекшеліктерін де қалыптастырады. Ал «тұрмыстық лексика элементтері диахронды зерттеулер жүргізгенде тарихи-этнографиялық тұрғыдан бастау-көз болса, екінші жағынан, лингвистикалық негіз қызметін атқарады», осы пікір материалдық лексиканың әр түріне арнаған талдауларында желі тартқан. Айталық, мата түрлері, оның ішінде жібек мата туралы ғалымдардың ой-толғамдарында жетіле түседі. Мысалы, жібек мата әрқашанда әсіре байлық пен асыл заттар санатында болғаны белгілі. Жалпы Еуразия континентіндегі халықтардың мемлекетаралық саяси, сауда байланыстарының орнауында және дамуында жібек ерекше орын алады. Жібек ерте ортағасырдан бастап, Шығыс және Батыс өркениеттерінің арасындағы алыс-

берістің, сауда-саттық байланыстардың бірден-бір тауарлық эквиваленті болып келді, яғни ақшаның рөлін атқарды. Пікір жалаң болмас үшін Қазан төңкерісі алдындағы Хорезмдегі хан сарайын жазушының сипаттауына көңіл бөлуге болады. Сарай бишілерінің, кәнизактарының киімі де жібектен, асыл маталардан тігілген: «Үстінде бахшылар мен бардтарды, мұбашақ пен газелдерді тыңдап, оған қасидалар мен желдірмелер ұласып, қаралай бой балқытар Хотан, Қашқар, Долан, Түрікмен мұқамдарына бейілдене балқып отырған шақта ішке көктен түскендей боп *ақ, қызыл, көк, қара жібек* пен *шытыра* алтын көйлекке малынған, *аяқтарына қоңыраулы күміс сақина салған* он екі кәнизак кіріп келіп, дутар мен сыбызғы әуеніне қосылып, зауаның гүлінен қуана нәр алған көбелектерше шырқ айналып, мың бұралып билей жөнелді» (Есләмғалиұлы М.Әйтеке би, 116-б.). Бұл ғылыми факт емес, бірақ Хорезм сарайындағы киім үлгісін жазушының сипаттауы. Қазақ даласында да жібек қымбат маға ретінде бағаланды. Қазақ жерінде тараған жібек матаның *газ, крепдешин, крепжоржет* т.б. түрлеріне қазақы орта түрліше атаулар берді: *баршын, барқыт, батсайы, қатиша, қырмызы, тапта, торғын, торқа, шәйі, атлас, кінауыз* т.б. Тарихи деректер бойынша ХІХ ғасырдың ортасына дейін қазақы ортада киім тігуге көбінесе, *адрас, пайы, биқасап, шәйі* сияқты Орта Азиялық және Қытай маталарын пайдаланса, ХІХ ғ. ІІ жартысынан бастап тұрмысқа *сәтен, пүліш, сәрпенке, сиса* сияқты Еуропалық және Ресейлік маталар көптеп ене бастаған. Маға түрлерінің өзі-ақ қоғам өзгерісін көрсетеді және тілде көрініс табады. Ж.Манкеева осындай сәттерді нақ аңғарып, тілдік материалдар қорынан таныс та бейтаныс маға атауларын келтіреді, мысалы, *адрас, бұлде, баршын, батсайы, биқасап (бекасап), боз, бөз, борлат, дабы, дүрия, жібек, қамқа, қатиша, қойқын, құлты, қыжым, қырмызы, ләмбек, ләйлі, манат, насар, пайы, парша, сәлдебоз, сиса, сыңсыма, сұрып, торқа, торғын, үлде, ұштан* т.б.

Жарқыратып таза, асыл мағадан дұрыс киім кию кез келгеннің қолынан келмеген, анығында оған көптің қолы жетпеген. Айталық *күміс кісе тағу, таза былғарыдан етік кию, құндыз бөрік кию* – кедейліктің емес, барлықтың, қолы жеткендіктің белгісі. *Жақсы ат міну, жақсы киім кию, жақсының жанында жүру* – ерекше әлеуметтік жағдайы барларға тән ишара. Адамдардың әлеуметтік жағдайы, жай-күйінің өзгелерден озықтығы я нашарлығы киім киісінен көрініп тұрған. Тіпті киімдер руы, жүзі жайлы хабардар жеткізгендіктен, қазақ қарым-қатынасында бәрі де ескерілген. Мысалы, *бөрік, тымақ* түрлері ру-тайпалық ерекшелігіне қарай бөлінгенін, киім-кешек үлгілерінде ру-тайпалық сәндер болғанын ғалым Ж.Манкеева былайша атап өтеді: «*Керей тымақ, найман тымақ, арғын тымақ, албан бөрік, қызай қалтақ* т.б.». Бұдан басқа тымақ түрлерін белгілі ғалым Е.Жанпейісов «Абай жолының» материалдарына сүйеніп көрсеткен еді: «*Жекей тымақ, қаракесек тымақ, сегіз сай уақ тымағы, сырмаланған алты сай найман тымақ, төрт сай аласа төбелі тобықты тымағы, жіңішке ұзын төбелі керей тымағы* т.б.». Бұл фактілер, өзге қазақ жазушыларының шығармаларында дәйектеле түседі: Кеше көргендей көз алдымда, *басында құндыз бөрік, аяғында жарма қоныш көк етік, кісесі жарқырап* андасанда көзімізге түскенде, ақыл тоқтаға бастаған біздер: «о, шіркін, осы Абзал ағайдай болсақ-ау!» – деп армандаушы едік (Сейдімбеков А.Аққыз, 36-б.). Артефакт ретінде бөрік өз иесінің әлеуметтік жағдайынан, ортасынан, қоғамдағы орнынан мейлінше жеткілікті хабар берген. «Досы – басқа, дұшпаны аяққа қарайтын» қазақ үшін бөріктің тігілу үлгісінің айрықша болуы да өзінше мәртебе саналған. «Сондықтан

киім атаулары сонымен бірге әр тап өкілдері өздерінің әлеуметтік орнына, қызмет-кәсібіне қарай түрліше киінетінінен хабар береді», – дейді ғалым Ж.Манкеева. Расында да киімнің ақпараттық қызметінің күштілігін жазушылар жақсы көрсетеді: Сол Байшуақтың *биік төбе сусар бөрік, биік өкше қоңыр саптама, қос бойы көк оюлы жырым балақ қызыл қоңыр шалбар мен күдері шапанын* киген соң Барат ел жақсыларынан айырмасы болмай қалған (Сегізбайұлы К. Беласқан, 155-б.). Мұндағы *жырым балақ шалбар* – балағының сырты жырылған, кең етіп тігілген ер адам шалбары. Ол атқа мініп-түсуге, сондай-ақ малдас құрып отыруға қолайлы болып келеді. Балағының жырым болуы да осындай ыңғайлы болуы үшін жасалған. Шалбардың пүліштен, шыттан сәнделіп тігілген түрлерін көбінесе жастар, сал-серілер киген. Мұндай шалбарлар «сәнді болуы үшін балағындағы жырымын айналдыра түрлі жіптермен кестелеп, тіптен ышқырына шашақты бау да өткізген». Жырық балақ шалбардың жұмсақ етіп иленген теріден тігілген түрі Қытайдағы Бейжің орталық ұлттар университетінің музейіне қойылған. Шалбардың осы түрінің ғалым Ж.Манкеева «ешкі немесе киік терісінен тігілген тықыр жарғақ шалбар» болғанын келтіре отырып, оны қыста киетін ерлердің шалбарлары қатарында атайды. Ал келтірілген мысалдағы *күдері шапан* туралы мәлімет Ж.Манкеева келтірген қыстық киімдер ішінен де (ішік, жарғақ, күпі, шидем шекпен т.б.), жазғы сырт киімдер (жейде, жеңіл шапан, жалбағай т.б.) арасынан да, ұшыраспайды. Бірақ *күдері белбеу* «жұмсақ иленген бұлан не бұғы терісінен жасалған белдік» екені зерттеулерде айтылған. *Былғары саптама* (ол киіз байпақпен киілетін қонышты етік) Ж.Манкеева еңбегінде келтіріледі де, оны «қазақ еркектерінің қыста киетін аяқ киімдерінің» түрлері ішінде аталады. Ал көркем шығармадағы биік өкше қоңыр саптама *сән-салтанатқа киілетін біркиер етік* деп көрсетілген және оның ішінен киетін киіз байпағы туралы деректер көп ашыла бермейді. Сондықтан бұл етік туралы мәліметтерді хрономикалық, артефактілік дәлдік үшін анықтай түсу керек. Сондай-ақ алдыңғы мысалдарда келтірілген *жарма қоныш көк етік туралы* мәліметтер де жоққа тән. Бірақ *шоңқайма етік, саптама, қайқы тұмсық жұмсақ етік* туралы аталған ғалым еңбектерінде мәліметтер бар. Бір-екі ғана киім түріне байланысты жинақталған мәліметтерден шығатын қорытынды мынадай: а) киім, киім түрлері туралы мәліметтерді жазушылар толық пайдаланбайды, әр жазушы оларға хрономика мен артефактілік құндылық ретінде емес, кейіпкер образын толықтырушы штрих ретінде ғана қарайды; ә) әр аймақтың киім киісіндегі, жасалу үлгісіндегі ерекшеліктерді әлі де болса тереңірек зерттей түсу керек, деректерді толықтыру керек. Ол фактілер не үшін керек? Мұндай фактілердің барлық шарттарға сай дұрыс болып, қолданыс табуы тек коммуникациялық тұрғыдан ғана емес, когнитивтік-танымдық тұрғыдан және мәдениаралық коммуникация тұрғысынан да құнды, маңызды.

Сал-серілер туралы, олардың киім үлгілері туралы сөз қозғай келе: «Бір ғана сал-серілердің киімінің өзі ғажайып өнер туындысы саналған. Оларда жарқындылық, романтикалық рең басым болады. Мысалы, олардың шалбары да ерекшеленіп, өз сипатына сәйкес *сал шалбар* деп аталған», – дейді Ж.Манкеева. Киім адам туралы жақсы да, нашар да пікір қалыптастырады. Яғни артефакті ретінде киім коммуникацияда, қарым-қатынас кезінде ерекше рөл атқарады. Киім-кешекке байланысты Ж.Манкеева мынадай қорытындыға келеді: «Қазақтың киім атаулары-

ның алуан түрлі топтары мен байлығы хандар мен сал-серілерді былай қойғанда, халықтың өзінің де өте сәнді киінгенін көрсетеді. Бүгінде сол киімдердің жарқын үлгісінің бірсыпырасы тарих тереңінен еміс-еміс жеткен» [3].

Этномәдени лексика элементтері диалектілік сөздіктердің негізгі құрамдас бөлігі, өйткені әр аймақтың шаруашылық жүргізуіне қарай, игерген кәсібіне сай, жердің ерекшелігіне, климатқа байланысты тұрмысына қажетті сөздердің тобы болса, ол сөздерді басқа бір аймақтың тұрғындары қолданбауы әбден мүмкін, сондықтан мұндай сөздердің таралу аймағы шектеулі келеді. Ал кейбір тұрмыстық сөздер жалпы халыққа ортақ сөздер болады да, олардың мағынасы түсінікті келеді, мұндай сөздерді барлық диалектілік аймақтардың тұрғындары пайдалануы ықтимал. Міне, Ж.Манкеева осы мәселені жан-жақты түсіне келіп, жұмысында, өзі атап көрсеткендей, «зерттеу нысанына іліккен негізінен ұлттық бояуы қою, халықтық лексика. Атап айтқанда, тұрмыста қолданылатын зат, бұйым, еңбек құралдары, үй жиһаздары, киім т.б. атаулары, дәстүрлі кәсіпке қатысты терминдер» болып табылады деп көрсетеді. Мысалдарды әр түрлі қайнаркөздерден, атап айтқанда, тарихи тақырыпқа жазылған көркем шежірелерден, ақын-жыраулар тілінен, XVIII-XIX ғғ. ақындардан, фольклордан, диалектілік ерекшеліктерден, фразеологизмдерден жинастырды. Оларды он бөліктен тұратын лексика-семантикалық топқа бөлген. Соның нәтижесінде, зергерлік әшекейлердің басқа, сырт киімге тағылатын түрлері туралы этнографиялық мәліметтермен бірге олардың шығу тегі жөнінде терең тілдік мәліметтер жинақталып, зергерлік құрал-саймандардың түрлері жөнінде фактілер топтастырылған. Одан өзге киім-кешек атаулары, қолөнер туындылары, еңбек құралдары мен ыдыс-аяқ атаулары, киіз үй құралдарының атаулары, қазақтың музыкалық аспаптары мен қару-жарақ атаулары, ұлттық тағам атаулары топтастырылған, тілдік, танымдық, ділдік талдаулар жинақталған кешенді еңбек дүниеге келген. Еңбекте атаулардың символикалық, бейнелік мағыналары және этимологиялық талдаулар арқылы көптеген сөздердің этнолингвистикалық табиғаты анықталған.

Міне, заманы бір, ізденістері бір бағыттағы екі белді ғалымның қазақ этнолингвистикасын ілгерілеткен еңбектері туралы осындай ойдамыз.

Мақала «Мәңгілік ел – ғылыми негізде» атты ғылымды дамытудың басым бағытының «Қазақ тілі кеңістігіндегі ұлттық-мәдени код: символдың архетиптік мәртебесін және тұлғаның тарихи-мәдени типін анықтаудағы қызметі» (ЖТН АРО5131406) жобасы бойынша жарық көріп отыр.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Жанпейісов Е. Қазақ ескіліктері. – Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2018. – 352 б.
- [2] Манкеева Ж.А. Реконструкция первичных корней глагольных основ казахского языка. – Алма-Ата, 1991. – С. 154.
- [3] Манкеева Ж. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы: Жібек жолы, 2008. – 356 б.

МРНТИ 16.21.37

А.Ж. Аманбаева

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының жетекші ғылыми қызметкері,
филология ғылымдарының кандидаты
Алматы, Қазақстан

ЛАТЫН ӘЛПБИІНЕ НЕГІЗДЕЛГЕН ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ОРФОЭПИЯЛЫҚ СӨЗДІКТІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Аннотация. Қазақ жазуын латын әліпбиіне көшіру мәселесі қазіргі тіл білімінде өзекті боп отыр. Осы орайда кирил жазуымен берілген сөздіктерді латын жазуымен беру қажеттілігі туындайды. Қазіргі таңда «Кирилл және латын графикаларында параллель орфоэпиялық сөздік әзірлеу» жұмысы жүзеге асуда. Мақалада латын әліпбиіне негізделген қазақ тіліндегі орфоэпиялық сөздіктің ерекшелігі жайында сөз болады.

Тірек сөздер: орфоэпия, орфоэпиялық норма, дыбыс, әріп, екпін.

А.Ж. Аманбаева

Ведущий научный сотрудник Института языкознания имени
А. Байтұрсынова, кандидат филологических наук
Алматы, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ ОРФОЭПИЧЕСКОГО СЛОВАРЯ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА, ОСНОВАННОГО НА ЛАТИНСКОМ АЛФАВИТЕ

Аннотация. Проблема перевода казахского письма на латиницу актуальна в современном языкознании. В этой связи возникает необходимость выпуска словарей на основе латинского алфавита. В настоящее время осуществляется работа над книгой «Разработка параллельного орфоэпического словаря на кириллице и латинице». В статье речь идет об особенностях орфоэпического словаря казахского языка, основанного на латинском алфавите.

Ключевые слова: орфоэпия, орфоэпическая норма, звук, буква, ударение.

A.Zh. Amanbayeva

Leading researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov, Candidate of
philological sciences,
Almaty, Kazakhstan

FEATURES OF THE ORTHOEPIC DICTIONARY IN THE KAZAKH LANGUAGE BASED ON THE LATIN ALPHABET

Annotation. The problem of transition of the Kazakh writing system to the Latin script

is very important in modern linguistics. In this regard, there is a need to issue dictionaries in Latin script. Currently, the work “Development of a parallel orthoepic dictionary in Cyrillic and Latin graphics» is being carried out. The article deals with the features of the orthoepic dictionary in the Kazakh language based on the Latin alphabet.

Keywords: orthoepy, orthoepic norm, sound, letter, stress.

Қазіргі қоғамда ғылым мен қазақ тілінің мәртебесінің жоғарылауы, ұлттық сананың өсуі жалпы адамзат үшін ғана емес болашақ ұрпақ үшін қажет екендігі баршаға аян. Өйткені тілдің мәртебесін көтеру арқылы ұлттың болмыстың қалыптасатындығы, өз тілі мен салт-дәстүріне деген құрметтің артатындығы белгілі болып отыр. Осы орайда біз әрбір адамның сауатты жазуы мен әуезді сөйлеуіне аса мән бергеніміз жөн.

Қоғамдық өмірде шаршысөз (публичная речь) түрлерінің (театр, кино, радиотелевизия хабарлары т. б.) пайда болып, әлеуметтік мәнінің артуы орфоэпиялық нормалардың орнығып, ұлттық сипатқа ие болуын жеделдете түсті. Алайда қатаң дыбыстарды «сындырып», «ұяндатып» айту нормасы [қолғойды] – [қолқойды] емес, [кәсібодак] – [кәсіподак] емес, соңғы жылдарда әсіресе радиотелехабарларда әріп қуалай сөзді қалай жазылса, солай оқу дағдысымен байланысты бұзылып, «қатқылдата» дыбыстау жиі ұшырай бастады. Бұл жай орфоэпия тұрғысынан қазақ сөзінің әуезділігіне нұқсан келтіретін жағымсыз құбылыс, нормадан жәнсіз ауытқу деп табылады [1]. Осы орайда орфография мен орфоэпияны ажырата алмаушылық, яғни қалай жазылса солай сөйлеу белең алып келе жатқандығы белгілі. Әсіресе телеарна журналистерінің сөзінен анық байқалады. Осындай қателіктерді болдырмау мақсатында әрбір адам сауатты жазумен қатар қазақ тілінің орфоэпиялық заңдылығына сәйкес сөйлеу қажеттілігін де ұғынған жөн.

Қазіргі қазақ тіл білімінде дұрыс жазу және дұрыс сөйлеудің қолданылатын өзіндік орны бар. Яғни дұрыс жазу бұл орфографиялық ережеге сәйкес жазу қажеттілігін білдіретін болса, ал орфоэпия дұрыс сөйлеудің нормасын көрсетеді. **Орфоэпия** (гр. *orthos* – дұрыс, *epos* – сөз, сөйлеу) – сөздер мен сөз тіркестерінің дұрыс айтылу ережелерінің жиынтығы [1]. Яғни орфоэпиялық сөздікте қазақ тілінің әрбір сөзі мен сөз тіркесінің ережеге сәйкес дұрыс айтылуын көрсетеді. Егер сөздер мен сөз тіркестері жазылым бойынша дыбысталатын болса, құлаққа жағымсыз болады және қазақ тіліне тән әуез сақталмайды. Сондықтан орфоэпия тілдің ауызша сөйлеу нормаларын реттеп отырады. Әрбір тілдің орфоэпиясы сол тілдің фонетикалық заңдылығына сүйеніп отырады. Мәселен, орыс тілінің орфоэпиясы көбінесе екпінге басымдық беретін болса, ал қазақ тілі негізінде үндесім заңына сүйеніп отырады. Яғни түбір мен оған жалғанатын қосымшаларының үндесімге сәйкес жуан, жіңішке, еріндік, езулік болуында. Жалпы орфоэпия не үшін қажет дейтін болсақ, бұл өз тіліміздің бұрыннан қалыптасқан табиғатын, яғни үндесімін, әуезділігін сақтауға негіз болады. Осы орайда белгілі ғалым А.Байтұрсынұлы: «Сөйлеу әуезділігі түрлі сөздердің үндері орайласып ұнамды құрылуынан болады. Оларды айтқанда дауыстың көтеріліп, төмендеп әнше оралып отыратынын, «кілемге салған түрдей», – деп көрсетеді. Зерттеуші фонетика саласын орыс, француз, поляк, чех тілдерімен салыстыру арқылы, екпін буыны аяғында келетін сөздермен қазақ тілі француз тіліне ұқсастығын атап айтқан болатын [2, 1796]. Яғни ғалым сөздің әуенін, үндесімін сақтау арқылы дұрыс әрі сазды сөйлеуге болатынын атап айтады.

Жалпы «Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігінің» тарихына тоқталар болсақ, сөздік алғаш рет 1977 жылы Қ.Неталиеваның авторлығымен жарық көрген болатын. Бұл сөздікке жиі бұзылып айтылып жүрген 15 мыңға жуық сөз бен сөз тіркестері ене отырып, әдеби тілінің орфоэпиялық нормаға сай оқудағы және сөйлеудегі принциптер басшылыққа алынған [3]. Яғни автор қазақ тіліндегі сөздердің айтылу заңдылықтары үндестік заңдылықтарына негізделетіндігін айтып, сөз бен сөздің, дыбыс пен дыбыстың, түбір мен қосымшаның, буын мен буынның аралығында болатын құбылыстарды сөздікке арқау еткен. Сонан кейінгі сөздік 1981 жылы М.Дүйсебаеваның авторлығымен «Қазақ тілінің қысқаша орфоэпиялық сөздігі» деген атпен жарыққа шықты [4]. Сөздікке жиі қолданылатын 5 мыңға жуық сөз енгізілген. Бұл сөздіктер сол кездегі тұңғыш орфоэпиялық норманы дәйектейтін құнды еңбектердің бірі болды. Сонымен қатар 1983 және 1995 жылдары академик Р.Сыздықтың «Сөз сазы» атты еңбегін ерекше бағалауға болады [5]. Бұл еңбекте қазақ тілінің орфоэпиялық ерекшелігін көрсететін сөздің дұрыс айту нормалары мен орфоэпиялық ережелері қамтылды. Араға бірнеше жылдар салып 2004 жылы профессор Ә.Жүнісбектің басшылығымен «Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі» жарық көрген еді [6]. Бұл сөздік толықтырылып, сөйлеу нормасына сәйкес жүйеленіп, көпшілікке ұсынылған болатын. Профессор Н.Уәлидің «Тіл ғылымының деңгейі жоғарлаған сайын ұлттық тіліміздің дыбыстар жүйесіндегі көрінбей жатқан қырсырлары ашыла түспек. Бұдан былай да араға жылдар салып, сөздіктің жаңа басылымдары жарық көре береді, жарық көрген сайын оның кем-кетігі айқындала түседі» деген сөзіне толық келісуге болады. Өйткені тіл жылдар өткен сайын жаңарып, өзгеріп отыратыны сөзсіз [7].

Қазіргі қазақ тілінің сөздері мен сөз тіркестері, сөйлемдерінің дыбысталу үлгісі мүмкіндігінше толық берілген әдеби нормаға түсірілген «Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі» 2007 жылы жарық көрген болатын [7]. Бұл сөздіктің бұрынғы басылымдардан ерекшелігі сөздердің, сөз тіркестері мен сөйлемнің дыбысталу үлгілерінің толық берілуінде еді. Сонымен қатар тұрақты тіркестер мен жиі қолданылатын сөз тіркесінің түрлері жан-жақты қамтылған болатын. Әсіресе сөз ішіндегі дауысты және дауыссыз дыбыстардың айтылым кезіндегі өзгерістері, ілгерінді, кейінді, тоғыспалы ықпалдың әсерінен өзгерістерге ұшырауы, жуан, жіңішке, еріндік, езуліктің үндесімге сәйкес өзгеруі әдеби нормаға сәйкес жүйеленіп берілген.

Жалпы қазақ тілінің орфоэпиясында ілгерінді, кейінді және тоғыспалы ықпалдардың орны ерекше. Ілгерінді ықпалда сөз жігіндегі алдыңғы дыбыстың кейінгі дыбысқа әсер етіп игеруі (қашса – қашша, көзқарас – көзғарас, ала кел – ала гел т.б.), ал кейінді ықпалда керісінше кейінгі дыбыстың алдыңғы дыбысқа әсер етіп өзіне бейімдеуі (басшы – башшы, күрек – күрегі, тарақ – тарағы, барғанмен – барғаммен, жанбау – жамбау т.б.), тоғыспалы ықпалда сөз жігіндегі дыбыстардың бір-біріне әсер етіп басқа дыбысқа айналуы (Аманкелді – Амаңгелді, он қой – оңғой, күн кешті – күңгешті, бес жүз – бешшүз т.б.). Сондай-ақ бұл сөздіктің ерекшелігі әдеби нормаға түскен әрбір сөздің және сөз тіркестерінің айтылым ерекшелігін дәл көрсетуінде еді. Мысалы, сөз басында келетін жабысыңқы *б*-ның дауыстылармен тіркескенде жуысыңқы *б*-мен айтылатындығы (абзал’осұ, алағөбө, айырбалақ, ат-әбзел, әккі болуу, әлібі т.б.), жуысыңқы *ш* дауыссызы *т*-мен іргелес келгенде *ч*-ға жуық айтылатыны (азатшөл), *т* дауыссызы *с*-мен іргелес келгенде *ц*-ға жуық айтылатыны (айқындатса) және *п*-и (ағымдағ’есепшот), *п*-с (алпысатар), *қ*-с (ақсұңқар), *қ*-и (ақалақшы), *к*-с

(әзірліксіз) іргелес келгендегі айтылымы сөздікте нақты әріпүсті шартты белгілер арқылы берілген [7].

Қазіргі латын әліпбиіне негізделген қазақ жазуын жүзеге асыруда орфоэпиялық сөздік жұмысын жүзеге асыру қажеттіліктен туындап отыр. Өйткені 2007 жылы шыққан сөздікте біраз сөз қамтылғанымен, әлі де толықтырылу қажеттілігі туындап отыр. Әсіресе шет тілінен енген сөздердің орфоэпиясын жүйелеп беру қажет. Өйткені жылдар өткен сайын ғылымның әртүрлі саласына шет тілінен енген сөздер көптеп еніп жатыр. Атап айтар болсақ, тілімізде *авто*, *авиа*, *био* т.б. басталтын гибриді сөздер көп. Мысалы, *авто* сөзі қазіргі латын әліпбиі негізіндегі ереже бойынша орфографиялық сөздікте *ауто*-мен берілу көзделіп отыр. Алайда кейбір сөздер *авто*-мен беріледі. Мысалы:

Орфография	Орфоэпия	Латын
абсолют	абсөлүт/ абсәлүт	absólút/ absálút
абсолют шама	абсөлүт шама	absólút shama
авария	аваріа	avariia
авиаclub	авыйак ^а луп	avyiak ^y lyp
авиаclubқа авиаclubы	авыйак ^а лупқа авыйак ^а лубы	avyiak ^y lypqa avyiak ^y lyby
автоинспекция	афтоійнспексіә/ афт'ійнспексіа	aftoinspekciá aft'inspekciia
автодром	автод ^а ром	avtod ^y rom
автоматталу	афтоматталуу, афтоматтаңған	aftomattaluú, aftomattańǵan
авантюрист, авантюриске	авантюріс, авантюріске	avantúriis, avantúriiske
автобус, автобұса, автобус паркi	аутобұс, аутобұса аутобұс пәркi	áytobús, áytobúsqa áytobús párki
акция	акци ^а	aksiia

Осы орайда шет тілінен енген сөздер орфоэпиялық ереженің негізінде шешіліп, орфоэпиялық сөздікте айтылым ерекшеліктеріне қарай жүйеленіп берілетін болады. Сондай-ақ [e] дыбысынан басталатын сөздің алдында әнтек [й] естіледі, яғни дифтонг түрінде айтылады, сондықтан сөздікте [e] сөз басында келген жағдайда [йe] түрінде беріледі. Ал [e] дыбысы сөз ортасы мен сөз соңында монофтонг түрінде сақталады.

Қорыта келгенде «Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі» жалпы қазақ тілінің өзіне тән сөйлеу ерекшелігі бар екенін көрсетіп, болашақ ұрпақты сазды әрі әдемі сөйлеуге үйретеді деген сенімдеміз. Өйткені сөйлеу арқылы қазақ тілінің өзіне тән мәдениеті көрініс табады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Қазақ тілі. Энциклопедия. Алматы, 1998, - 509 б.

[2] Байтұрсынұлы А. Шығармалары. (Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер) –Алматы: Жазушы, 1989. –320 б.

[3] Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі [Текст] / Қ. Неталиева. – Алматы: Ғылым, 1977. – 400 б

- [4] Қазақ тілінің қысқаша орфоэпиялық сөздігі [Текст] / М.Дүйсебаева – Алматы, 1981. – 126 б.
[5] Сыздық Р. «Сөз сазы» Алматы, 1995. – 120 б.
[6] Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі / Алматы, 2004. – 784 б.
[7] Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі / Алматы, 2007. –800б.

МРНТ 16.21.47

А. Әмірбекова

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының жетекші ғылыми қызметкері,
филология ғылымдарының кандидаты
Алматы, Қазақстан

ҚОҒАМДЫҚ САНАДА ҚАЛЫПТАСҚАН ПЕРИФРАЗЛАР

Аннотация. Мақалада қоғамдық санаға әсер ететін тілдік құрал – перифразалардың танымдық және прагматикалық әлеуеті қарастырылады. Мақаланың мақсаты – адам жадында жаңа сөздердің терең сақталу деңгейі мен оның кең қолданылу себептерін анықтау. Қоғамның пікірін өзгертетін бейнелі тіркестердің мазмұнындағы манипуляциялық, прагматикалық әрекеттердің күші дәйекті мысалдармен расталады. Перифразалардың қазіргі медиа кеңістікте сөзойнату мақсатында қолданылу себептері ашылады. Мақалада лингвокогнитивті, лингвосемиотикалық талдау әдістері қолданылады.

Тірек сөздер: перифразалар, дүниенің тілдік бейнесі, манипуляция, прагматика, қазақтың медиамәтіні.

А. Амирбекова

Ведущий научный сотрудник Института языкознания им. А.Байтұрсынова,
кандидат филологических наук
Алматы, Казахстан

ПЕРИФРАЗЫ В ОБЩЕСТВЕННОМ СОЗНАНИИ

Аннотация. В статье рассматривается когнитивно-прагматический потенциал перифраз – языкового инструмента, влияющего на общественное сознание. Цель статьи – сохранить глубину употребления новых слов в памяти людей и выявить причины их широкого использования. Сила манипулятивных, прагматических действий в содержании образных словосочетаний, которые меняют мнение общества, подтверждается последовательными примерами. Будут раскрыты причины передачи перифраз в современном медиа-пространстве. В статье подчеркивается, что только точное описание стереотипных представлений людей о познании мира может повлиять на общественное сознание. В статье используются лингвокогнитивные и лингвосемиотические методы анализа.

Ключевые слова: перифразы, языковая картина мира, манипуляция, прагматика, казахский медиатекст.

A. Amirbekova

Leading researcher of the Institute of Linguistics named after A.Baitursynov, Candidate of philological sciences
Almaty, Kazakhstan

PERIPHRASES FORMED IN THE PUBLIC CONSCIOUSNESS

Abstraction. The article deals with the cognitive-pragmatic potential of a periphrase – language instrument that influences the public consciousness. The purpose of the article is to preserve the depth of use of the new periphrase in people’s memory and to identify the reasons for its widespread use. The strength of manipulative, pragmatic actions in the content of imaginative, random applications that change the opinion of society is confirmed by successive examples. The reasons for the transfer of new usage in modern media of the periphrase, metonymic periphrase, metaphor, occasional periphrase will be revealed. As public opinion grows, changes in public consciousness can be observed. The article says that only accurately describing the stereotypical ideas of people about the knowledge of the world can affect the public consciousness. The article uses linguocognitive, linguo-semantic, semantic methods of analysis.

Keywords: periphrase, language picture of the world, manipulation, pragmatics, media text of the Kazakh language

The uniqueness of the Kazakh language lies in its imagery. Finding the harmony of two dissimilar things and replacing a new name or concept skillfully implies that people’s cognitive thinking is unique, that is, they have a wide background knowledge. Among them, the role of paraphrase is special. Paraphrase is a way to replace phenomena and things, based on their distinctive features. Paraphrase enhances the ideological, aesthetic and artistic value of the text. Strengthens the meaning and enhances its effect [1]. Paraphrase is a unit of a word that first appears as a figurative device, a figurative combination and serves as a new alternative to a certain name before becoming a phraseological combination. Periphrases are deeply preserved in people’s memory, and, if they are often used, they will certainly be turned into euphemism or idiom.

In modern media, the impressive use of the paraphrase combination enhances the pragmatic power of thought. For example, “**Portphel ustagandar**» who carry briefcase (officials). When ordinary citizens like us understand this, why don’t important people who carry leather briefcases understand this? (Kazakhstan Today newspaper, May 25, 2016). **Mandat ieleri.** (Mandate owners.) The country will be formed by mandate holders elected by public organizations, local executive authorities and university professors. (Newspaper “Egemen Kazakhstan», June 22, 2016). **Pogon takkandar.** People in uniform (law enforcement officers). A presidential reserve of people in uniform will be created in Kazakhstan. (Aikinskaya newspaper, September 6, 2013). **Galstuk takkandar.** People in ties (intellectuals). Now, as Mirzek says, people with thick wallets beautifully dressed and wear ties consider themselves to be intellectuals of the Kazakhs. (Newspaper “Egemen

Kazakhstan», April 21, 2015). **Ala tayak ustagandar**. A man with a rod (traffic police officers). People with batons and financiers say: “The minister talks a lot, not only a year, even ten years later we will charge fines in multiple amounts!» Does this mean that the minister doesn’t know the laws or is it insatiable financial system? (“Kazakh voice», September 14, 2016). **Kaltaly alpauttar** – (moneybag) rich people. If a foreign moneybag is allowed to do what comes to his mind and go to lawlessness, then why do we need a law? (Newspaper “Zhas Kazakh», August 27, 2015).

Here, people with briefcases, owners of mandates, people in uniform, people in ties, a man with a rod, moneybags are paraphrase combinations.

They are associated with the possibility of knowledge of journalists. That is, through the first primitive concept of consciousness, caused by the visual perception of officials, deputies, police, intellectuals, attitudes and attributes of the service. Generally speaking, paraphrases, the formation of figurative combinations are expressed through simple concepts and associative cognitive units. Or one attribute is born which is the main indicator of this concept of the knowledge system accumulated in consciousness through stereotypes (briefcase, tie, shoulder straps, mandate, pockets, baton). The reader understands who he is talking about, in these paraphrases without thinking. The reason is that the reader and the journalist have the same background knowledge. The reason is that the simplest stage of background knowledge is at the level of associative knowledge.

Language is spiritual power. Language and symbol make the image pattern recognizable in the human mind. Through language, a person can convey his inner world and his emotions. From this point of view, some readers may understand the meaning of some of the new existing paraphrases, but they may not pay attention to the fact that these paraphrases can be used for certain pragmatic purposes. For example, **takta otyrgandar** - sitting on a throne (akims, bosses). It is necessary to close the question until those who sit on the throne are fluent in the Kazakh language. They never learn the Kazakh language. (The newspaper “Kostanay tans», June 18, 2011). **Kais kreslodagilar** - those who sit in leather chairs (officials). Despite the indifference of people who sit in leather chairs, our historians observe the life of our countrymen. (“Young woman, February 22, 2016). **Bilik tutkasyn ustagandar**. - holders of power (government). Those who hold the power knob love to light a fire with someone else’s hands. (Kazakh literature, November 9, 2014). **Tonmoyn bilik**. Stubborn power. And when the stubborn government does not want to admit the truth, the bloodiest events will occur as in Zhanaozen. Stubborn power is deaf and dumb, and the opposition is not much different. All are “You feed the horse, no you feed the horse» gentlemen ... Newspaper “Zhas Alash» (November 3, 2015). **Bilik butagindagilar**. Those who sit on the branch of power (officials). There is a group of people who are not strangers to those who are sitting on the branch of power or to ordinary citizens and may appear near each of them at any time. These are journalists! (Newspaper “Zhas Alash», February 22, 2016).

These paraphrase combinations were chosen by visual perception, and the appropriate attributes were chosen to describe an object or phenomenon in a negative way. Information generated by an external influence in the mind is complemented by an empirical human experience. In addition, ontological fragments of the world arise in a simple image of the world, reflected in the language. For example, metaphoring of the thought is a basic mental action, a way to learn and show the world. And it has a tendency to explain new knowledge with the image of “old eyes.» For example, the combination “sitting on a throne» is a paragon, meaning “akims» or “local authorities». It can be understood that the “throne» is not a unit

that unites the king and the tsars, but describes the current “leather chairs» in the form of an attribute image of a word. The reason is that in modern spoken language, somebody gets promoted people say “congratulations on the throne» or “congratulations on the chair». Similarly, a leather chair is a figurative combination of administrative activities. The image is a manifestation of the cognitive model of the human consciousness, the knowledge of reality with the help of the artistic world. As a rule, the official has a private office, a leather armchair. Consequently, we know that the unpleasant image of the manager in the mind of the author is stored in the form of a rocking image on the chair.

According to the research of O. Leontovich, a heuristic approach to the recognition and assessment of the social environment is being implemented. As a result, stereotypical language applications appear [2].

Social stereotypes that arise when evaluating another person in interpersonal relationships, allow a person to perceive another person. They may look different. This may be the image of a particular person who is the owner of any positive or negative attribute, the accumulated image of a “manager», “professional», “journalist». This image is characteristic of a well-known community of people and is considered the benchmark of a leader, professional, journalist in repetitive moments in any respect.

Consequently, in modern public consciousness the concept of officials, akims and officials of local self-government was created not by stereotypes of people who are among the people and think about them, but by association with the throne and the leather chair. This is due to the fact that these paraphrases continue to grow in society: those who sit in a comfortable chair, who sit on the branches of power, wipe their pants in a chair and who seek to sit on the throne.

Public consciousness pays special attention to impressive words. Social consciousness is also interested in sensational news. Therefore, to attract public attention, the language must be pragmatic. To do this, the language must have a figurative force, a sense of meaning, emotional tone and expressiveness.

What condition was necessary to become a language? In this regard, the scientist K. Zhubanov says: “We need time and space for the language. Language cannot live in one period. The language needs a lot of time. “[3, 86p]

Academician O. Aytbayuly claims that “language is the light of life, as a mirror of social phenomena. Everything that happens in the society appears in a language, and then becomes a national treasure »[4.13b].

The scientist F.Orazbaeva believes that “language is the fruit of human thinking and consciousness. Language is a social phenomenon »[5, 250b].

According to A.A. Potebnya in a treadmill, thoughts can only be expressed by a word, and a word appears only when thoughts are ready to be expressed or become a word [6]. Wilhelm von Humboldt: “Language should not be considered outside of thinking, and it should be remembered that there is a natural connection between them. Based on the conditions of the external environment and the human spirit, language creates an interconnected world of thinking between man and the environment »[7].

Language is the creator of the knowledge of being. According to N.Wali, “to memorize the knowledge of reality and master it is a complex process. Previously acquired knowledge is put in order, new gained knowledge is associated with old ones. In the linguistic environment, linguistic personality influences the formation of cultural and linguistic traditions and their norms. Ethnolinguistic cultural norms are used in the process of thinking

and forming the word. Ethnolinguistic and cultural norms are used in thoughts and words and this goes into usage taking into consideration the social and psychological peculiarities of an ethnolinguistic group [8].

Language is always a link between man and the world. Language describes the image of the world in human consciousness. But all these arguments should not give a negative idea of whether a person's thoughts depend on the national language. Because the language view will depend on the national outlook, social outlook, worldview of social groups, human personality, etc. In this connection, the language image of the world is filled with cultural, religious, philosophical, and scientific views. Consequently, language cannot be represented directly, but through two stages: from reality to the system of thinking and through the process of thinking to the language. According to the theory of consciousness, thinking always works before language, but it is expressed in language. That is why language can be part of a communication and serve as a system for illuminating thoughts. Consequently, language is not just a form of thought, but an impressive, meaningful expression of it that complements and reflects the idea.

For the public consciousness, language is, first of all, a natural-social phenomenon that has arisen as a result of social and historical progress, since there is no language that exists outside of society. On the other hand, where there is no language, society does not develop well. Language and society are inseparable. Thus, language is an indicator of the development of society, which reflects the culture of society, education, spiritual and cultural level of the population. Modern Kazakh society has mastered the use of expressive exposure, the use of paraphrase combinations, manipulative speech. New paraphrases, which are used to attract public attention to the media, are gaining stability of the language.

1. Precedent paraphrase: Atymtai Zhomart (sponsors). The Atymtai Zhomart Kostanay city's Atymtai Zhomarts did not abstain from the charity event "The Road to School». (The newspaper "Kostanay tany», August 31, 2016). **Kara basyn kuittegen Karabaylar** (officials), who thinks about his advantage. Finally, at that time, the number of karabays who robbed the state property, wrote lies, took advantage from privatization by making out for themselves kindergartens and clubs increased. (The newspaper "Native language», September 10, 2015). **Zhantyktar** (representatives of the executive body, deputy). This was done by clumsy Zhantaktar who are ready to cut off the heads. (Newspaper "Halyk», August 9, 2015).

2. Metonymic paraphrases: Karakozder are Kazakh children. Karakozder - went overseas. There is a lot of talk about Kazakh children sold abroad. Some thoughts lead to positive. Other thoughts are shocking. (Newspaper "Zhas Kazak», May 17, 2015). **Karadomalaktar** - Kazakh children. Karadomalaktar, who studied the football alphabet at the Botafogo Academy in Brazil, returned to their homeland. (Sports newspaper, April 20, 2015). **Zhautankozder** - orphans. Zhautankozder in a foreign country. (Astana Akshamy newspaper, March 14, 2015).

3. Metaphorical paraphrases: Asyldyn synygi - descendant. We wish the Kazakh writer, the son of the hero, asyldyn sonygi, the son of his people, to go to heaven .. (Alash Ayasy Newspaper, November 12, 2012). **Temir tulpar** - this is a car. In Taraz, one girl sat down on Temir tulpar hit several people, one by one. (Newspaper "City and Steppe», April 19, 2015). **Kara altyn** - oil, was originally coal. Compared with the last year period, oil sales were increased eight times to 460 barrels per day. (Newspaper "City and Steppe», April 19, 2015). **Araldyn ak altyny** - salt. Araldyn Ak Altyny (white salt) of the island is

currently sold on the domestic market of Russia, Kyrgyzstan and the country. (Newspaper “Syr boie», September 14, 2016). Zhaman Auru is a cancer. Zhaman auru devours. (Newspaper “Zhas Alash», August 10, 2016).

4. Emergency paraphrases: Caltaga Salgyshtar - the one who gives a bribe. We have to vote for the honest people who think about the future of their country and not these Caltaga Salgyshtar. (newspaper “Dat», February 5, 2015). **Kokesi barlar** - those who have support. Kokesi barlar have expensive numbers on their cars. If we consider that the green light is always on for kokesi barlar, it will not be difficult to understand what the matter is. (Newspaper “Alash Ainasy». June 12, 2012). **Zhugensiz zhurgizushiler** - those who drive cars in untargeted condition. There was a lot of zhugensiz zhurgizushiler, for two days the guards stopped the driver who violated the rules of the road more than 800 times. (the newspaper “Kostanay taky». September 19, 2016). **“Kyzyl zharykty» kystymaytyndar** - those who violate the rules. “Kyzyl zharykty» kystymaytyndar must be fined. And those who violated the rules need to apply harsh measures. (Zaman newspaper, October 30, 2013) **Kalta kakatyndar** - thieves. In buses, the number of Kalta kakatyndar using the fact that the buses are always crowded are not decreasing. (Astana newspaper, September 3, 2016). **Auzy oshakta, murny murzhada bolgan** - those who smoke. For the fact that our girls who are auzy oshakta, murny morzhada cut braids, pierce their noses, erasing everything spiritually - valuable, walking in open clothes we shouldn't blame the weakness of the Chinese rubber but blame the weakness of our iman. (Astana newspaper, June 6, 2015). **Ozge tilde shyldirlegen** - speaking not in the native language. We see every day and are disappointed by a generation who are not far from the hearth created by a stubborn daughter-in-law chattering in a non-native language and our weak-willed boy whose shoulder touches the heel of his wife, and the thing that not the instructions and advice reached them, but only the yellow sadness of the grandparents makes us unhappy. (newspaper “Turkistan» June 9, 2016).

5. Phraseoperiphrases: Қазаннн қулагн уstagandar (those who hold the ear of a cauldron) are financiers. Corruption in the country is largely associated with those who hold the ears of a cauldron. (Newspaper “Turkestan», April 28, 2010). **Auzy kuygender** – people who are deceived. The auzy kuygender, those who suffered from medical error, who lost their health and who lost their lives, from hopelessness go to healers with the last hope. (The newspaper “Turkestan», January 24, 2013). **Tymedeydy tuyedey etetinder.** - those who are looking for a sensation in the politics of Kazakhstan, and making an elephant out of a fly, Yerlan Idrisov urged them to be more serious. (Newspaper “Zhas Alash», December 24, 2016). **Otirikti Suday sapyratyndar** are entrepreneurs who feed with promises. The head of the state said that there would be no changes in the financial market: “We must believe the words of the official representatives of the law and not just who talk a lot.» (Newspaper “Zhas Alash», April 20, 2015). The winners were outstanding businessmen. As long as we know, they deceived people by saying that they would buy them lands and houses. One of them is the director of Aruzhan-Invest LLP. (Newspaper “Halyk», November 27, 2014).

Ultimately, the public mind tends to take on new paraphrase useage. This is because the imaginative use of ideas influences the reader's background knowledge, logical knowledge, psychological perception, mood, and spiritual world. Various reactions are formed in the reader: they support, complain, thank, say, they are surprised, satisfied or dissatisfied. New paraphrases in the mass media are aimed at a true illustration of political

and social situations. That is why accurately describing validity of paraphrases began to be widely applied. Journalists who have noticed this often use occasional paraphrases to achieve pragmatic goals, such as sharp criticism, puns and to attract public attention (manipulation). Consequently, new applications of paraphrases in terms of content and appearance in the public consciousness will be widely used only after passing through the assessment, emotional, cognitive, and psychological absorption processes.

References:

- [1] Kazakh language. Encyclopedia. Almaty, 1998 - 509 p.
- [2] Leonidovich O.A. The introduction to intercultural communication. -Moscow: Gnosis, 2007. - 368 p.
- [3] Zhubanov K. Research on the Kazakh language. Almaty, 2010. -608p.
- [4] Aitbayev O. Problems of Kazakh linguistics. Almaty, 2007. - 624 p.
- [5] Orazbayeva F. Language world. Almaty, 2009. - 368 p.
- [6] Potebnya A. A Language and nationality. Moscow 2007
- [7] Samin D. K. Humboldt's linguistic theory // 100 great scientific discoveries. - Moscow: Veche, 2006. - 480 p.
- [8] Uali N. Theoretical foundations of the Kazakh culture word. The abstract of the thesis for the degree of Doctor of Science. Almaty, 2009

МРНТИ 16.21.37

А.А. Қаршығаева

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ОРФОЭПИЯСЫ ЖАЙЛЫ

Аннотация. Мақалада проф. С.Мырзабековтың қазақ сөзінің айтылым үлгісін жан-жақты қарастыру керектігі, біріншіден, мәселенің тарихына кеңінен тоқталу; екіншіден, зертеудің ғылыми аппаратын қалыптастыруға күш салу; үшіншіден, қазақ сөзінің айтылымының фонетикалық негіздемесін жасау; төртіншіден, қазақ сөзінің айтылым сөздігін құрастыру; ең соңында қазақ сөзінің төркін айтылым үлгісін қайта қалыптастыру жолдарын баспа беттерінде үзбей насихаттау керектігі сөз болады. Проф. С.Мырзабеков арнайы көтерген қазақ орфоэпиясы қазақ тілі мен қазақ тілі білімінің бүгінгі зәру мәселесіне айналып отырғаны. Оның шешімі тек орфоэпиялық сөздіктер шығарумен, сондай-ақ бірлі-жарым тіл жанашырларының жан айкалымен шектелмей «жалпыхалықтық» шара болу керектігі мақалада келтірілген. Қазақ тілінің орфоэпиясы міндетті пән ретінде қабылданып, жүйелі түрде мектеп пен жоғары оқу орындарында өтілу керек, ол үшін алдымен мектеп мұғалімдері мен жоғары оқу орнының оқытушылары дайын болу керектігі туралы сөз болады.

Тірек сөздер: айтылым сөздік, айтылым, дауыссыз дыбыс, дауысты дыбыс, ерін дауысты дыбыс, езу дауысты дыбыс, еріндік дыбыс, ерін жалаң дауысты, айтылым жіктелім, қатаң дыбыс, дауыстылар құрамы.

А.А.Каршигаева

Научный сотрудник Института языкознания имени
А. Байтұрсынова, кандидат филологических наук
Алматы, Казахстан

ОБ ОРФОЭПИИ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В статье дается краткий обзор научных трудов профессора С. Мырзабекова, в которых внимание ученого акцентируется на проблемах орфоэпии казахского языка, на необходимости введения этого предмета в программу среднего и высшего образования как обязательного учебного предмета и предварительной подготовки педагогических кадров. Проф. С. Мырзабеков считает, что необходимо, во-первых, подробно рассмотреть закономерности произношения казахской речи, изучив также и историю проблемы; во-вторых, стремиться к формированию научной базы исследований; в-третьих, осуществить фонетическое обоснование произношения; в-четвертых, составить словарь произношения казахских слов.

Ключевые слова: орфоэпический словарь, произношение, согласный звук, гласный звук, губной гласный звук, негубной гласный звук, огубленный звук, губной монофтонг, акустическая классификация, глухой звук, состав гласных.

A.A. Karshigaeva

Researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov, Candidate of
philological sciences
Almaty, Kazakhstan

ABOUT ORTHOEPY OF THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract: The article provides a brief overview of the scientific works of Professor S. Myrzabekov, in which the scientist's attention is focused on the problems of the orthoepy of the Kazakh language, on the need to introduce this subject into the curriculum of secondary and higher education as a compulsory subject and preliminary training of teachers. Prof. S. Myrzabekov believes that it is necessary, first, to consider in detail the patterns of pronunciation of the Kazakh speech, having also studied the history of the problem; secondly, to strive to form a scientific research base; thirdly, to carry out a phonetic substantiation of pronunciation; fourthly, to compile a dictionary of the pronunciation of Kazakh words.

Keywords: orthoepic dictionary, pronunciation, consonant sound, vowel sound, labial vowel sound, non-labial vowel sound, rounded sound, labial monophthong, acoustic classification, voiceless sound, vowel composition.

Қазақ тілі фонетикасында көпке дейін сөздің айтылымына (орфоэпиясына) арнайы мән берілмей келді. «Фонетика» пән ретінде негізінен сөздің жазылымын ғана қамтып отырды. Тіпті дыбыстардың артикуляциялық сипаттамасының өзі жазу үлгісіне қатысты ғана айтылатын, басқаша айтқанда әріпке тән дыбыстың артику-

ляциясы сөз болатын. Ал оның орфоэпиялық жағы болса, кейде ескеріліп, кейде ескерілмей қала берді. Ескерілген күнде оқулықтың ең соңында жартыкеш ереже мен мысалдар түрінде ілініп қана тұрды. Оның өзі қазақ тілінің айтылым жүйесі жайлы толық мәлімет бере алмады. Тілдің орфоэпиялық үлгісі оқулықтың өн бойын түгел қамтып отыру керектігі ескерілмеді. Сондықтан да сөз құрамындағы дыбыстардың таңбасының оқылу бағдары оның айтылымы емес, жазылымы болды. Соның нәтижесінде оқулықтар мен оқу-құралдарында «дыбыс» дегеннен гөрі, «әріп» деген жиі кездеседі. Қазақ тілі пәнінің мұғалімдерінің өзі «дыбыс» дегеннің орнына «әріп» деп сөйлейді. Мұның өзі оқыту үстінде сөздің дыбыстық үлгісі ескерілмей, көбінесе жазылым бейнесінің басым болуына әкеліп соқты. Бірлі-жарым шыққан орфоэпиялық сөздіктер [1; 2; 3] қосалқы құрал ретінде қала берді. Аталған сөздіктер міндетті оқу құралы ретінде пайдаланылмағандықтан, көпке таныс болмады, оларды пайдалану ретін де көпшілік оқырман біле бермеді. Мектепте болсын, қазақ тілінің мамандарын дайындап жатқан жоғары оқу орындарында болсын ол сөздіктердің қажеттілігі шамалы болып қалды. Ал қазақ тілінің орфоэпиясына тікелей тәуелді теле және радиодикторлар, әртістер мен әншілер болса, орфоэпиялық сөздіктерден тіптен бейхабар жатты.

Осының бәрінің тікелей нәтижесі ретінде ұрпақ ауысқан сайын қазақ сөзінің айтылымы жазудың жетегінде кете берді, яғни «қалай жазылса, солай оқу» [4] тұрақты дағдыға айналды, сөйтіп жазу үлгісі қазіргі ұрпақ тілінде жалған «әдеби» нормаға айналып кетті.

Қазақ сөзінің айтылым жүйесіндегі мұндай теріс өзгерістер тіл мамандарын ойлантпай қойған жоқ. Солардың бірі «...қазақ тілінің өзіндік ерекшелігі және өзіндік қасиетімен жазылуы, айтылуы жөнінде зерттеп, зерделеп, мақалалар жариялап, ғылыми еңбектер жазып, қоғамдық ойға қозғау салуға күш-жігер жұмсаумен болған...» [5] проф. С.Мырзабеков [6] еді.

Проф. С.Мырзабеков қазақ сөзінің айтылым үлгісін жан-жақты қарастырды: біріншіден, мәселенің тарихына кеңінен тоқталды; екіншіден, зертеудің ғылыми аппаратын қалыптастыруға күш салды; үшіншіден, қазақ сөзінің айтылымының фонетикалық негіздемесін жасады; төртіншіден, қазақ сөзінің айтылым сөздігін құрастырды; ең соңында қазақ сөзінің төркін айтылым үлгісін қайта қалыптастыру жолдарын баспа беттерінде үзбей насихаттаумен болды.

Проф. С.Мырзабеков қазақ сөзінің айтылым тұрқы қандай болу керектігін көрсететін дәлелді сөзді кезінде қазақ сөздерін қалай естісе сол күйінде жазып алған П.М.Мелиоранский [төрелөрдүн], Н.И.Ильминский [ауұз, ауұтқұ], Радлов [әуө, жолаушұ] т.б. еңбектерінен табады.

Бір кездегі ерін үндестігінің дәл осылай айтылған үлгісінің енді келіп бұзылып бара жатқанын, тіптен бұзылып қана емес, жойылып бара жатқанын көріп отырған ғалымның «Ғасырлар бойы айтудың нәтижесінде қалыптасқан ерін үндестігі жазудан теперіш көріп, жойылып кетудің аз-ақ алдында тұр» [6,12] деп дабыл қағуы тегін емес.

«Кемеңгер Ақыметтің кең өлшеп, келістіріп пішкен жазуында (емлесінде) мүлт кеткен бір жер болса, ол – ерін үндестігі» [6,11] дей келіп, проф. С.Мырзабеков «Ерін үндестігі – сөздің құрамындағы дыбыстардың еріннің қызметіне қарай үйлесіп тұруы... Мұны Ақымет жақсы біледі. Сөйте тұрып, еріндіктер (о, ө, ұ, ү) «бас буыннан басқасында келмейді, бас буыннан басқасын сүймейді» [7,142] деп жазуда

қаңтарып қойды. Қалған буындарда айтыла ма, айтылмай ма, ол да белгісіз. Халел де мұны айналып өтеді. Бұл жөнінде пікір айтушылар оны «көнерген», «өлген» заңдар қатарына жатқызады» [6,11]. Шындығында, зерттеушілер қазақ тіліндегі ерін үндестігін бүгінгі бар фонетикалық құбылыстардың қатарына жатқызбайды. Ары кеткенде «екінші буыннан кейін кездеспейді» деген қорытынды жасайды. Шын мәнінде, бүгінгі ұрпақ тіліне құлақ салатын болсақ, тіптен екінші буыннан да табу қиын. Өйткені ән сөзінің ішінде жиі кездесетін *жүрөк* сөзінің орнына *жүрек* дегенде күнде естіп жүрміз. Сөйтіп сөздің еріндік айтылым үлгісінен ешбір белгі қалмаған. Бұрынғы ғұламалар ескертіп, проф. С.Мырзабеков секілді бүгінгі тілге жанашыр мамандар дабыл қағып, уайым жеп жатқан тілдің нақты жағдайы осындай. Жазба тілдің әсері деп осыны айтуға болады.

Тілдегі сөздердің ауызекі төл айтылым үлгілеріне жазудың ықпалын кезінде-ақ байқаған Х.Досмұхамедұлының «Елдің тілінің бұзылуына ең алдымен оқығандары себеп болады. Бұлар жат әсерлерге бағынғыш келіп, ана тілін өзгертуге жол басшы болады... Әдебиет тілінің қаруы – баспа мен мектеп. Баспа мен мектеп деген адам шошынарлық өте қайратты қару. Баспа мен мектепте қолданған тіл елге ақырында сіңбей қалмайды» [8] деген көреген сөзінің нәтижесін бүгін бәріміз көріп отырмыз. Проф. С.Мырзабеков айтқан *ұлы заңның* арқауы сетінеп барады. Оның тағы бір басты себебін ғалым өзіміз сол күйінде бұлжытпай алып отырған және одан әзірге құтылууды ойламай отырған орыс тілінің емлесінен көреді. «Тілдің ауанына қарамай, хариіттің, емленің ауанына бұрып, тілдің көркін бұзған, әдеби тілмен жазамыз деп, жат тілмен жазып, өз тілінен айрылған басқа түріктердің ізіне түсіп, тілімізді аздырғанымызды мақұл көрмейді» [7,399] деген өзі кеменгер атаған А.Байтұрсынұлының сөзіне арқа сүйейді.

Проф. С.Мырзабеков ендігі жерде жазба тілдің жазба әсерін жазба жолмен ғана жөндеуге болатынын дұрыс түсініп, орфоэпиялық сөздіктер құрастыруды қолға алғанын көреміз. Осыған орай ол «Жазуда жасандылық болмай тұрмайды. Халық тілі өзінің ұлы заңдарының негізінде дамиды. Ұлы заңдардан туатын айту нормаларын айтылым сөздігі анықтап, айшықтап беруге тиіс» [6,12] дейді. Бұл жерде ғалым емеурін танытып отырған үш нәрсені аңғарамыз: бірінші, жазу бар жағынан сайлы болып шыға бермейді, яғни оған белгілі бір шарттылық тән болады; екінші, ғылымда *іргелі* (фундаментал) деп аталатын тіл заңдылықтарын *ұлы заң* деп отыр, ондағы айтпағы – тілдің тірегі болатын ережелердің аса маңызды екенін, оны айналып өтуге болмайтынын, мүмкіндігінше жазудың жетегінде жіберуге болмайтынын ескерту; үшінші, жазуда кеткен шарттылықтарды реттеп отыратын тек айтылым сөздіктер болады. Ендеше айтылым сөздіктер қосалқы құрал деңгейінде ғана қалып қоймай, күнделікті қолдан түспейтін сілтеме құрал, барлық мектеп пен жоғары оқу орындарында міндетті пән болуға тиіс. Сөздің, сөз тіркестерінің қазақ тілінде сөйлеушілердің бәріне тән ортақ төл айтылым үлгісін қалыптастырудың бір ғана жолы осы болмақ.

Жоғарыда қолымызда бар орфоэпиялық сөздіктердің оқу орындарында іске аспай келе жатқандығын айттық. Проф. С.Мырзабековтың пайымдауыша «Әзірге жарық көрген орфоэпиялық сөздіктер оқулықтарда айтылатын қағидаларға қарайлап, содан ұзай алмай жүр. Тіл, ерін үндестігінің үні шықпай қалуда. Төбе сияқты сөздердегі б-ны в етіп әлек. Содан да біз оларды аудиторияда пайдалана бермейміз» [6] болып шығады. Ғалым бұл жерде не оқулықтарда, не оқу бағдарламаларында, не бұрынғы

орфоэпиялық сөздіктерде ескерілмей келе жатқан жайды дұрыс аңғарып отыр. Ол – сөз құрамындағы әрбір дыбыстың сөйлеу үстіндегі артикуляциялық түрленімі. Дыбыстың негізгі артикуляциясы бар, оның тілдегі қалпы барлық уақытта тұрақты болады. Дыбыстың жеке тұрған кезіндегі артикуляциялық сипаттамасы бір басқа да, оның мәтін (сөз) құрамындағы артикуляциялық сипаттамасы бір түрлі болып келеді. Ендеше жоғарыдағы б дауыссызының негізгі артикуляциялық сипаттамасы «Б дауыссыз дыбысы қос ерін арқылы жасалады. Жасалу орнына қарай ерін-ерінді дауыссыз дыбыс болып табылады. Б дауыссыз дыбысы қос (астыңғы және үстіңгі) еріннің тоғысуы арқылы жасалады. Жасалу тәсіліне қарай тоғысыңқы дауыссыз дыбыс болып табылады. Б дауыссыз дыбысын айтқанда дауыс желбезегі жартылай тербеледі, яғни жартылай қатысады. Дауыс қатысына қарай ұяң (тербелінкі) дауыссыз дыбыс болып табылады. Жасалым белгілері: ерін-ерінді, тоғысыңқы, ұяң дауыссыз дыбыс» [9.23] . Сонда дауыссыздың жеке тұрғандағы жасалу тәсіліне қатысты негізгі белгісі қос еріннің өзара тоғысуы болып шығады. Ал дауыссыз мәтін құрамында, керісінше, қос еріннің өзара жуысуы арқылы жасалады. Сонда бір дыбыс екі фонетикалық жағдайда екі түрлі айтылады. Мұның қазақ тілінің әдеби айтылым нормасына еш қайшылығы жоқ. Керісінше сөздің айтылымы табиғи естіледі. Алайда оқулықтарда дауыссыздың негізгі артикуляциясы дұрыс берілгенімен, оның мәтін құрамындағы артикуляциясы дұрыс анықталмаған. Сондықтан да оны орыс тілінің в дауыссызымен жаңсақ алмастырып жүр. Орыс тіліндегі в дауыссыз дыбысының жасалу тәсілі тіс пен еріннің жуысуы арқылы жасалады. Ендеше ол екеуін өзара еш салыстыруға болмайды. Өйткені қазақтың төбе сөзін [төве] деп транскрипциялауға еш болмайды. Біріншіден, дауыссыздың артикуляциясы дұрыс беріліп отырған жоқ (ерін-еріндік артикуляция тіс-еріндік артикуляциямен алмасып кетіп отыр), екіншіден, орыс тілінен хабардар қазақ оқырманы сөзді бұзып оқиды. «»

Ғалымның орфоэпиялық сөздіктерді «аудиторияда пайдалана бермейміз» деуінің басты себебі де осында жатыр. Өйткені сөздің келтірілген орфоэпиялық үлгісі қазақ сөзінің айтылым заңдылықтарына кереғар келеді.

Қазақ тілінің дыбыс құрамындағы кірме дыбыстардың орны бөлек екеніне ғалым қатты көңіл бөліп отырған. Тіптен, әбден қалыптасып, көз үйреніп кеткен, сөйтіп орфоэпиялық үлгісімен жазылып келе жатқан Байтұрсынұлының Ахмет деп жуысыңқы х дауыссызы арқылы жазылып келген атын Ақымет [6,7] деп тоғысыңқы қ дауыссызы арқылы жазып кетті. Мұндағы ғалым ойы араб-парсы тілінен келген х дауыссыз дыбысына тән әріптен құтылу болса керек. Жалпы С.Мырзабеков тілдік құбылыстарға статистика тұрғысынан қарауға әрқашан үлкен мән беріп отырған. Өйткені зерттеу әдісі ретінде статистиканың мәні зор. Мысалы, «Қазіргі қазақ тілінде тіл үндестігіне күндес 150-ге жуық араб-парсы сөздері бар. Көзін жазумен ашқан жұрт оларды жазылуынан айнытпай айтып жүр. Ал ана үні құлағында қалған ересектер арасында (бұлар аз) оларды бірыңғай жуан (арқа жақ), не бірыңғай жіңішке (түстік жақ) айтатындар әлі бар» [6,10] деген нақты сандық мәлімет келтіреді. Сонда қазақ тіліндегі араб-парсы тілдерінен енген сингармонизмге айтылымы кереғар 150 сөз аз ба, көп пе? Қазақ тілінің жалпы лексикалық қоры тұрғысынан алсақ, түк емес. Алайда, сингармонизм тұрғысынан алатын болсақ, онда сингармонизмнің айтылым тұрпатын бұзып тұрған бір сөз болса да көп. Бірғана қайтіп сөзін бөле қарап отырғандығын да содан деп түсіну керек: «Ата заңға көнбей жүрген бір ғана төл сөзіміз бар. Ол қайтіп дейтін кіріккен түбір. Айтуда қайтіп немесе кәйтп болса керек

еді, алайда жазу жеңіп кетті» [6,10].

Мұндағы проф. С.Мырзабековтың айтайын деп отырғаны жазу тілдің айтылым үлгісінің көрінісі болу керек, жазу айтылымнан алшақтап кетпеу керек деген екенін түсіну қиын емес.

Зерттелімнің ғылыми аппаратына байланысты орфография мен орфоэпия терминдерінің төркінін талдай келіп, «Қазақтың өз сөзімен орфоэпияны – айтылым, орфографияны – жазылым түрде қалыптастырған жөн» [6, 3] деген ұсыныс жасайды.

Қорыта келгенде, проф. С.Мырзабеков арнайы көтеріп кеткен қазақ орфоэпиясы қазақ тілі мен қазақ тілі білімінің бүгінгі зәру мәселесіне айналып отыр. Оның шешімі тек орфоэпиялық сөздіктер шығарумен, сондай-ақ бірлі-жарым тіл жанашырларының жан айқайымен шектелмей «жалпыхалықтық» шара болса керек. Қазақ тілінің орфоэпиясы міндетті пән ретінде қабылданып, жүйелі түрде мектеп пен жоғары оқу орындарында өтілу керек, ол үшін алдымен мектеп мұғалімдері мен жоғары оқу орнының оқытушылары дайын болу керек. Ендеше алдымен олардың «орфоэпиялық сауатын» ашудан бастауға тура келеді. Осы бір жалпыхалықтық ғылыми-әдістемелік шараның бастамасы ретінде жақында жарық көрген академиялық айтылым сөздікті атап өткен жөн.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Неталиева Қ. Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі. – Алматы, «Ғылым», 1977. – 400 б.

[2] Дүйсебаева М. Қазақ тілінің қысқаша орфоэпиялық сөздігі. – Алматы, «Мектеп», 1981. – 126 б.

[3] Серғалиев М. Қазақ тілінің қысқаша орфоэпиялық сөздігі. – Алматы, «Ана тілі», 1996.

[4] Сыздықова Р. Сөз сазы. – Алматы, «Ғылым», 1983. – 76 б.

[5] Мырзабектен С. Өзіме өгей өз тілім. «Қазақ әдебиеті», 30.07.04.

[6] Мырзабектен С. Қазақ тілінің айтылым сөздігі. – Алматы, «Сөздік-Словарь», 2001. – 387 б.

[7] А.Байтұрсынұлы. Тіл тағылымы. – Алматы, «Ана тілі», - 448 б.

[8] Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы. – Алматы, «Ана тілі», 1998. – 384 б.

[9] Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. – 784 б.

[10] Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі. – Алматы, «Арыс», 2005. – 784 б.

МРНТИ16.21.39

А. Б. Шормакова

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Грамматика бөлімінің кіші ғылыми қызметкері
Алматы, Қазақстан

**XX ҒАСЫР БАСЫНДА Қ. КЕМЕҢГЕРҰЛЫ АУДАРҒАН «ХИМИЯ»
(П. ЛЕБЕДЕВТЕН) ОҚУЛЫҒЫНДАҒЫ СЕПТІК
ҚОСЫМШАЛАРЫНЫҢ ҚОЛДАНЫСЫ**

Аннотация: Бұл мақалада қазақ тіліндегі септік қосымшаларының қолданысы мен ерекшеліктері туралы айтылады. XX ғасыр басында лингвистика ғылымына өлшеусіз үлес қосқан ғалым Қошке Кемеңгерұлының П. Лебедевтен аударған «Химия» оқулығынан мысалдар алына отырып, септік қосымшаларының қолданысы талданады.

Тірек сөздер: септік категориясы, оқу құралы, қазақ грамматикасы, атау септігі, көмектес септік.

А. Б. Шормакова

Младший научный сотрудник отдела грамматики
Института языкознания имени Ахмета Байтурсынова
Алматы, Казахстан

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПАДЕЖНЫХ ОКОНЧАНИЙ В УЧЕБНИКЕ «ХИМИЯ» (АВТ. П. ЛЕБЕДЕВ), ПЕРЕВЕДЕННОМ К. К. КЕМЕНГЕРУЛЫ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности использования падежных окончаний в казахском языке. Использование падежных окончаний анализируется на примерах из учебника П. Лебедева «Химия», переведенного ученым Кошке Кемеңгерұлы, внесшим неоценимый вклад в развитие языкознания в начале XX века.

Ключевые слова: падежное окончание, учебное пособие, казахская грамматика, именительный падеж, предложный падеж.

A. B. Shormakova

Junior researcher of the Grammar Department, The Institute of Linguistics named after
A. Baitursynov

THE USE OF CASE ENDINGS IN THE TEXTBOOK «CHEMISTRY» (BY P. LEBEDEV), TRANSLATED BY K. KEMENGERULY AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

Annotation. This article discusses the use and features of case endings in the Kazakh language. The use of case endings is analyzed using examples from P. Lebedev's textbook "Chemistry" translated by the scientist Koshke Kemengerov, who made an invaluable contribution to the science of linguistics at the beginning of the XX century.

Keywords: case ending, textbook, Kazakh grammar, nominative case, prepositional case.

Септік дегеніміз сөздің сөйлемдегі грамматикалық рөлін көрсетіп, сөздерді бір-бірімен баланыстыратын, өзі жалғанған сөзге түрлі мағына үстейтін грамматикалық категория. Қазіргі тіл білімінде септіктің: атау, ілік, барыс, табыс, жатыс, шығыс, көмектес деген жеті түрі көрсетіледі. Тілтанушы ғалымдар арасында септіктерді атау

жағынан өзгешелік байқалмағанымен, оларды жіктеуде біраз алшақтық бар. Ахмет Байтұрсынұлы, Қошқе Кемеңгерұлы сынды ғалымдар өз еңбектерінде септіктің бес түрін ғана көрсетіп, атау септігі мен көмектес септігін септік қатарына жатқызбайды. Бұл ғалымдардың жіктемесі Қажым Басымұлының еңбектерінде жалғасын табады. XX ғасыр басында Телжан Шонанұлы өз еңбектерінде септіктің жеті түрін көрсетіп, жоғарыда аталған ғалымдардың жіктемесіне атау мен ілік септіктерін қосады. Телжан Шонанұлының бұлай бөлуі І.Кеңесбаев, Ғ.Бегалиев, Н.Сауранбаев, С.Аманжолов сынды ғалымдардың еңбектерінде өз жалғасын табады.

Кесте 1. Тілтанушы ғалымдардың септіктерді жіктеуі

А. Байтұрсынұлы	Қ. Кемеңгер	Т. Шонанұлы	С. Исаев	І. Кеңесбаев
		Атау	Атау	Атау
Ілік	Ілік	Ілік	Ілік	Ілік
Барыс	Барыс	Барыс	Барыс	Барыс
Табыс	Табыс	Табыс	Табыс	Табыс
Жатыс	Жатыс	Жатыс	Жатыс	Жатыс
Шығыс	Шығыс	Шығыс	Шығыс	Шығыс
		Көмектес	Көмектес	Көмектес

Септіктерді жіктеуде алшақтықтың туындауына төмендегі пікірлерден жауап табамыз.

Тілтанушы ғалымдар жеті септіктің ішінде *атау септігінен* басқа септіктердің барлығының грамматикалық көрсеткіші бар екенін негізге алып, *атау септігін* басқа септік тұлғаларына негіз болатын форма ретінде қарастырады. Мысалы, С.Исаев «Қазақ тіл білімінің мәселелері» еңбегінде: «Қазақ тіл білімінде *атау септік* тұлғасы септік жүйесінде басқа септік түрлерімен тең деңгейде емес, оларға немесе басқа септік тұлғаларын үстеуде негіз болатын тұлға, демек, зат есімнің түбір (негізгі және туынды түбір) тұлғасы деген ұғыммен барабар екенін байқаймыз» [1] – десе, «Қазақ грамматикасы» еңбегін құрастырушы ғалымдар: Дұрысында, *атау септігі* деп отырғанымыз – сөздің септік жалғауын қабылдамай тұрған күйі. Оны *атау септік* деп септік жалғауларының басына қою аса қажет, өйткені заттың кім, я не екенін білдіретін сөзбен жақ жағынан қиысып, субъектілік-кординаттық қатынаста байланысып, сөйлем құрайды» [2, 456] – деп қорытады.

Ал, *көмектес септігіне* қатысты ғалым Ахмет Байтұрсынұлы «Тіл – құрал» еңбегінде: «Кей сөздер жалғау орнына жүреді жалғаулар сияқты басқа сөздердің шылауында тұрмаса, өз алдына мағына шықпайды. Сондай сөздерді жалғаулық дейміз. Жалғаулық сөздер қазақ тілінде тіпті аз. Мәселен, менен, үшін, арқылы, тақырыпты, туралы. «Менен» алдындағы дыбыстың түріне қарай «бенен» болып айтылады, қысқа түрінде «мен», «бен» болып айтылады. Мысалы: «Күштімен күреспе, байменен тіреспе», «Отпен ойнама күйерсің, баламен ойнама, шаршарсың» [3, 196] – деп анықтама берсе, ғалым Қошқе Кемеңгерұлы «Жабропалықтарға арналған оқу құралы» еңбегінде: а) қазақ тілінде 5 түрлі септік: ілік (родительный), барыс (дательный), табыс (винительный), жатыс (местный), шығыс (исходный) бар деп түсіндіреді;

ә) септік жалғауларының қай кезде түсіп қалатынын немесе қандай жағдайда жалғаулы түрде қолданылатынын мысалдармен түсіндіріп көрсетеді;

б) ілік септікті сөзден кейін тәуелдік жалғаулы сөздің келетініне назар аудартады.

Сонымен қатар «Русский творительный падеж, отвечающий на вопросы кем?»

(кіммен?), и чем? (немен?), с кем? с чем? – выражеться предлогом менен (полная форма) и мен (краткая форма), и ставится отдельно позади управляемого слова» [4,64] – деп, көмектес септігінің сөйлемдегі қызметін жалғаулық ретінде түсіндіреді.

С.Исаев көмектес септігінің өзге түркі тілдерінде кездеспейтіндігін айта келіп, бұл септікті біздің септік жүйеміздің өзгешелігі ретінде көрсетсе, Б.Момынова, Ж.Саткенова сынды ғалымдар көмектес септігі ХХ ғасырдың басына дейін септік түрінде емес, септеулік шылау *білән, бірлән, мінән, мәнән, менен, мен* түрінде қолданылып келгенін, шылаулардың орнына *да, де, та, те*-ні қойып айтуға болғанмен, көмектес септігінің қосымшасын алып тастауға да, өзгертуге де келмейтінін айтады [5, 54-55].

1929 жылы «Қазақстан» баспасында жарық көрген П.Лебедевтің «Химия» (Кіміе) (Жеті жылдық мектептің 5-інші, 6-ыншы жылдарында оқылатын кітап) оқулығына ғалым Қошке Кемеңгерұлы аударма жасайды. Жоғарыда айтып өткеніміздей, Қошке Кемеңгерұлының септік атауларын көрсетуінде басқа ғалымдардан еш өзгешелік болмағанымен, септік қатарында тек бесеуін көрсетеді. Көмектес септігінің жалғауын жалғаулық ретінде танығандығын осы аударма еңбегінде де дәлелдей түседі. Мысалы:

– *мен (көмектес септік жалғауы)*: «Алғашқы бетте лаборатория ыдыстары арасынан ең керек болатындары *мен* танысып алу керек; Даяр ғаз болмаған күнде жай спирт шам да жарай береді, не бәртел қыздырмасы сияқты дербес спирт қыздырмалар *мен* пайдалануға болады; Қайткен *мен* де қос жұлдызшамен (**) белгіленген тәжірийбелерде оқушылардың бәрі де істеу керек; бір жұлдызша (*) белгіленген ретіне қарай, шама келсе оларды да істегені жөн» т.б.

– *мен (жалғаулық)*: Еру құбылысы *мен* ерітінділердің өмірде маңызы зор; Бояйтын және иісті заттар *мен* көмірдің қандай қатысы бар?; Отын *мен* көмір.

– *бен (көмектес септік жалғауы)*: Тұз *бен* жалғыз тамақтарды ғана тұздамайды; Әдейі мал емдеуге арнап жасаған үйге қамап, күкіртті ғаз *бен* 30 минуттай мұқырлағанда қотыр құрттарының бәрі өліп, мал тезінен жазылады; Осындай апандардың бір нешеуін арық *бен* тұтастырады да, су жібереді.

– *бен (жалғаулық)*: Көмірлі ғаз *бен* калсій кәрбитінін ішіндегі (құрылысындағы) көмір ме, көмір-тек пе?; Керек нәрселер: тұз қышқылы, метал оранж *бен* пенол – пыталейін ертінділері, ізбес суы, лақмыс, саз, құм, бор; Қыртыстың ішінде көбінесе саз *бен* құм болады; сазы көп болса *саздақ қыртыс* дейді, құмы көп болса *құмдық* дейді.

– *пен (көмектес септік жалғауы)*: *Ескерту*: Пүребіркіні қыздырғанда арнаулы ағаш тұтқыш *пен* не 28-суреттегідей қағаз бен орап ұстау керек; Пүребіркі әмиекке толған кезде толғандығын жанып тұрған тамызық *пен* сынап білуге болады; Сонан соң ауызын басып тұрып, пүребіркіні судан алындар да тігінен құйып, ерітіндіні лақмыс *пен* сынап көріндер.

– *пен (жалғаулық)* көмір-тек *пен* су-тектің қандай қосылыстарын қарастырдыңдар?; Азот *пен* су-текті електір қуаты мен Кімійеше қосуға болады, суға өте жақсы еритін түссіз, әмиек деген ғаз шығады; Сауыт ішіне не темір қасық *пен* қазаншықтың қақпағының біріне поспыр салып жағындар.

Жоғарыда келтірілген мысалдардан байқап отырғанымыздай, көмектес септік жалғауларының барлығын бөлек жазылып, жалғаулықтардың қатарында көрсетілген. Бұл септік жалғаулық қызметінен толық айырыла қоймағандықтан *негізінде, бойынша, арқылы, нәтижесінде* секілді көмекші тұлғалардың орнына жұмсала береді.

Қалған септік түрлерінің қолданысынан өзгешелік байқалмайды.

Ілік септігі: Заттардың азды-көпті кемдігін толтыруға болады, бірақ кейбір сабақтардың өзі де керек; Кәрден қазаншыққа бір тамшы сынап пен қорғасын не *тінікениң* бірін салып, шүберек пен сынапты металға жалатсаңдар (жақсаңдар), әмелген болады.

Барыс септігі: Поспыр *денеге* тисе, өте жаман ғып күйдіріп жібереді, жарасыда көпке шейін жазылмайды; Жарық қылатын, електір *лампыларына* келетін тұрлаусыз ағынмен де пайдаланылуға болады.

Табыс септігі: Қышқыл мен *сілтіні* бұлай тектестіруді аралық тектесу дейді) қоса берсек, ас тұзы сияқты сілтір деген зат шығады; *Сібеклені* турап, суға салады да ішіндегі (құрылысындағы) қантын әбден ерітеді.

Жатыс септігі: Поспыр жеке *күйінде* екі түрде кездеседі: бірі сары поспыр, тұтанғыш улы зат; екіншісі қызыл поспыр; Бұларды көмір жұтпайды, сондықтан сауыт *ішінде* олар үшін көмірден басқа киіз сияқты әуені жіберіп, түтінді ұстап қалатын заттар да болады.

Шығыс септігі: Адамның металл мен кешірек танысып, көпке шейін білмей жүргені жеке *күйінде*, ештеңе қосылмаған сом (таза) металдың сирек *кездесетіндігінен*; Мәдениеттің мешеу кезінде қару-жарақ, ыдыс, аспап қыларлық қатты металдарды (темір, болат және сол сияқтыларды) адам баласы кен *тастарынан* айырып (қорығып) ала алмаған.

Иелік, меншіктікті білдіретін *ілік септігі* мен іс-қимылдың тура объектісін көрсететін *табыс септігінің* жалғаулары кейде ашық түрде келсе, кейде жасырын келеді. Бұл туралы тілтанушы ғалым О. Жұбаева: «Ілік, табыс септіктерінің ашық/жасырын келуінің негізгі себебі – сөйлеушінің сөздердің арасындағы тәуелділік байланысты актуалдандыру мақсатына байланысты болады: сөйлеуші ілік немесе табыс септіктегі сөздің тіркескен сөзімен байланысын актуалдандырғысы келсе – қосымша ашық түрде келеді, ал оны актуалдандырғысы келмесе – қосымша жасырын келеді» [6, 194] дейді.

Ілік септік жалғауының жасырын келуі:

Еріткіш ішіне еріме затты сала беретін болсақ, біраздан соң ертіндінің ішінде ерімей жүрген заттарды байқауға болады, ерітпе ылғи еріте бере алмайды, біраздан соң қанығып қалады;

Кімііе ыстақандарынан тағы бір өзгешілігі – қырлы болмайды, бүйірі бұрыштан-ып шығып тұрмайды.

Ерітінді ішінде електір ағыны көмірден әліумінге қарай ағады, тәжірійбе істегенде осындай аспаптың төртеуін алса – тіпті жақсы болады.

Тілтанушы ғалымдар ілік септік жалғауларының ашық немесе жасырын түрде келуін нәрсенің жалпылама немесе жекелік қатынасына қарай қолданылатын айтады. Жоғарыда келтірілген үш мысалда да ілік септік жалғауының жасырын түрде келуі нысанның жалпыламалық қасиетін білдірсе керек.

Табыс септік жалғауының жасырын келуі:

Енді *газ* жіберіп көрсеңдер сіріңке тұтанбайды, бұрынғы *күйінде* қала береді: газды бірте-бірте азайта берсеңдер, жалын да кішірейе береді де, сыртқы шошақ сіріңкенің басын шалып, тұтандырады;

Металдар және олардың құймаларын керек-жараққа ұстап, пайдаланғанда осы сипаттардың бәрін де еске алады.

Ғалым Н.Уәлидің: «*кітапты беріңіз* дегендегі табыс септік қосымшасының арнайы қолданылуы белгілі бір объектінің сөз субъектілеріне (адресат пен адресант) таныс, мәлім болуымен байланысты түсіндіріледі. Ал, ілік, табыс жалғауларының арнайы қолданылмауы нәрсенің, құбылыстың сөз субъектілеріне белгісіз, нақты емес болуымен байланысты ұғылады» [7, 14-15] деген тұжырымын негізге алатын болсақ, *қандай да бір газды жіберіп көру* немесе *қандай да бір металдарды пайдаланғанда* түрінде объектінің яғни *газ* бен *металдың* белгісіз, нақты емес, жалпылама сипатымен түсіндіруге болады.

Ал, «5 ғырам *қалайы*, 10 ғырам *қорғасын*, 5 ғырам *кәдме* және 20 ғырам *бійсмет* алып балқытыңдар» – деген сөйлемдегі *қалайы*, *қорғасын*, *кәдме*, *бійсмет* сөздерінде табыс септігі төрт рет кездеседі. Сондықтан да автор стилистикалық мақсатпен төрт сөзді де нөлдік формада жазған деп топшылаймыз.

Ілік септігі мен табыс септік жалғауларының жасырын, яғни, нөлдік формада келуін зерттеуші А. Омарова: Атау септіктің нөлдік морфемасы тұрақты, ал ілік пен табыс септіктің нөлдік морфемасы ауыспалы. Демек, атау септік – нөлдік морфемалы, тұрақты нөлдік тұлғалы септік. Ал, ілік пен табыс септіктері – ауыспалы нөлдік тұлғалы септіктер» [8] – деп атайды.

Кейбір зерттеушілер септік жалғауларының мағыналық, функционалдық қызметтеріне қарай *грамматикалық септіктер* және *көлемдік септіктер* деп бөліп қарастыруды ұсынады. «Грамматикалық септіктерге атау, ілік, табыс септіктері жатады. Олар негізінен тек заттық мәнмен байланысты, қимылды атқарушы (бастауыш), не оның объектісі (тура толықтауыш), не заттың меншіктік, қатынастық (анықтауыш) мәнін білдіреді. Ал көлемдік септіктерге барыс, жатыс, шығыс, көмектес септіктері жатады. Көлемдік септіктер (заттық мәннен яғни объектілік мәннен (толықтауыш) басқа көлемдік, мезгілдік, себептік, бағыттық, құралдық (пысықтауыш) мәнде де жұмсалады» [5, 24-25].

Қазіргі қазақ тіліндегі септік жалғау жүйесі негізінен алғанда, көне түркі тіліндегі және қазіргі түркі тілдеріндегі септік жалғау жүйесімен сәйкес келуі заңды құбылыс саналады, өйткені олардың төркіні, қалыптасу кезеңдері, сипаты көбіне ортақ болып келеді, сондықтан қазіргі түркі тілдерінің көпшілігінде атау, ілік, барыс, табыс, жатыс, шығыс септік жалғауларының сыртқы тұлғалары да, мағыналары да, қызметтері де негізінен ұқсас болып келеді. С.Исаев оны қазақ тіліндегі септік жалғау жүйесінің өте ерте кезде қалыптасып, сөз түрлендіру, парадигмалық сипаты, тұлғалық түрлері, әрқайсысының мағыналық шеңбері, сөйлемде атқаратын қызметі мен сөздер арасындағы грамматикалық қатынастары тұрақталып, кейін жекелеген түркі тілдерінде үлкен өзгеріске түспей енгендігін байқатады деп есептейді. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ тілінің өзіндік ерекшелігі көмектес септігі болып табылады [9, 97].

Қорыта келе, адамның түрлі қатынастарды зерделеуі нәтижесінде пайда болған септік категориясының XX ғасыр басындағы еңбектерде түрліше жіктеліп келгенін, қазіргі қазақ грамматикасындағы жеті септік үлгісі Тельжан Шонанов еңбектерінен бастау алғанын көреміз. Қошке Кемеңгерұлы аударған «Химия» оқулығын саралай отырып, көмектес септігінің жалғаулық ретінде қолданғанына көз жеткіземіз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Исаев С. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2008. – 624 б.
[2] Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. – 783 б.

[3] Байтұрсынов А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.

[4] Кеменгерұлы Қ. Үш томдық шығармалар жинағы. Оқулық, сөздік. – Алматы: Алаш, 2006. 3 т. – 240 б.,

[5] Момынова Б., Саткенова Ж. Қазақ тілінің морфологиясы. Есімдер. – Алматы: Арыс, 2007. – 120 б.

[6] Жұбаева О. Қазақ тілі грамматикалық категорияларының антропоэкетілділігі: филол. ғыл. докт. ...дисс: 10.02.02. – Алматы, 2010. – 296 б.

[7] Маманов Ы. Қазақ тіл білімінің мәселелері. - Алматы: Арыс, 2007. – 488 б.

[8] Омарова А. Қазақ тіліндегі нөлдік морфеманың функционалды және семантикалық аспектісі: филол. ғыл. докт. ...дисс: 10.02.02. – Алматы, 2006. – 281 б.

[9] Исаев С. Қазақ тіліндегі сөздердің лексика-грамматикалық сипаты. – Алматы: Рауан, 1998. – 304 б.

МРНТИ 16.21.41

Т. Рамазанов

Грамматика бөлімінің кіші ғылыми қызметкері
А.Байтұрсынұлы атындағы ТБИ, Алматы қаласы, Қазақстан

XX ҒАСЫР БАСЫНДА ЖАРЫҚ КӨРГЕН «ЕСЕП ҚҰРАЛДАРЫНДАҒЫ» ЕТІСТІҢ ҚОЛДАНЫЛУ ЕРЕКШЕЛІГІ

(Г.Бегәлі ұлы мен К. Делімбет ұлы оқулықтары бойынша)

Аннотация: Мақалада XX ғасыр басында жарық көрген оқулықтарда етіс категориясының берілу жолдары мен талданымы сөз болып, мысалдармен айқындалады. Сондай-ақ ұлттық тіл білімі қалыптасқаннан кейінгі кезеңдерде етіс категориясының жіктелімі мен түрлері мақалада айқын көрініс табады.

Тірек сөздер: XX ғасыр, етіс, оқулықтар.

Т. Рамазанов

Младший научный сотрудник отдела грамматики
Института языкознания им. А. Байтұрсынова
г. Алматы, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ЗАЛОГА В «ПОСОБИЯХ ПО АРИФМЕТИКЕ», ИЗДАННЫХ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

(По учебникам Г. Бегали-улы и К. Делимбет-улы)

Аннотация. В статье рассматриваются и уточняются примерами методы передачи и разбора категории залога в учебниках, изданных в начале XX века. Также в статье раскрываются классификация и виды категории залога в период после формирования национального языкознания.

Ключевые слова: XX век, категория залога, учебники.

T.Ramazanov

Junior researcher of the Grammar Department,
A.Baitursynuly Institute of Linguistics
Kazakhstan, Almaty

**SPECIFIC FEATURES OF THE APPLICATION OF THE VOICE IN THE
„MANUALS ON ARITHMETICS» PUBLISHED IN THE BEGINNING OF THE
XX CENTURY**

(Based on the textbooks of G. Begali uly and K. Delimbet uly)

Annotation. The article examines and clarifies with examples the methods of transferring and parsing the category of voice in textbooks published at the beginning of the twentieth century. The article also reveals the classification and types of the category of voice in the period after the formation of national linguistics.

Key words: XX century, verb, textbooks.

Етіс – етістіктің ерекше категориясы. Етіс қимыл, іс-әрекеттің, субъекті мен объекті арасындағы әр түрлі қатынасты білдіріп, белгілі қосымшалар жүйесі арқылы жасалатын етістік категориясы.

Түркітану мен қазақ тіл білімінде етіс категориясы ғалымдар назарына ілігіп, 50-жылдардан бастап ғылыми негізде қарастырыла бастады. 30-жылдарға дейінгі еңбектерде етіс түрліше аталып, әрқилы бөлініп келген. Ұлттық тіл білімі қалыптасқанға дейінгі кезеңде зерттеушілер етісті бірде *eticтік* (М.А.Казем-Бек), бірде *форма* (Н.И. Ильминский), бірде *вид* (Грамматика алтайского языка) деп түрліше атаған. Н.И. Ильминский, М.Терентьев, П.М. Мелиоранский еңбектерінде болымсыз етістіктер «отрицательный залог» етіс ретінде берілген. *-ңқыра/-ңкіре* жұрнақтарын Н.И. Ильминский «уменьшительная форма» деп атаса, «Грамматика киргизского языка» деген кітапта ол «усилительный залог» ретінде сипатталған. Казем-Бек, «Грамматика алтайского языка», М.Терентьев еңбектерінде – 5, Н.И. Ильминскийде – 6, «Грамматика киргизского языка» деген кітапта 8 түрлі етіс көрсетілген. Яғни, ұлттық тіл білімі қалыптасқанға дейінгі кезеңде зерттеушілер етіс категориясын түрліше таныған және ортақ ұстаным болмаған.

Қазақ тіл білімінде етіс жайлы ең алғашқы пікір Ахмет Байтұрсынұлы еңбектерінде көрініс тапты. А.Байтұрсынұлы өз еңбегінде етістің 10 түрін көрсетсе, Қ.Кемеңгерұлы – 6, Қ.Жұбанов 7 түрін көрсетеді: [1,160]

А.Байтұрсынұлы әр етісті даралап, әрқайсысының көрсеткіштерін көрсетіп, оған өзінше ат беруге тырысса, Қ.Кемеңгерұлы мен Қ.Жұбанұлы мағыналық, тұлғалық ұқсастықтарына байланысты басын біріктіріп, жинақтаған. Салт, сабақты, өздік, ырықсыз, ортақ етістерді екі ғалым да бірдей таныған. Ғалымдардың (А.Байтұрсынұлы, Қ.Кемеңгерұлы мен Қ.Жұбанұлы) сабақты, салт, өздік, ортақ, ырықсыз етістердің тануы ұқсас. Көрсеткіштері бірдей болғанмен, «понудительный залог» Қ.Кемеңгерұлы «беделді етіс» деп атаса, Қ.Жұбанұлы «өзгелік етіс» деп атаған. Қ.Жұбанов беделді, өзгелік етістерді топтастырып беру себебін былайша түсіндіреді: «Бұрынғы өзгелік етіс пен беделді етісті екеуін бір қостық. Үйткені екеуі де – өзге біреу арқылы істелетін іс. Өзге біреуге беделінді саласың ба, қорқытасың ба – бәрібір. Тіл мұнысын айырмайды» [2,380].

А.Байтұрсынұлы	Қ.Кемеңгерұлы	Қ.Жұбанов
1. өздік: -ын/-ін	1. өздік: -нсабақты етіс	1. өздік етіс сабақты етіс
2. ырықсыз: -л	2. ырықсыз: -л	2. ырықсыз: -лсалт етіс
3. ортақ: -ыс/-іс	3. ортақ: -с	3. ортақ: - сөздік етіс
4. салт	4. салт етіс	4. салт
5. сабақты	5. сабақты етіс	5. сабақты
6. беделді: -дыр	-т, -ыр/-ір/-р,	6. өзгелік етіс:
7. өзгелік: -ғыз	-дыр/-дір, -қыз/-кіз	өзгелік етіс: -тыр/-тір,
8. шығыс: -стыр	6. беделді етіс: өздік етіс	-қыз/-кіз, -ыт/-іт, -ыр/-ір
9. өсіңкі: -қыла	-тыр/-тір, -қыз/-кіз, -ыт/-іт, -ыр/-ір	7. төсіңкі етіс: -ңқыра/-
10. дүркінді: -ңқыра	7. прогресивный вид (өсіңкі етіс):	ңкіре
	-ңқыра/-ңкіре	

А.Байтұрсынұлы жіктеуіндегі беделді етіс, өзгелік етіс, шағыс етістерді топтастырып, бір етіс түрінде беру, дүркінді етісті (многократный вид) етіс қатарына қоспау жағынан келгенде, Қ.Кемеңгерұлы мен Қ.Жұбанов еңбектері өзара ұқсас. Қ.Жұбанов өсіңкі етісті етіс қатарына шартты түрде қосып отырғанын айта келіп, былай дейді: «Өсіңкі етіс мағынасы жағынан етіс емес, сонда да құрылысы жағынан (етіс үстеулері сияқты мұның үстеуі түбір мен *-ма*-ның аралығына тығылатын болғандықтан) етіске ұқсас болғандықтан, жетінші етіске мұны да санадық»[2,381].

Қ.Жұбанов өзгелік етістің өзіндік ерекшелігін түсініп, *-ым/-ім, -қыз, -тыр, -ыр/-ір* жұрнақтары салт етіске жалғанса, өзгелік етіс емес, сабақты етіс жасалатынын, өзгелік етіс болуы үшін аталған қосымшалар сабақты етістіктерге жалғануы керектігін айтады. Сонымен қатар өзгелік етіс болу үшін тура толықтауышпен қатар жанама толықтауыштың да болуы шарт екенін ескертеді.

І.Кеңесбаев 1939 жылы жарық көрген «Қазақ тілі» атты оқулығында Қ.Кемеңгерұлы, Қ.Жұбановтардың үлгісімен етістің 6 түрін көрсетіп, салт, сабақты етістіктерді етіс ретінде танығанмен, кейінгі еңбектерінде етістің 4 түрін ғана атайды. Етіс түрлерін (өздік, ортақ, ырықсыз, өзгелік) тану жағынан кейінгі ғалымдар арасында алшақтық байқалмайды. С.Аманжолов қана өздік етісті етіс қатарына қоспайды.

Қазақ тілінде негізгі етісті етістің бір түрі деп көрсеткен еңбектердің қатарына: «Қазақ тілінің грамматикасы» (етіс категориясын жазған – А.Хасенова); А.Ысқақов «Қазіргі қазақ тілі. Морфология»; Ш.Бектұров, М.Серғалиев «Қазақ тілі», т.б. еңбектерді жатқызуға болады. Бұл туралы С.Исаев: «Негізгі етіс деп аталатын етіс түрінің етістік түбірі деген ұғымнан, мейлі негізгі түбір, мейлі туынды түбір, мейлі күрделі түбір болсын, не семантикалық жағынан, не формалық жағынан, не синтаксистік қызметі, басқа сөздермен қарым-қатынасы жағынан ешбір айырмашылығы жоқ екен. Бұл – бір. Екіншіден, грамматикалық я лексика-грамматикалық категория түрлеріне негіз болатын тұлға, яғни негізгі етіс деп аталған, дұрысында, етістік түбірі деген тұлға ол категорияның бір түрі бола алмайды, категория шеңберіне енбейді, сол категория түрлеріне негіз ғана болады. Сондықтан негізгі етіс деген етіс категориясының түрі жоқ, етіс категориясына, түрлеріне негіз болатын негізгі, туынды, күрделі етістік түбір деген ғана ұғым бар», – дейді [3,178].

Сонымен қатар А.Хасенова етіс жұрнақтарын сөз тудырушылық қызмет атқаратынын айтса, Ы.Маманов оларды форма тудырушы жұрнақтар қатарында таниды, яғни етіс жұрнақтарының жалғанған сөзінің лексикалық мәнін өзгертпей, солармен коррелятивті түрде өмір сүретінін айтады [4].

Қазақ тіліндегі етістің табиғатын кеңінен тану мақсатында ХХ ғасыр басында 1929 жылы жарық көрген Ғ.Бегәліұлының «Есеп құралы» мен Делімбет ұлы Кенжебектің

Ж.М.Боғдано, Ш.Л.Каролкоптан аударған, 1936 жылғы «Арифметикалық есеп кітабын» өзара салыстыра отырып сөз етпекпіз.

Ғ.Бегәліұлының «Есеп құралында» етіс тұлғаларының ішінде әсіресе ырықсыз етіс жиі кездеседі. Әсіресе «Оқытушылар үшін» деп аталатын кіріспе сөзде ырықсыз етіс тұлғалары көп. Мысалы:

- 1-бөлімде сандарды әр қайсысын жеке *қаралып* ауыз екі есептеуге, жазыуға, оқыуға *үйретіледі*. Қосылма, шығатын қалдықсандар мен *таныстырылады*; жыйындық, қалдық табыуға жаттықтырылады. Ауыз екі шапшаң, дұрыс есептеуге *дағдыландырылады*; бірте-бірте қосыу, алыу амалдары мен, одан кейін көбейту, бөлу амалдары мен де *таныстырылып*, айағында төрт амал мен есептер шығартуға *үйретіледі*.

- 19-беттегі шеңбер ішіндегі сыртындағы сандардың әр қайсысы көбейтіп шығылады. Мәселен: бірінші шеңбер ішіндегі 2 ге, шеңбер сыртындағы сандарды бірте-бірте көбейтіп шығуға (2×9; 2×5; 2×7...).

- II-бөлімде 20 ішіндегі сандар мен *таныстырылып* төрт амалы үйретіледі, есептер шығартып *жаттықтырылады*.

- III-бөлім дөңгелек ондықтар тұралы. Мұнда да алдыңғы жол мен жұмыс *істеледі*.

- 10 ның ішіндегі сандар әр қайсысы жеке *қаралып* ауыз екі есептеуге, жазуға, оқуға *үйретіледі* [5, 25].

Бұл ретте ырықсыз етіс тұлғаларының көбінесе -у керек формантының орнына жұмсалғанын байқаймыз: *ауыз екі есептеуге, жазыуға, оқыуға үйретіледі – үйрету керек; қалдық сандар мен таныстырылады – таныстыру керек; жыйындық, қалдық табыуға жаттықтырылады – жаттықтыру керек; ауыз екі шапшаң, дұрыс есептеуге дағдыландырылады – дағдыландыру керек; төрт амал мен есептер шығартуға үйретіледі – үйрету керек; алдыңғы жол мен жұмыс істеледі – жұмыс істеу керек*; т.с.с. II-бөлімде 20 ішіндегі сандар мен *таныстырылып* төрт амалы үйретіледі; 10 ның ішіндегі сандар әр қайсысы жеке *қаралып*; I-бөлімде сандарды әр қайсысы жеке *қаралып*, есептер тек мысал үшін, өрнек ретінде ғана алынған т.с.с. Етістік тұлғалары ырықсыз етіс тұлғасында қолданылғанмен, іс-әрекет иесі белгілі – оқытушы. Ырықсыз етіс тұлғалы етістіктердің дені қазіргі тілімізде де сол күйінде қолданылғанмен, бүгінгі таңда сөйлеу тіліне ғана тән элементтер де кездеседі: 19-беттегі шеңбер ішіндегі сыртындағы сандардың әр қайсысы көбейтіп *шығылады*. Алайда мұндай қолданыстар жалпылық сипат алмаған.

Сонымен қатар ырықсыз етіс тұлғалары есеп шарттарында, тапсырмаларда да кеңінен қолданылған:

- Күбіге 3 рет 2 шелектен сұу *құйылды*, тағы 1 шелек үстелді. Не бәрі күбіге неше шелек сұу *құйылды*?

- 6 метірлік бөренені бірдей қып 3-ке кескенде 3 діңгек шықты. Әр діңгек 1 метірдей *жерге сіңірілді*. Діңгектердің ұзындығы қанша?

- Егістікке ең әуелі 9 қап, соңынан 8 қап, одан кейін 12 қап тұқым *апарылды*. Не бәрі неше қап тұқым *апарылды*?

- Жаңыл осы жетінің ішінде 2 күн науқас болып, бір күн етігі жыртылып сабаққа бара алмай қалды. Бұл жетінің ішінде Жаңыл неше күн оқыды? [5]

Есеп шарттарында ортақ етіс тұлғалары да қолданылған: Тоғай бойында 2 майа пішен бар. Мұның бірі 5 түйелік, екіншісі 4 түйелік. Осы пішенді үш үй тең *бөліп алысты*. Үй басы неше түйеден алды?

Ал өздік етіс, өзгелік етіс қосымшаларын кездестіре алмадық. Бұл сол кездегі кеңес үкіметінің идеологиясына сәйкес оқулық авторларына қойылған негізгі талаптардың бірі болса керек. Әйтпесе Күбіге 3 рет 2 шелектен сұу құйылды, тағы 1 шелек үстелді. Не бәрі күбіге неше шелек сұу құйылды? деген сөйлемдегі етістіктерді сұу құйғызды түрінде алуға; Егістікке ең әуелі 9 қап, соңынан 8 қап, одан кейін 12 қап тұқым апарылды. Не бәрі неше қап тұқым апарылды? деген сөйлемдегі етістіктерді апартты түрінде де беруге болар еді. Автор етіс тұлғаларын өздік, өзгелік етісте қолданбай, іс-әрекет иесін көрсетпей, бейтарап күйде берген.

Сонымен қатар сол кездегі идеологияға сәйкес кедейлікті дәріптеу сарыны да байқалады. Мысалы: *Жаңыл осы жетінің ішінде 2 күн науқас болып, бір күн етігі жыртылып сабаққа бара алмай қалды. Бұл жетінің ішінде Жаңыл неше күн оқыды?* түрінде келетін есептің шартында Жаңылдың не себепті сабаққа бара алмай қалғанын көрсету (*2 күн науқас болып, бір күн етігі жыртылып*) есептің шешіміне әсер етпейді. Алайда сол кездегі идеологияға сәйкес оқулықта партияның саясаты көрініп тұруы талап етілгеніне байланысты мұндай фактілерді автор мақсатты түрде қолданғаны байқалады.

Рай тұлғаларының ішінде ашық және бұйрық райлы етістіктер жиі қолданылған. Автор тарапынан жазылған кіріспеді F.Бегәліұлы бүгінгі таңда көптік форма ретінде танылып жүрген етістік тұлғаларын қолданады. Мысалы:

Бұл кітапшаны жазғанда «болкөбіскій» мен «боренес» кітаптарының жүйелері мен, әзір сыйпырлары мен *пайдаландық*. Кітәбшаның мәтерийалдарын қолдан келгенше қазақстан білім ордасы пұрғырамына ійкемдеуге *тырыстық*. Кітапшамыздың кемшілікті жерлері жоқ *демейміз*. Сондай жерлерін көрсеткендерге алғыс айтыб екінші басбасында толықтырып *түзетер едік*. Алғашқы кезде сыйпырлардың екі түрін – жазба, баспа түрлерін *алдық*, балалардың көзін, қолын сыйпырлардың дұрыс сүүретіне дағдыландыру үшін [5]. Мұндай қолданыстардан автордың етістіктерді көптік тұлғада емес, сыпайы формада беріп отырғанын аңғарамыз. Сонымен қатар аталған еңбекте етістіктердің I жақтың көпше түрінде қолданылуы да жиі кездеседі. Мысалы:

- 10 қап быйдайымыз бар еді. Мұның 4 қабын діірменге апарып тартып алдық. Қалғанын ұраға көмдік. Біздің үйдің ұрада неше қап быйдайы бар?
- Біздің сыйыр күніне 7 айақ сүт береді. 4 айағынан әжем айран ұйытады. Қалғанын біз сүттей ішеміз. Біз неше айақ сүт ішеміз?
- Егін қызметінен босанысы мен әкем екеуіміз 3 түйе шілік 4 түйе сексеуіл 1 түйе дүзген отын үйдік. Біздің үйге айына 2 түйе отын керек. Біздің неше айлық отынымыз бар?
- Күздікте үйген 5 түйе шілік, 6 т.йе жыңғыл, 4 түйе сексеуіл отынымыз бар еді, соңынан тағы 3 түйе отын түсірдік. Барлығы қанша отын жыйнаған екенбіз?
- Не бәрі 20 қап астық алдық. Мұның 3 қабын іштік, 4 қабын тұқымға арнадық. Енді жеуге қалғаны неше қап?
- Біз мектепке таң ертең сағат 9 да келіп, күндізгі сағат де қайтамыз. Күніне біз неше сағат оқыймыз?
- Малға пішенді күніне екі рет береміз: таң ертең, кешке. Ертең мен 4 құшақ, кешкілікте 2 құшақ. 3 күнге неше құшақ пішен керек?
- Қала мен біздің ауылдың арасы 18 кйлометір. Біз көлік бен 3 сағатта барып қайтамыз. Бір сағатта неше кйлометір жүрдік? [5]

Қазіргі кезде ырықсыз етіс тұлғасымен берілетін етістіктердің орнына да I жақтың көпше тұлғасы қолданылған: *Біз уақытты сағат, мүнәтпен есептейміз, немесе сағат, жарты сағат, шерік сағат деп те айтамыз.* Ал 1936 жылы жарық көрген «Арифметикалық есеп кітабында» ырықсыз етіс тұлғалары қолданылған:

● Көбейтілетін (5) сан көбейер *деп аталады* да, көбейткіш (4) сан *деп аталады*. Көбейткеннен шыққан қорытынды сан (20) өсінді *деп аталады*. Көбейер мен көбейтер көбейкіштер *деп аталады*.

● Бөлінетін (56) сан бөлінер *деп аталады*.

● Бөлінетін (7) сан бөлгіш *деп аталады*.

● Бөлуден шыққан (8) сан тиесі (бөлінді) *деп аталады*.

«Есеп құралдарында» II, III жақта беруге болатын тұлғалар да I жақ көпше түрде қолданылған:

● Не бәрі 20 қап астық алдық. Мұның 3 қабын іштік, 4 қабын тұқымға арнадық. Енді жеуге қалғаны неше қап?

● 20 шырпыдан, бір-біреуін 4 шырпыдан жіберіп төрткілдер жасасақ, неше төрткіл шығар еді?

● Біз мектепке таң ертең сағат 9 да келіп, күндізгі сағат 12 де қайтамыз. Күніне біз неше сағат оқыймыз?

● Малға пішенді күніне екі рет береміз: таң ертең, кешке. Ертең мен 4 құшақ, кешкілікте 2 құшақ. 3 күнге неше құшақ пішен керек?

● Қала мен біздің ауылдың арасы 18 кйлометір. Біз көлік бен 3 сағатта барып қайтамыз. Бір сағатта неше кйлометір жүрдік?

● 3 бірліктен 8 ді шегерүүге болмайды, аз, жетпейді. Ендеше 70 ден бір онды айырып *аламыз* да бірліктерге *ыдыратамыз*, ол 10 бірлік болады; бұрыннан үш бірлік бар еді, соны мен 13 бірлік болды. Бұдан 8 ді *шегерсек* 5 қалады; тағы 60 бар, соны мен $73-8=65$ [6].

I жақтың көпше тұлғалы етістіктердің жиі қолданылуы тағы да сол кездегі идеологияға сәйкес кеңес еліндегі тұрғындардың ынтымағын, ауызбірлігін көрсетуден болуы керек. Себебі кітаптың бастырушысы – Одақтық «жаңа әліп» кәмітеті болғандықтан, оқулық бірнеше рет сүзгіден өткізіліп, жіті қадағаланған.

Оқулықта сыпайының көпше түрі мен анайы II жағы немесе тұйық етістік тұлғалы міндеттеу модальділігімен берілген қолданыстар да кездеседі:

● 7 ондықтан бір ондықты айырып *аламыз*-да оны ыдыратып содан 6 ны *шегере қойамыз*, қалады – 4; 7 ондықтың 6 уы қалды, жана $4=64$.

● 82 ден 78 ді қалай *шегерер едіңдер?*

● Ондықтарын ондықтардан, бірліктерін бірліктерден *шегере қойаредік*. Бірақ кемүүші санда бірлік 2, шығатын санда 8, аздан көпті шығаруға болмайды ғой. Ендеше 80 мен бір онды алып ұсақтап 2 ге *қосамыз*-да одан 8 ді *шегереміз*, - 4 қалады, 80 нен бір ондықты алғаннан кейін, 70 қалып еді, енді одан 70 ді шегерсек түк қалмайды, сүйтіп $80-78=4$. 73 ден 8 ді қалай *шегеруу керек?* [6]

Оқулық пен оқушы арасында диалог орнатуды көздеген авторлар мақсатты түрде бірінші, екінші жақтардың көпше түрлерін қолданғаны байқалады. Мысалы, $36-3$ ондық, 6 бірлік; $40-4$ ондық. 3 ондық жана 4 ондық $=7$ ондық немесе жетпіс; 70 бен 6 бірлік қанша болатынын *жақсы білесіңдер*. Мына сандардың жыйнағын табындар, өздерінде сондай сандар (қандай) ойлап тауып шығарындар: $47+30=36+20=75+20=86+10=48+50=38+40=$ деп келетін тапсырмада автор оқушылардың

өткен материалдарын ескерте отырып (*қанша болатынын* жақсы білесіңдер), жаңа тапсырмалар береді. Сол сияқты есепті шығарудың үлгісін көрсетіп, сипаттай отырып берілген тапсырмалар да көп. Мысалы:

- 48 ден 43 ді шегеріндер: 8 ден 3 шегерілсе 5 қалады, 40 дан 40 ды шегерсек түк қалмайды. Ендеше $48-43=5$.

- 94 ден 54 ді шегерсек, 40 қалады. Үйткені 4 ден 4 ді шегерсек түк қалмайды, 90 нан 50 ді шегерсек 40 қалады. 75 ден 42 ні шегерсек, қанша қалады? [6]

Оқулық әрдайым ақыл айтып, тапсырма беруші ғана емес, есептің шешуін өзі де білмейтін, балалардың жауабын білгісі келетін сырлас дос ретінде де көрінеді. Ол үшін авторлар мақсатты түрде *екен* көмекші етістігін қолданған. Мысалы:

- 14 текшеден бағана тұрғызындар, бір-бір бағанаға 2 текшеден келсін: қанша бағана *шығар екен?*

- 15 шырпыдан, бір ыңғай 5 үшкіл жасаңдар: әр бір үшкілге неше шырпыдан *кетер екен?*

- 10 шырпыны санап алыңдарда бірдей ғып екі қорапқа салыңдар. Әр қорапта неше шырпыдан *бар екен?* [6]

Ғ.Бегәліұлының 1929 жылы жарық көрген «Есеп құралының» осындай диалогтық байланысқа құрылуын, балаларға үлгіні беріп қана қоймай, сипаттап түсіндіру жағын бүгінгі оқулық құрастырушылар да ескеруі тиіс. Оқулықта тапсырма көп берілетіндіктен, «Есеп құралдарында» бұйрық рай тұлғалы етістік көп. Мысалы:

- Оқу бөлмесінің ұзынын, көлденеңін, енін адым мен *өлшеңдер*, қанша терезе бар – *санаңдар*.

- Өткен үш жетінің ішінде айазды күн 14, қар жауған күн 7 болды. Осыны дйағырам мен *көрсетіңдер* (дйағырамды қалай салуды мұғалым көрсетсін).

- Март айының календарін жасаңдарда, дем алыс күндерін айнала көк бойау мен, мейрам күндерін қызыл бойау мен сызып *қойыңдар*.

- Кеуделеріңді *өлшеңдер*. Нағыз жұуан кеуде кімдікі? Нағыз кіші кеуде кімдікі? *Салыстырыңдар*.

- Мыналарды *орындаңдар*: 24, 28, 26, 29, 27, 31, 34, 37, 35, 38, 36 [6].

Тапсырмалар оқушылардың күнделікті көріп, пайдаланып жүрген заттарына қатысты, өздеріне керек болатын дүниелер жасауға (календарь) қатысты берілген. Мысалы:

- Шыбықтан жасаңдар: 28, 29, 25, 32, 37, 34, 39.

- 40 дан 50 ге шейінгі сандардың бәрін шыбықтан жасаңдар. Бұларды шотқа салыңдар, сол салғандарыңды жазып алыңдар.

- 50 ден 60 қа шейінгі сандардың бәрін шыбықтан жасаңдар. Оны шотқа салыңдар. Соның бәрін 59 дан кейін қарай жазыңдар.

- 12 шырпыны бірдей қылып екі жерге бөліп қойыңдар. Әр қайсысында қанша шырпыдан болды: есептеп шығарыңдар.

- Таба нанды қақ бөліңдер, оның жартысын тағы қақ бөліңдер. Қандай бөлімдер шықты? Табаның 44-ін екіге бөліңдер [6].

Күнделікті тұтынып жүрген нәрселерінен есеп құрастырып, тапсырма орындағандықтан, оқушылар үшін қызық болып, сабаққа ынтасы артатыны түсінікті. Өз бойларын, салмақтарын, оқу бөлмесін өлшеу балалардың есеп ойдағы сандарды алып, қосу үшін емес, айналанды танып, түсіну үшін керек болатынын түсінуге жетелейді. Адыммен, сүйеммен өлшеуге арналған есептер

казактың дәстүрлі өлшемдерінен хабардар етумен қатар бірлесе жұмыс істеуіне, қызығушылықтарының артуына да көмектеседі:

- Оқу бөлмесінің ұзынын, көлденеңін, енін *адым мен* өлшендер, қанша терезе бар – санаңдар.

- Өзіңнің, жолдасыңның бойларыңды *сүйем мен өлшендер* де салыстырып қараңдар.

- *Ауырлықтарыңды* қалай, не мен өлшейсің? Өзіңнің салмағыңды жолдасыңдікі мен салыстыр. Бойыңдыда өлшеп (не мен?) солай ет. Салмағыңды, *бойыңның ұзындығын* дәптеріңе жазып қой, керегі болады [6].

Салмақтарын, бойларың өлшеген соң оны сақтап қою керектігі туралы да кеңес беру арқылы оқулық авторлары «Есеп құралының» өмірдегі маңызын да көрсетеді.

Оқулық жазылған кезеңде ұлттық өлшемдер орыс тіліндегі өлшемдермен алмастырыла бастағандықтан, оқулықта балалардың екі өлшемді қатар қойып, салыстыруға берілген тапсырмалар да көп:

- *Метір мен кезді* салыстырыңдар. Метір кезден неше бүршек артық? Метір кезден неше сәнтиметір артық?

- Бүршекті сәнтиметір мен өлшендер.

- Бүршек сәнтиметірден неше есе артық?

- Сәнтиметірден *дүйім* неше сәнтиметір артық?

- Дүйім сәнтиметірден неше есе ұзын?

Ғ.Бегәліұлының 1929 жылы жарық көрген «Есеп құралы» мен Делімбет ұлы Кенжебектің Ж.М.Боғданоп, Ш. Л.Каролкоптан аударған, 1936 жылы жарық көрген «Арифметикалық есеп кітабын» өзара салыстыру нәтижесінде Ғ.Бегәліұлының кітабы ұлттық сипатта жазылғанын, ал Делімбет ұлы Кенжебектің аударма кітабында түпнұсқадан ауытқымауға тырысқанын, сол кездегі саясат, идеологияның әсерін көреміз:

Ғ.Бегәліұлы «Есеп құралы» Қызылорда: Қазақғыстан, 1929	Ж.М.Боғданоп, Ш.Л.Каролкоп «Арифметикалық есеп кітабы». Аударған: Делімбет ұлы Кенжебек. Қызылорда: Қазақғыстан, 1936
Таутанның бір қалтасында 5 асығы, екінші қалтасында 4 асығы бар еді, ол асығының 3-ін жоғалтып алды. Енді қанша асығы қалды?	1932-жылдың январь айында партия мүшелерінің саны 1 632 816. кандидаттар саны 1250 345 еді. Партия мүшелері мен кандидатарының жалпы саны қанша болған?
Нұрым үйінің 9 түйе ақ пішені, 8 түйе шағыр пішені бар. Оның малын әлде де 4 түйе пішені керек. Барлығы ол малына неше түйе пішені дайарлайды?	1931 жылы партия қатарында 1 379 320 жұмысшы, 458 407 христиан, 228673 қызметші болған. Сонда 1931 жылы партия қатарында барлығы қанша мүше болған?
16 бала соқыр теке ойнап жүр. Солардың ішінде 9-ы еркек бала, қалғаны қыз балалар. Қыздар нешеу?	1928 жылы СССР-де жұмысшылар мен қызметшілер саны 11 591 000, 1932 жылы 22 360 000 болған. Сонда бірінші бес жылдықта СССР-де жұмысшылар мен қызметшілер саны қанша өскен?
Өр мал күніне қанша шөп жейді? 2 қараға жетісінде қанша шөп керек?	1931 жылдың март айында Германияда 4 374 000 жұмыссыздар болған, ал 1933 жылдың март айында жұмыссыздар саны 1 628 000 артқан. Сонда 1933 жылдың март айында Германияның жұмыссыздар саны қанша болған?

<p>Гөрт атты тағалатуу үшін қанша таға керек?</p>	<p>1932 жылы СССР-дегі кәсіпшілік одақтары мүшелерінің 1 104 250-і сауатсыздар. 2 178 780-і шала сауаттылар болған; бұлардан 1 546 145 кісі сол жылы оқу қатарына тартылып оқытылған болса, оқу қатарына тартылмай қалғаны қанша?</p>
<p>Кійімді тігінші тигеді. Бұрын кійімді қол мен тігууші еді; енді машейна мен тігетін болды. Сәуленің әжесінің машыйнасы бар. Ол бір күнде 4 көйлек тигеді. Ол 12 көйлекті неше күнде тігіп бітіреді?</p>	<p>Патшалық Ресейде трикотаж фабрикасы 13 еді, сол 13 фабрикада 2500 жұмысшы болатын. 1932-жылы СССР-де сондай 44 фабрика, онда 68000 жұмысшы болған. Орта есеппен алғанда 1932-жылы бір фабрикадағы жұмысшы саны төңкерістен бұрынғы фабрикадағы жұмысшы санынан қанша артық?</p>
<p>Бір десетине шөпті 6 кісі бел орақ бен бір күнде шапты. 3 кісі сондай жерді неше күнде шауып бітіреді?</p>	<p>1931-жылы Сталинград тырақтыр зауыты орта есеппен суткасына 130 тырақтыр істеп шығарып тұрған, «Красный Путиловец» -90 тырақтыр, ал Қарқып тырақтыр зауыты 50 тырақтыр істеп шығарып тұрған. Сонда, 6 күн ішінде осы үш зауыт қанша тырақтыр істеп шығарып тұрған?</p>
<p>Таба нанды қақ бөліндер, оның жартысын тағы қақ бөліндер. Қандай бөлімдер шықты? Табаның 4/4-ін екіге бөліндер</p>	<p>Австрияның Вена дейтін қаласында 1913 жылы 523 еркек, 244 әйел өзін-өзі өлтірген; ал 1931 жылы 629 еркек, 508 әйел өзін-өзі өлтірген. Сонда Вена қаласында алғашқы жылдан кейінгі жыл ішінде өзін-өзі өлтірушілер саны қаншаға артқан?</p>
<p>Әжем екі пар қолғап тоқыды. Сыңар қолғапты ол күн тоқыды. Парын неше күнде тоқып бітіреді?</p>	<p>1931 жылы СССР-дың жүн тоқыма өнерлі кәсібінде істейтін жұмысшылардың орта мөлшерлі айлық жалақысы 74 сом 66 тиын болған еді. 1932 жылы жалақы 7 сом 47 тиынға өскен. Жұмысшы жалақысы 1932 жылы қанша болған?</p>

Байқап отырғанымыздай, 1936 жылы жарық көрген «Арифметикалық есеп кітабында» сол кездегі саясат, идеология анық байқалады. Оқулық есеп шығара білуге баулумен қатар кеңестік идеологияны насихаттауды мақсат еткен. Сол себепті есеп, тапсырмалар совет үкіметін дәріптеуге, Ресейдегі зауыт, фабрикалардың саны, сауатсыздықпен күрес, партия мүшелерінің санына қатысты берілген; шетелді сынап, мінеу, патша үкіметінің тұсындағы ахуал мен кейінгі жағдайды салыстыра отырып, кеңес үкіметінің саясатын дәріптеу көзделген.

Сонымен, «Есеп құралдарындағы» етіс пен рай тұлғаларының қолданысын өзара салыстыру барысында оқулықтарда ырықсыз етіс тұлғалары жиі қолданылғаны; бұйрық рай мен ашық рай жиі кездескенін байқаймыз. Латын графикасымен жарық көрген оқулықтарда, оның ішінде есеп құралдарында да сол кездегі саясат, идеология анық көрінеді. Тіпті грамматикалық категориялардың берілуінде де саясат ықпалы байқалады. Соған байланысты өздік етіс пен өзгелік етіс тұлғалары өте аз берілген. Көбінесе сабақты етістіктер арқылы берілген. Делімбет ұлы Кенжебектің Ж.М.Боғданоп, Ш.Л.Карлоптан аударған, 1936 жылы жарық көрген «Арифметикалық есеп кітабымен» салыстырғанда Ғ.Бегәліұлының 1929 жылы жарық көрген «Есеп құралында» ұлттық сипат басым, оқушылардың жас ерекшелігі, есеп құралының күнделікті өмірде пайдалы болу жағы да көзделген. Етіс, рай тұлғаларының мағыналары мен көрсеткіштерінде бүгінгі қолданысынан айтарлықтай өзгеріс жоқ екеніне көз жеткіздік.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Ахмет Байтұрсынұлының тілтанымдық мұрасы. – Астана: «Алашорда» қоғамдық қоры, 2017. – 752 б.
[2] Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 581 б.
[3] Исаев С. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2008. – 624 б.
[4] Ы. Маманов. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Құраст: ф.ғ.д. Ғ.Әнес. – Алматы: - Абзал-Ай, 2004. – 640 б.
[5] Ғ.Бегәліұлы. Есеп құралы. Қызылорда: Қазақғыстан, 1929 ж.
[6] Ж.М. Боғданоп, Ш. Л.Каролкоп «Арифметикалық есеп кітабы». Аударған: Делімбет ұлы Кенжебек. Қызылорда: Қазақғыстан, 1936

МРНТИ 16.21.41

А.Д. Кегенбекова

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының аға лаборанты,
PhD докторант, Алматы, Қазақстан

XX ҒАСЫР БАСЫНДА ЖАРЫҚ КӨРГЕН САРБАТЫР ҰЛЫ ОМАРДЫҢ «БОТАНИКА» ОҚУЛЫҒЫНДАҒЫ ЕСІМШЕ МЕН КӨСЕМШЕ ТҮЛҒАЛАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚОЛДАНЫСЫ

Аннотация. XX ғасыр басында қазақ тіліндегі оқулықтар көптеп шыға бастады. Оларды екі топқа бөліп қарастырамыз. Біріншісі, қазақ ғалымдарының жазған төл оқулықтары, екіншісі, аударма оқулықтар. Қай-қайсысы болмасын бұл оқулықтар тілдік бірліктердің сол кезеңдегі қолданыс ерекшелігінен құнды ақпарат бере алады.

Мақалада Сарбатыр ұлы Омардың «Ботаника» оқулығындағы есімше мен көсемше түлғалары және олардың қолданысы мысалдармен талданып көрсетілген.

Тірек сөздер: есімше, көсемше, XX ғасыр басындағы оқулықтар, шақ, рай

А.Д. Кегенбекова

старший лаборант Института языкознания имени А. Байтұрсынова,
докторант PhD
Алматы, Казахстан

ФОРМЫ ПРИЧАСТИЙ И ДЕЕПРИЧАСТИЙ И ИХ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ В УЧЕБНИКЕ ОМАРА САРБАТЫРУЛЫ «БОТАНИКА», ИЗДАННОМ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Аннотация. В начале XX века стало появляться множество учебников на казахском языке. Их можно разделить на две группы. Первая – это оригинальные учебники, написанные казахскими учеными, вторая – это переводные учебники. В любом случае эти учебники могут предоставить ценную информацию об особенностях использования языковых единиц в рассматриваемый период.

В статье анализируются формы причастий и деепричастий и их использование в учебнике Омара Сарбатырұлы «Ботаника».

Ключевые слова: причастие, деепричастие, учебники начала XX века, время, наклонение

A.D. Kegenbekova

Senior laboratory assistant of the Institute of Linguistics named after A.Baitursynov,
PhD student, Almaty, Kazakhstan

FORMS AND APPLICATION OF PARTICIPLES IN THE TEXTBOOK OF OMAR SARBATYR ULY “BOTANY» PUBLISHED AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

Annotation. At the beginning of the 20th century, many textbooks started appearing in the Kazakh language. They can be divided into two groups. The first group consists of original textbooks written by Kazakh scientists, the second one consists of translated textbooks. In any case, these textbooks can provide valuable information about the specifics of using language units at the time period under consideration.

The article analyzes the forms of participles and their use in the textbook “Botany» by Omar Sarbatyr uly.

Keywords: participle, textbooks at the beginning of the twentieth century, tense, mood

XX ғасырдың басында қазақ ғылымында, әсіресе, тіл білімінде жаңалықтар көп болды. Қазақ ұлттық қарпі алдымен төтеше болып, кейін латын графикасына көшірілді. Қазақ жазуының қалыптасуымен бірге түрлі ғылым салалары дамып отырды, әсіресе алаш қайраткерлері білім беру саласына көп көңіл бөлді. Негізгі мақсат – халықтың сауатын аштыру болғандықтан оқулықтар да көптеп жазылды, көптеп аударылды. Мектеп оқулықтары тілінен терминдердің сипатынан бөлек, сол кездегі қазақ грамматикасындағы, емледегі негізгі ерекшеліктер қандай болды деген сауалға жауап алуға болады. Осындай оқулықтардан кез келген грамматикалық категориялардың сипатын көріп, сол кездегі қолданысының қазіргі кездегі қолданысынан айырмашылығы немесе ұқсастығы бар екендігін анықтау өзіндік ғылыми нәтижесін береді. Сондай грамматикалық ұғымдардың бірі – қазақ тіліндегі есімше, көсемше тұлғалары. Есімше, көсемше терминдерін қалыптастырған ғалым – А.Байтұрсынұлы. А.Байтұрсынұлының «Тіл-құрал» еңбегінде есімше мен көсемше, олардың тұлғаларының грамматикалық мағыналары, қызметі анық, түсінікті айтылып кеткен.

Есімше туралы: «есім сияқты айтылатын етістіктің түрін есімше дейміз» дей келе, *зат-есімше* кім? не? қандай?, *сын-есімше* қандай? деген сұрақтарға жауап беретіндігін айтады, сондай-ақ есімшенің үш түрін көрсетеді [1, 428]:

- 1) Осы шақтық (*өлең айтұшы; бие сауушы, құдық қазушы*);
- 2) Өткен шақтық (*өлең айтқан, бие сауған, құдық қазған*);
- 3) Ұйғарынды (*жазатұн қат, сөйлейтұн сөз, көретұн көз*).

Көсемше туралы: «екі етістік қосарынан айтылғанда, алдында айтылатын қысқа түрін көсемше дейміз» – деп анықтама беріп, үш түрін көрсетеді [1, 411]:

- 1) Үнемді;
- 2) Үнемсіз;
- 3) Мұратты.

«Үнемді көсемше – созымды істі көрсету үшін айтылады. Мысалы, *айта бердім, айта бердің, айта берді*.

Үнемсіз көсемше – созымсыз, бірден бітетін істі көрсету үшін айтылады. Мысалы, *айтып бердім, айтып бердің, айтып берді*.

Мұратты көсемше – істеуге ниеттеніп тұрғанды көрсететін сөз түрі. Мысалы, *барғалы тұрмын, барғалы тұрсың, барғалы тұр*» [1. 411].

А.Байтұрсынұлынан кейін ХХ ғасырдың басында қазақ грамматикасын Қ.Кемеңгерұлы да жазды. Қ.Кемеңгерұлының оқулығында қосымша *-ар, -ер, -р* жұрнақтары көрсетіледі [2, 86]. А.Байтұрсынұлы бұларды рай түрлерін беретін тұлғалар ретінде көрсеткен. Мысалы, сенімсіз рай (*көрер ме екенсің*), болжал рай (*оқыр едім*), мұң райды (*айтар ма едім*).

А.Байтұрсынұлы «Тіл-құрал» (1915)	Қ.Кемеңгерұлы «Оқу құралы» (1928, 1929)
-ушы осы шақтық есімше	-ушы осы шақтық есімше
-ған өткен шақтық есімші	-ған өткен шақтық есімше
-атын ұйғарынды есімше	-атын осы-келер шақ есімше
–	-ар/-ер келер шақ есімше

Ал Қ.Жұбанов еңбегінде есімше түрлері көп. *-мақ, -мек* қосымшаларын есімше құрамында қарастыру Қ.Жұбановтан басталады. Ғалым көрсеткен *-ғалы/-гелі, -ғанша/-генше* тұлғалары қазіргі кезде көсемшенің құрамында қаралады [3].

Қ.Кемеңгерұлы «Оқу құралы»	Қ.Жұбанов «Қазақ тілінің програмы»
-ған/-ген өткен шақ есімше	тел есімше: -ған/-ген өткен шақ тел есімше
-ар/-ер келер шақ есімше	-ар/-ер болжалды келер шақ
-атын/-етін осы-келер шақ есімше	-атын/-етін дағдылы тел есімше
-ушы/-уші осы шақ есімше	–
–	-ғай/-гей/-қай/-кей келер шақ қоспа тел
–	-мақ/-мек келер шақ мақсат тел
–	-ғыр/-гір қарғыс тел
–	сүйеншек есімше: -ғалы/-гелі
–	өткен шақ шектеуіш сүйеншік
–	-ғалы/-гелі келер шақ мақсат сүйеншік
–	-ғанша/-генше келер шақ шектеуіш сүйеншік
–	-ғанша/-генше өткен шақ орынсыз сүйеншік
–	-ғасын, (-ған) соң себеп-соңшыл сүйеншік
–	-ғанмен ереуіл сүйеншік

Осы шақты көрсететін *-ушы/-уші* тұлғасына келетін болсақ, ғалымдар пікірлерінде бірізділік жоқ екендігін байқаймыз. Қазіргі кезде бұл тұлғалар есімше құрамында аталмайды. *-ушы/-уші* тұлғасын есімше құрамында қарастыру керек деген ұстанымды нақты мысалдармен дәлелдеген ғалым Ы.Маманов былай дейді: «Түркі тілдерінде, оның ішінде қазақ тілінде осы шақ есімше етістік мәнінен ажырап, бірте-бірте кәсіптік мәнді білдіретін зат есімдерге айналып бара жатқандығы аңғарылады. Осының салдарынан болуы керек, түркі тілдерінде осы тұлғаны есімше категориясына жатқызуға қарсы пікірлер де жоқ емес. Қазақ тілі

фактілеріне қарағанда, осы шақ есімше тұлғасын бүтіндей зат есім категориясына ауысты деуге болмайды. Өйткені, біріншіден, етістіктің болымсыздық жұрнағын (-*ма/-ме, -ба/-бе, -на/-не*) қабылдайды...; екіншіден, осы шақ есімше етіс, күшейтпелі етістік және күрделі етістік негіздерінен жасалып, солардың мағыналық қасиеттерін толығымен бойында сақтайды. Әрине, осы шақ есімшенің етістік мәні өткен шақ есімше, дағдылы есімше және болжалды есімшемен салыстырғанда, әлдеқайда солғын. Дегенмен, етістік категориясынан қол үзіп кеткен деуге болмайды» [4, 34]. Сондықтан бұл қосымшаны есімше тұлғасы ретінде қарастыру керек деген пікірдің негізсіз еместігіне қосыламыз.

А.Байтұрсынұлының еңбегінен кейін қазақ тілінің грамматикасын түрлі ғалымдар жазды. Әр ғалым А. Байтұрсынұлының еңбегін негізге алса да, өзіндік ғылыми көзқарастарын да енгізіп отырды. Осындай ерекшеліктер есімше мен көсемшеге байланысты да жүзеге асып отырды. А.Байтұрсынұлы еңбегінен кейін түрлі өзгерістер нәтижесінде қазіргі қазақ грамматикасына есімше құрамында *-ар, -ер, -р, -с; -мақ, -мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек* тұлғалары, көсемшеде *-қанша, -кенше, -ғанша, -генше* тұлғалары енгізілді.

Қазақ тілінің грамматикасы XIX ғасырдың соңында XX ғасыр басында жазыла бастады десекте, қолданыстағы сөздер, сөз тұлғаларының тарихы өте ертеден басталады. Есімше мен көсемше тұлғаларының да шығуы, қолданылу тарихы тереңде жатыр. Әсіресе, түркі тілдеріне салыстырмалы талдау жасау өзіндік құнды нәтижелерін берді. А.Н.Кононов, А.А.Ахундов, В.И.Асланов, Т.И.Гаджиев, Г.Ш.Казымов, И.Б.Казымов, А.М.Джавадова, А.В.Танрыверди, Б.А.Халилов, Р.А.Рустамов, С.А.Абдуллаева, В.Г.Алиева, Б.А.Серебренникова, Л.А.Покровской, Л.Н.Харитоновна, А.М.Щербак, Д.М.Насилов, П.И.Кузнецов, В.Г.Гузев, Д.Г.Тумашева, И.А.Андреев, Н.А.Баскаков, Р.И.Байсурина, М.З. Жамьянова, Л.А.Шамина, Г.Г.Филиппова, А.Ф.Гайнутдинова, М.Э.Дубровина, Р.Андерхил, Ф.Ю.Юсупов, т.б. ғалымдар жалпы түркі тілдеріндегі есімше мен көсемшені зерттесе, нақты бір тілдегі есімшені зерттегендер де болды. Қазақ тіліндегі есімше жайлы Ж.Болатов, Г.Ергалиев, Х.М.Есенов, М.А.Матжанова, т.б.

Есімше, көсемше тұлғалары шақ пен рай категориясын жасайтын негізгі тұлғалар. Сондай-ақ, мысалы есімше есім сөздер сияқты түрлене алатындығымен сөйлемде анықтауыш қызметін атқаратындығымен ерекшеленеді. Көсемша іс-қимылдың сипатын көрсетуімен ерекшеленеді.

Есімше мен көсемшенің қазіргі кездегі жазылуы мен XX ғасырдың бас кезінде жазылуында да өзіндік айырмашылық бар. Төте жазуды қолданған кезде есімшенің *-атын, -етін* тұлғаларындағы қысаң дауыстылар еріндік болып жазылған. Бұл 1929 жылы латын графикасын көшу кезіндегі қабылданған ережеге дейін солай жазылып келеді. Латын графикасына көшкеннен бастап *-атын, -етін* болып қысаң дауыстылармен жазыла бастайды. Ереже мәтінінде былай делінеді: «Жазғанда ерін үндестігі еленбейді; дауысты дыбыс көмескі естілетін болғанда еріндік дыбыс жазылмай, езулік дыбыс жазылады. Мысалы, *үшін* (үшүн емес), *құрық* (құрұқ емес). Ескерту: 1. «тын» жұрнағы естілуінше «тын» болып жазылады. Мысалы, *баратын* (баратүн емес), *оқыйтын* (оқыйтүн емес)» [5, 106].

Сондай-ақ төте жазу кезінде көсемшенің *-ып, -іп, -п* жұрнағы *-ыб, -іб, -б* болып жазылған. Ал *п* дыбысын тек кірме сөздерді жазуда ғана қолданған. Мысалы, *тамақтаныб, тұрыб, деб, тербетіліб, тазарыб, түсіб, делініб, ұстаб, айтылыб*, т.б.

Мұның барлығы латын графикасына көшкеннен кейін өзгертіліп, қазіргі қолданысымыздағыдай тұрақтанып кетті.

Есімше құрамындағы *-мақ, -мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек* тұлғаларын А.Байтұрсынұлы -у тұлғасы сияқты инфинитив ретінде танып тұйық рай деп көрсетеді. Тұйық рай деп ешқандай өзгеріске түспеуіне байланысты, яғни түрленбеуіне байланысты атаған. О.Жұбаева А.Байтұрсынұлының бұл тұлғаны есімшенің құрамында қарастырмау себебі туралы былай дейді: «Ғалымның *-мақ, -мақшы* қосымшаларын есімше қатарына қоспауының бірнеше себептері бар сияқты. Ең алдымен, *-мақ/-мек* қосымшалары ол кезде тұйық етістік (инфинитив) көрсеткіші ретінде танылған. Сонымен қатар бұл қосымша, басқа есімше көрсеткіштері сияқты, еркін тәуелденіп, септеліп, көптік жалғауларын қабылдай алмайды, басқа есімшелерге еркін жалғанатын етістіктің болымсыздық жұрнағы *-мақ/-мек* қосымшалы сөзге жалғанбайды» [6, 100]. Қ. Жұбанов –у жұрнағын ғана тұйық етістік құрамында қалдырып, *-мақ, -мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек* тұлғасын *келер шақ, мақсат тел есімше* деп атап, есімшенің құрамында қарастыра бастады. Кейін С.Кеңесбаев пен С.Жиенбаевтың еңбектерінде де есімше құрамында қаралып, шақ категориясын жасайтын тұлға болып қалыптасып кетті. Бірақ бірқатар түркі тілдерінде, мысалы, түрік, өзбек, татар, ноғай, башқұрт, құмық, т.б. бұл тұлға қимыл есімі, тұйық етістік болып есептеледі.

-ар, -ер, -р тұлғасын А.Байтұрсынұлы сенімсіз райды, болжал райды жасайтын тұлға деп көрсетеді, келер шақ мәнін беретіндігін де айтады. «Бұл форма Қ.Жұбанов, І.Кеңесбаев (*предположительное*), С.Аманжолов, Ғ.Бегалиев, Н.Сауранбаев, Ы.Маманов, «Қазақ тілі грамматикасы», А.Ысқақов еңбектерінде *болжалды келер шақ*, Н.Сауранбаев, Ғ.Бегалиев еңбектерінде *шексіз келер шақ* деп аталған» [3, 100].

Сонымен, есімше мен көсемше құрамы осы уақытқа дейін бірнеше рет өзгеріске түсіп отырды. XX ғасыр басындағы латын графикасымен жазылған еңбектерде есімше мен көсемшенің көрінісін анықтау үшін қазіргі кездегі құрамымен қарастырдық. 1933 жылы шыққан Б.В.Всесвятскийдің «Ботаника» оқулығын алып отырмыз. Оның қазақ тіліне Сарбатыр ұлы Омар аударған. Осы оқулықтан мысал іздеу барысында ең бірінші аңғарғанымыз құрамында *-қалы, -келі, -ғалы, -гелі* мен *-ар, -ер, -р, -с* тұлғалары бар бір ғана сөйлем кездестірдік (*Сіздер тірі организмдер жайындағы негізгі – бйологйені өтүүге кіріскелі отырсыздар*). Есімше мен көсемше басқа тұлғалары көп кездеседі. Мұның себебін былайша түсіндіріп көрдік. Оқулықтар да ғылыми әдебиетке жатады. Ғылымға нақтылық тән. Сондықтан ниет, қалауды білдіретін *-қалы, -келі, -ғалы, -гелі* қосымшалары мен болжал мәнде қолданылатын *-ар, -ер, -р, -с* қосымшаларының сирек қолданылуы немесе мүлдем қолданылмауы түсінікті. Ал қалған тұлғалардың көптеп қолданылуы себебі – олар зат, құбылысқа сипаттама беруде, есім сөздер сияқты қолданылуда, түрленуде, шақ категориясы мағыналарын беруде негізінен осы қосымшалардың белсенді болуынан деп түсінеміз.

-ған, -ген, -қан, -кен есімшесі бұл оқулықта зат, құбылысқа сипаттама беруде, оны анықтап тұруда қолданылады: *егіске себілген тұқым, құжырлаған жас жапырақша, арасы жсырылған көп бұрышты, қойылған етін, пісіп жетіспеген көк таматтың, жанасып жатқан кілеткілер*, т.б. Сондай-ақ, сөйлемді аяқтап, өткен шақтық мағынаны да беруде қолданылады. Мысалы, *Өсіп-өніп келе жатқан тұқымның састабын тексергенде оның ішінде диастаз деп аталатын зат барлығы байқалған. Мәдені өсімдіктер тұқымына ұқсайтын от ақ тұқымдарды астық жыйғанда*

адам аңдамай бірге **жыйған**. Тұлға тұрпаты, салмағы бірдей болғандықтан олар себілетін тұқымды тазартқанда **арылмаған**. Себілген тұқым мен бірге олар да келесі жаз егіске түсіп **отырған**. Олардың сырты борпылдақ ұла мен **қапталған**.

-атын, -етін, -ітын, -йтін жұрнағы да зат, құбылыс сипатын беруде көптеп кездеседі: керегіне ұсталатын **шійкі заттарды**, шығарылмайтын **бүршіктер**, т.б. Сондай-ақ, сөйлемді аяқтап, ауыспалы өткен шақ мәнінде қолданылады: **Селійтіраның дүние жүзілік аса атақты кені оң түстік Әмерійкедегі – Шійлі мен Болійбійде болатын**. Осы жуырдың өзінде қаушық болмайы аязды көтере алмайтын ыстық жақтың ағаштарынан **ғанаалынатын**. Сенейіе оны бұрыннан білетін. **Үйткені**, ол заманда адам егілетін тұқымды жақсы тазарта **білмейтін**.

Зат есімдерше септеліп қолданылады: **Шілде ішінде шабындық шөптерінің түрлі түсті шешектер шығаратынын**, күзді күні бау-бақша түрлі жемістер пісіп төгіліп **тұратынын**, жемістер ішінде өсімдіктердің тұқымы **болатынын** да әлде неше рет байқаған шығарсыздар. Алдымыздағы сабақтарда өсімдіктердің алғаш тіршілігі ойанғаннан бастап толысып жетуі қалай жүретіні өтіледі. Бірақ, от тегін шығарғанын оңай бағалауға болады.

-мақ, -мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек. Бұл қосымша арқылы мақсатты келер шақ жасалынатыны белгілі. Ал оқулықтағы қолданысында көбіне сөйлемді аяқтап, ауыспалы осы шақ мәнінде қолданылады. Мысалы, **Үйткені жылылық мөлшері артқан сайын ұрықтың өсуі де жылдамдамақ** сөйлеміндегі **жылдамақ** етістігін, **жылдамдайды** деп алсақ, грамматикалық мағынасы өзгермейді. Сол сияқты оқулықтан басқа да мысалдарды қарасақ, осыны байқаймыз. Мысалы, **Олардың зыйанкес жұмыстарының бағыты егіс жұмысының уақытында бітуіне, жұмыстың дұрыс ғылым жолы мен орындалуына бөгет салмақ**. Тығыз сазды топырақтың ұсақ құуыстары мен ауа өте аз енеді, ондай топырақта ауа қоры кем **болмақ**. Біздің қыймыалық жаңа зауыттарымыз өсімдіктің өсі түрлі азықтық заттарының үшеуі де бар, көмбійнелген ерігіш тұз сықылды ғып менерал өңдегіштерін жасап **шығармақ**. Олай болса, 1 шаршы сантиметір жапырақ бетінде 10.000 даған тыныс тесігі **болмақ**. Сондықтан өсімдіктің өсуінің өзі бүршіктің жетілуі мен өсуінен **басталмақ**. Ал келесі сөйлемдерде мақсат мән айқын көрінеді: **Бұрын және осы кезде де кей бір боржұуазыйашыл (оқымыстар) ғылым табыстарын елесестен, өсімдіктің тіршілік құбылыстарын тірі арганізімдер бойындағы «жасырын тіршілік күші» нің әсері деп түсіндірмек** болады. **Сатсыйалды егін сығымдылығын, астықтың түсімін арттыруу майданында күресіп жатқан қолқозшылар мен жеке шаруалардың ісіне кедергі салып, ійгі іске тоқтау болу үшін әлде де болса тап дұшпандары – құлақ, бай, молда, поптар, сектандар ескі жырын жырлап, кей бір шаруалардың қараңғылығын пайдаланбақ** болады. Біздің қыймыалық жаңа зауыттарымыз өсімдіктің өсі түрлі азықтық заттарының үшеуі де бар, көмбійнелген ерігіш тұз сықылды ғып менерал өңдегіштерін жасап **шығармақ**.

-ар, -ер, -р, -с тұлғалары болжал мәнде қолданылады: **Егерде бір жеке шаруа өз егісінің кішке танабында олар мен дұрыс күре қойғанның өзінде де көрші танаптан оған отақ бен зыйанкестер ауып түсіп бәрі бір әл бермес еді**. онда бұл болбокс сықылды көп кілеткілі балдыр болып **шығар** еді; Сондықтан, көктем быйдайдың орнына қыстам быйдай салсақ, ол астықтың сығымдылығын және дән сапасын недәуір **арттырар** еді.

-ушы, -уші кимыл, іс-әрекет зат, құбылыстың атрибуты ретінде қолданылады:

Тозандандырғушы мақлұқтардың шарушылық маңызы зор екендігі осыдан түсінікті болса керек. Мійшүурін қаласындағы (бұрынғы Козлоп қаласы) атақты тәжірйібе жұмыс ыстансасын бастап **құрғушы**, әлемге әйгілі өсімдік өсіруші *Л.В.Мійшүурінді* қолдан жаңа өсімдік өсіріп **шығарғушы** деп атауға толық қақымыз бар. **Жапырақ, сабақ, тамыр қабықшасының сыртқы кілеткілері – қаптаушы (тыстаушы)** ұлпа құрайды. Тамырдың орталық жері – азық **жүргізуші** бөлігі. Енді өз бетінше еркін тіршілік **сүруші** балдырлардың жетілүүін бақылаңыз. Тамыр мен жоғары сықылды өспелі мүшелері өсуу дәуірінен: шешек түйінін салуу, шешек жаруу, тұқымдануу тұқым мен жеміс пісуу сықылды тұқым көтеруу дәуіріне **көшуші** бір жылдық өсімдіктердің көбінен ақ жыл сайын байқауға болады.

Енді көсемшенің түрлеріне келсек:

-а, -е, -й. Оқулық мәтіні негізінен ауыспалы осы шақ **-а, -е, -й** формасымен құрылады. Себебі, қай тілде болмасын, ғылыми дәлелдер осы форма арқылы жасалады, қазақ тілінде де дәл солай. Мысалы мына сөйлемдерді алсақ: *Егерде осындай өсімдік бетін жарықтан бұрып, қойса, ол жапырақтарын тез уақытта ақ тағы да бұрып алады. Өсімдіктің сабағы және жапырағының сабақшасының көлеңкеге қараған жағы жарық сәуле түскен жағынан көрі тез өседі.* Мұндай сөйлемдер оқулықтың басым бөлігін құрайды.

Бұл тұлғалармен аналитикалық етістік жасалынады: *жайыла өседі, өсе бастайды, айақталмай қалатын, жетіле бастайды, бекіі алады, байқай аламыз, жасай алады, қорғай алмайды, кеміі береді, азайа береді, жоғарылата берсек, өсе келе, тексере келгенде, шықпай қалады, өсе бастайды, жетіле бастайды, жасай алады, шыға береді, пайдалана алады, сала бастайды, т.б.*

1) **-ып, -іп, -п.** Көсемшенің бұл жұрнақтары арқылы негізінен күрделі етістіктер, аналитикалық етістіктер жасалады. Күрделі етістіктер: *жарып қарасақ, іздеп табуу, өзгеріп көгереді, т.б.*

Аналитикалық етістіктер: *құрып жатқан, өсіп шығады, өніп шығады, қыйып болады, шайылып жатады, аталып жүр, түсініп болмайды, толтырып тұрмайды, түсініп болмайды, бойап жібереді, солып қалады, айрылып түседі, түсіп отырған, есептеп шығарады, артып шығады, толып тұрады, т.б.*

-ып, -іп, -п тұлғаларымен келген етістіктер сөйлемнің бірыңғай мүшесі болып қолданылады: *Тамыры топыраққа тереңдеп, сіңіп өсімдік қорегіне керек суу және түрлі жаттарды жеткізіп береді. Бірнеше мүйнеттен кейін қалта ішіндегі кырақмал түсі көгеріп, өзгеріп кетеді. Қоректік заттар түгел салынған ертіндеді жүгері өсіпөніп, шешек жарып, дұрыс бас алғанын, піскен тұқым бергенін тәжірйібе анық көрсетеді. Салынған кірақмалдың бәрі арпаның өсіп келе жатқан тұқымындағы (солоттағы) диастаздың әсері мен шекерлі затқа айналып, өзгеріп кеткенін көрсетеді.*

Сондай-ақ, *деп аталады, деп есептеледі* конструкциялары да көптеп кездеседі: *Қос дән және тамыриша, сабақша, бүртікіше осылардың өзі өсімдіктің ұрығы деп аталады. Тұқымдағы дән санына қарай кей бір өсімдіктер қос дәнді кей бір өсімдіктер дара дәнді делініп аталады. Састабына қарағанда желімшек тауық тұқымының белогіна ұқсайды- сондықтан оны өсімдік белгі деп атайды. Осындай ұқсас отақ шөптер мәденіі өсімдіктердің серігі» делініп аталып жүр. Өсімдіктің өрішіп өсууі тоқтап, өзі сарғайып, ұшы болып құурай бастаса-онда өсімдік тіршілігіне керек қоректік заттар бірінің кем болғаны деп есептеледі.*

Осы мысалдардың ішінде қазіргі таңда *деп аталады, деп атайды* конструкциялары белсенді қолданылады.

1) *-қаниа, -кенше, -ғаниа, -генше* көсемшелері келер шақ мағынасын береді. *Құр-ғақшылық түскенше, тұқымды сепкенше, жұмсалып біткенше, тұқымдануға жарап піскенше, желімге айналғанша, ішіне енгенше, қоректік заттар біткенше, т.б.*

Қорытынды:

– оқулық мәтнінде ең жиі қолданылатын тұлғалар: *-а, -е, -й; -ып, -іп, -п;*

– Кездесу жиілігі бір бетте шамамен 20-дан асады;

– Ең аз кездесетіні: *-ғалы, -гелі, -қалы, -келі;*

– Қазіргі оқулықтармен салыстырғанда есімше мен көсемше тұлғаларының қолданысында көп айырмашылық жоқ.

Есімше, көсемше тұлғаларының тарихы өте тереңде болғандықтан қай кезең болмасын олар үнемі белсенді қолданылған

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Ахмет Байтұрсынұлының тілтанымдық мұрасы [Мәтін]/[құраст. О. Жұбаева]. – Астана : Алаш Орда, 2017. –752 б.

[2] Кеменгерұлы Қ. Оқу құралы. I кітап – Ташкент, 1928. –134 б.; II кітап – Қызылорда, 1929. –194 б.

[3] Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. –Алматы: Ғылым, 1999. –214-250 б.

[4] Маманов Ы. Қазіргі қазақ тілі. (Етістік) – Алматы: Мектеп, 1966. –156 б.

[5] Стенографический отчет научно-орфографической комиссии созданной 2-4.06.1929 г. научно-методическим советом НКП и ЦККА. –Қызылорда, 1930. – 482с.

[6] Жұбаева О. Қазақ тілінің когнитивті грамматикасы. – Алматы: Қазығұрт, 2014. – 392 б.

МРНТИ16.01.00

Ж. Тұрғынбаева

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының кіші ғылыми қызметкері

ШЕТТІЛДІК ОНОМАСТИКАЛЫҚ АТАУЛАРДЫ ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНДА ТАҢБАЛАУ МӘСЕЛЕСІ

Аннотация. Көптеген топонимдік атаулар жазу-сызу пайда болмай тұрып-ақ белгілі бір нысан жайлы ақпараттық, сілтеушілік қызмет атқарған. Топонимиканың география, тарих, этнографиямен тығыз байланысы оның мәдени құндылыққа ие сала екенін растай түседі. Шеттілдік ономастикалық атаулардың тіліміздің дыбыстық жүйесіне сай дұрыс рәсімделіп, бірізді стандартқа сәйкес транслитерациялануына аса көңіл бөлінгені жөн. Мақалада дүниежүзілік саяси карта мен шеттілдік атаулар анықтамалығын әзірлеу барысында экзонимдерді қазақ тілінде транслитерациялауда туындаған мәселелер сөз болады.

Тірек сөздер: ономастика, экзонимдер, транслитерация, транскрипция.

Ж. Тургынбаева

Младший научный сотрудник Института языкознания
имени А.Байтұрсынова
Алматы, Қазақстан

ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕДАЧИ ИНОСТРАННЫХ ОНОМАСТИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ СРЕДСТВАМИ ЛАТИНСКОЙ ГРАФИКИ

Аннотация. Многие топонимические названия выполняли информативную и указательные функции еще до появления письменности. Тесная связь топонимии с географией, историей, этнографией подтверждает, что это область обладает особой культурной ценностью. Особое внимание следует уделять правильному оформлению иностранных ономастических имен в соответствии со звуковой системой нашего языка и их транслитерации в соответствии с единым стандартом. В статье рассматриваются проблемы транслитерации экзонимов на казахском языке, возникшие при разработке всемирной политической карты и справочника иностранных географических названий.

Ключевые слова: ономастика, экзонимы, транслитерация, транскрипция.

Zh. Turgynbaeva

Junior researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov
Almaty, Kazakhstan

PROBLEMS OF WRITING FOREIGN ONOMASTIC NOMINATIONS IN LATIN SCRIPT

Annotation. Many toponymic names served as information and reference to a specific object even before the advent of writing system. The close connection of toponymy with geography, history, ethnography confirms the fact that this is an area of cultural value. Particular attention should be paid to the correct formulation of foreign onomastic nominations in accordance with the sound system of our language and their transliteration in accordance with the single standard. The article deals with the issues of transliteration of exonyms in the Kazakh language in the development of a world political map and a directory of foreign geographical names.

Key words: onomastics, exonyms, transliteration, transcription

Елбасының «Қазақ тілі әліпбиін кириллицадан латын графикасына көшіру туралы» 2017 жылғы 26 қазандағы Жарлығы уақыт талабынан туындаған маңызы жоғары игі бастамалардың бірі болды. Қазақ тілінің, қазақ ұлтының болашағы үшін жасалған ғылыми-әлеуметтік мәні зор қадам жалпыхалықтық талқылаудан өтіп, арнайы мемлекеттік комиссияға тапсырылды. Мәселе заманауи технологиялар мен коммуникация құралдары, білім беру мен ғылым саласымен тығыз байланыста қаралуда. Латын графикасына негізделген әліпбидің алғаш бекітілген нұсқасының кемшін тұстарына өзгерістер енгізіліп, қайта сараланған, түзетілген нұсқасы жұртшылыққа жарияланған болатын.

Лагын әліпбиіне көшу тілдің дамуына жағдай жасап, қолданыс аясын кеңейтеді, кірме дыбыстардың төл сөздерге қатысты ықпалын жоюға, жазу заңдылығын сақтауға жол ашады. Қазақ тілінің төл дыбыс құрамына қарай жасалған әліпби үлгісі мен емле-ережесі географиялық атаулардың да дұрыс жазылуын қамтамасыз етеді.

Топонимдер экономикалық, геосаяси және әлеуметтік-мәдени маңызына қарай *гипертоним* (материк, мұхит, полюстер, т.б.), *макротопоним* (мемлекет астаналары, штат, облыс, тау жүйесі, ірі теңіздер, өзен, арал, т.б.), *регионим* (аумақтық маңызы бар топонимдер) және *микротопонимдерге* (шағын географиялық нысандар) бөлінеді. Бүгінгі күні шетелдік атаулар жүйесі, яғни экзонимдерді транслитерациялау мәселесі күн тәртібіндегі өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Бұқаралық ақпарат құралдары, оқу құралдары, саяси карталарды бұларсыз елестету мүмкін емес. Географиялық атаулардың ұзақ уақыт өмір сүруінің арқасында олар тарихи құнды материал болып табылады. Сондықтан олардың ұлттық, танымдық, ақпараттық, адрестік сипаттарына нұқсан келмеуі аса маңызды. Шеттілдік атауларды қолдану барысында аударма, транскрипция және транслитерация әдістері қолданылады.

Жалқы есімдер мен географиялық атауларды жазуда әсіресе транслитерация кең қолданысқа ие. Топонимдерді транслитерациялау барысында олар фонетикалық, морфологиялық және сөзжасамдық түрленімдерге ұшырайды. Шет тілдік топонимдерді түпнұсқа формасына барынша ұқсатып жазу қазақ тілі ғана емес, тіл-тілдің қайсысына болса да қиындық тудырады. Сондықтан транскрипциялау барысында орфографиялық нормадан ауытқушылықтарға жол беріледі.

Бір тілдің әліпбиі екінші тілдің әліпбиі құрамымен сәйкес келмеуінің салдарынан транслитерация жасау процесі барысында көптеген қиындықтар туып жатады. Қазақстандағы жер-су атауларымен қатар шеттілдік топонимдерді латын әліпбиімен транслитерациялау күрделі мәселе болғандықтан, арнайы принциптерді қажет етеді. Бұл мәселені шешу бағытында арнайы ережелер мен анықтағыштарды дайындау жоспарланып, дайындалуда. Ол «Қазақстан Республикасындағы жер-су, елді мекен атаулары (эндонимдер) және шет мемлекет атаулары, жер-су, елді мекен атауларын (экзонимдер)» жазу мәселелерін қарастырады [1]. Бұл жағдай азаматтардың аты-жөнін дұрыс рәсімдеу ісіне де қатысты.

Шеттілдік географиялық атауларды латын графикасында таңбалауда қиындық тудыратын *ц, ч, э, ю, я* әріптері. Дүние жүзіндегі физика-географиялық нысандар, шетел мемлекет атауларының басым көпшілігі БАҚ, карта, оқулықтарда орыс тілінде қалыптасқан нормаларға сәйкес дыбысталып, жазылады. Мысалы: *Кюсю* (ескі нұсқаларда Киу-Шиу немесе Киу-Сиу түрінде берілген екен), *Хонсю, Ницца, Тятя, Циция, Аяччо, Кююкюю, Цзяюйгуань, Шицзячжуан*. Қазақ тіліндегі өзге тілді ономастикалық атаулар анықтамалығын әзірлеу барысында бұл атаулар сәйкесінше *Күсю, Хонсю, Нитца, Тиата, Тсиса, Аяччо, Күюкүю, Тсзяюйгуань, Шитсзячжюан* түрінде берілді.

Сол сияқты Венгрия, Германия, Франция, Гвинея, Португалия, Грузия т.б. сияқты мемлекет атаулары *-ия* қосымшасын жалғау арқылы қолданылып келеді. Бұл тек шеттілдік географиялық атауларға ғана тән емес, Қазақстан Республикасындағы көптеген географиялық атаулардың құрамында *-ск, -ский, -ское, -ино, -ово* қосымшалары кездеседі. Орыс тілінде *-ск* қосымшасы қала атауларына қатысты ең өнімді модельдердің бірі. Ол ежелгі қала атауларында ғана емес, жана қалалар атауында да көптеп кездеседі. *-ск* негізінен қала немесе бұрын қала статусына ие болған атаулар құрамында кездессе, ал *-ино, -ово* ауылдық елді мекен атауларына тән [2].

Академик Р.Сыздықтың «Орфография қосамжар болмауы үшін қазіргі қазақ әліпбиіндегі *ш, ы, ь, ь, я, ю* әріптерінің және *ь, ь* белгілерінің таңбасын әліпби құрамынан мүлде алып тастап, қазақтың сөйлеу тіліне жақындататын ереже баптарын қарастыру керек», сондай-ақ ... «Жалпы *я, ю, ь* әріптері дыбыстардың қосындысын білдіреді. Мұндай дыбыстардың қосындысы қазақ тілінде екі вариантта (жуан және жіңішке), яғни *йа-йә, йу-йү* түрінде кездеседі. Сондықтан мұндай әріптерді әліпби құрамынан мүлде алып тастауға болады. Өйткені қазақ орфографиясында *йа-йә* тәрізді әріптік тіркестермен беруге болатын прецедент бар. Сөз басында және дауысты дыбыстардан кейін келетін *я* әрпін қосынды *й+а* немесе *й+ә* арқылы, ...ал *ш* дыбысын *ш* әрпімен, *ы* дыбысын *с, тс* арқылы таңбалауға әбден болады» деген пікірлері бар. Қазақстан географиялық атауларының лагынграфикалы әліпби негізінде жазылу ережесіне сәйкес *э, э, ю, я* әріптері қазақ тілі әліпбиіндегі *е, е, йу, йа* таңбаларына сәйкес жазылады, ал *ь, ь* белгілерінің таңбасы түсіріліп жазылады. Бұл ереже шеттілдік географиялық атауларды латын графикасында таңбалау барысында да басшылыққа алынып, оларды транслитерациялағанда тіліміздің дыбыстық жүйесіне жақын болумен қатар, шеттілдік атаудың бастапқы танымалдығын жоғалтпаудағы басты қағидат болмақ[3].

Ережеге сәйкес сын есімдер толық немесе жартылай аударма жасау арқылы аударылып қолданылады. Біріккен, дефиспен берілген атаулар Северобайкальск, Горно-Алтайск, Северо-Енисейский, Северо-Курильск, Южно-Сахалинск дегендерді Солтүстік Байкал, Таулы Алтай, Солтүстік Енисей, Солтүстік Курил, Оңтүстік Сахалин деп алынса, Новгород, Новосибирск, Новокузнецк, Новороссийск, Новочеркасск, Нижнекамск, Верхнеднепровск сияқты қала атаулары аударуға келмейді. Кейбір мемлекеттер Черногорияны мағынасына қарай Montenegro, Karadağ тікелей аударып қолданады. Еуропадағы бұл мемлекеттің «Қазақ» газетінде Қаратау/Қаратаулық деп қолданылғанын көруге болады: «Болгар, Серб, Қаратау һәм Грек 1912 жыл басында уағда қылып ахыреттік дос болған еді», «...Бельгия, Сербия, Қаратаулық, Ғалиция, Польша, Литва, Латыш құқықтарын орнына түсіру, азған бұратаналарды құрдастыққа жеткізу» [4]. Аталмыш газетте сонымен қатар Гинд жері, Австралие, Әмерике, Әпірике, Аууропа/Жауропа деп икемделген нұсқалар да кездеседі.

Латын графикасына негізделген әліпби әлі де жетілдіруді қажет етеді. Диграфтың, яғни екі құрамнан тұратын әріптердің тиімсіздігі анықталған болатын. *sh* тіркесіндегі *s* пен *h* әліпбиде жеке дыбыстардың таңбасы ретінде берілгендіктен, саяси картада, әсіресе шеттілдік атауларда кездесетін дүние жүзіндегі жер-су атауларымен қатар халықаралық әуежай аттарын жазғанда (*ш* мен *х* қатар келсе), қолайсыздықтар орын алып, оқуға қиындық тудыратыны көп айтылған болатын. Мысалы: *Arusha, Meshhed, Fridrihshafen, Ashhabad* т.б..

Топонимия – тілдің лексикалық қорын толықтырудың қуатты факторы. Шетелдік географиялық атауларды латын графикасында таңбалауда әрі түпнұсқаға барынша жақын, әрі дыбыстық жүйемізге сай (*Ресей, Мәскеу, Еуропа, Бейжін, Түркия, Аустрия* т.б.) игеру күрделі мәселелердің қатарында тұр, ол ауқымды жұмысты қажет ететіні анық.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Рысберген Қ.Қ. Географиялық атауларды латын графикасында жазу мәселесі // Абай атындағы Қазақ ұлттық университеті Хабаршысы. Филология сериясы. №1 (67), 2019.

[2] Цеханович М.А. Суффикс -ск в русской топонимии и проблема наложения морфем в оттопонимических прилагательных. Вестник ПСГТУ, вып. 3 (9), 2007.

[3] Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы. Астана: Елорда, 2000. - 532 б.

[4] «Қазақ» газеті. «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы. Алматы, 1998. - 560 б.

МРНТИ 16.21.37

Н.Б.Оспангазиева

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
кіші ғылыми қызметкері Алматы, Қазақстан

СӨЗ САЗЫ ЖӘНЕ СӨЙЛЕСУ МӘНЕРІ

Аннотация. Мақалада қазақ тілінің сөз сазы мен сөйлесу мәнері қарастырылып отыр. Сөздің қазіргі әдеби айтылуы, сөйлеу мәнері, сөйлесу мәдениетіне мән беру керектігі. Қазақ емлесінің ғылыми-практикалық мәселелерін терең талдап, реттеп, зерделеп берген қазақ ғалымдарының еңбектері жөнінде айтылады.

Тірексөздер: орфоэпия, сөз, сөйлеу, сөз сазы, орфоэпиялық принцип.

Н.Б. Оспангазиева

Младший научный сотрудник Института языкознания имени А. Байтұрсынова
Алматы, Казахстан

ГАРМОНИЧНОСТЬ СЛОВА И МАНЕРА РЕЧИ

Аннотация. В статье рассматриваются гармоничность слова в казахского языка и манера речи. Утверждается необходимость обращения внимания на современное литературное произношение слова, стили речи и культуру речи. В статье сообщается о трудах казахстанских ученых, в которых глубоко проанализированы и освещены научно-практические проблемы казахской орфографии.

Ключевые слова: орфоэпия, слово, речь, лексика, орфоэпический принцип.

N.B. Ospangaziyeva

Junior researcher of the Institute of Linguistics named A. Baitursynov, Almaty,
Kazakhstan

HARMONY OF THE WORD AND STYLE OF SPEECH

Abstract. The article discusses the harmony of the word in the Kazakh language and the manner of speech. The need to pay attention to the modern literary pronunciation of the word, speech styles and culture of speech is affirmed. The article reports on the works of Kazakh scientists, in which the scientific and practical problems of Kazakh spelling are deeply analyzed and highlighted.

Keywords: orthoepy, word, speech, vocabulary, orthoepic principle.

Қазақ тіл білімінде орфоэпияны зерттеп, пікір білдіріп жүрген ғалымдар қатарына Р.Сыздық, Қ.Неталиева, М.Дүйсебаева, Ә.Жүнісбек, Н.Уәли т.б. жатқызамыз. Аталған зертеушілердің еңбектерінде төл сөздердегі дауысты және дауыссыз дыбыстардың орфоэпиялық ережелері берілген. Орфоэпия тілдің сөйлеу нормасын зерттейді.

Қазақ тілі емлесінің мәселелері жиырмасыншы ғасырдың елуінші жылдарында екінші мәрте назарға алына бастады: өйткені қазақ қоғамында осы кезеңнен бастап оқу-ағарту, баспа ісі, ғылым бағыттары өркендеу жолына бет бұрды және оқу-ағарту саласының, баспа өнімдерінің, ғылым жетістіктерінің қалың жұртшылықтың сапалы түрде білім, ақпарат алуына толыққанды мүмкіндік беретін қуатты көзге айналуында жазудың – қазақ тілі емлесінің, тыныс белгілерінің нормалануы мен қалыптануы маңызды рөл атқаратындығы мамандардың ғылыми-практикалық тұрғыдан қарастыруын қажет етті. Осы тұстан бастап қазақ тілі емлесінің барлық проблемалары бойынша академик Р.Сыздықтың еңбектері жариялана бастады және бүгінгі таңда академик Р.Сыздық – сан алуан, көп қырлы еңбектері арқылы қазақ емлесінің ғылыми-практикалық мәселелерін терең талдап, реттеп берген қазақ көш басында келе жатқан аса көрнекті бірегей ғалым. Орфоэпиялық сөздік тілдегі сөздердің қалай естіледі, сол қалпында айтылуын қадағалау үшін қажет. Ол сөз құрамындағы дыбыстардың қалай айтылатындығын көрсетеді. Қазіргі кездегі журналистика саласындағы диктор мамандарымызға бірден-бір көмекші құрал. Сөздерді дұрыс айтпауға, дыбыстамауға өте көп фактор әсер етеді. Ол өскен ортасы, тұрғылықты жері, алған білімі т.б.

Сөйлесу мәнерінің өзі де біркелкі емес. Оның көтеріңкі, салтанатымен және жай үнмен айтылуы бар. Салтанатты үнде кейбір сөздерді әдейі бөліп айту немесе созып айту, кейде тіпті толық әуенмен айтқандай әрбір сөзді нақтап дыбыстау орын алады. Мысалы, радио мен теледидардан берілетін мемлекеттік, халықаралық маңызы аса зор ресми хабарлар көбінесе салтанатты әуенмен беріледі. Пьесаларда да белгілі бір жағдайға (ситуацияға) орай кейбір монологтер немесе тіпті бір-екі ауыз сөз де көтеріңкі үнмен айтылуы мүмкін. Бірақ қай-қайсысында да тыңдаушыға түсінікті болып шығатын айқындықпен қатар, сөздердің сөйлеу актісіндегі бір-біріне ететін әсері, дыбыстардың бір-бірінің ыңғайына қарай үндесіп, үйлесіп айтылуы қатаң сақталуға тиіс. Бұл талап әншілер мен актерлерге, дикторлар мен комментаторларға, мұғалімдер мен лекторларға және жиын-жиналыстарда сөйлеушілерге, баяндамашыларға қойылады.

Сөз сазы дегеніміз – сөйлеу үстінде (актісінде) сөздердің дұрыс айтылып, құлаққа жағымды естілуі. Ал сөздерді дұрыс айту дегеніміз тілдің табиғи дыбыс заңдылықтарын сақтау болып табылады.

Қазақ тілінің, өзге де ұлттық әдеби тілдер сияқты, тұрақталған, жалпыға ортақ заңдылықтары, яғни нормалары бар. Ол заңдылықтардың бір бөлігі сөздерді дұрыс таңдап, орнымен жұмсауға қатысты болып келеді, оны лексикалық нормалар деп атаймыз, енді бір саласы сөздерді бір-бірімен дұрыс байланыстырып, сөйлемдерді құрастыра білуге қатысты болып келеді, оны грамматикалық нормалар дейміз. Дұрыс жазу заңдылықтарын орфографиялық нормалар, ал дұрыс айту (дыбыстау) заңдылықтарын орфоэпиялық нормалар деп атаймыз. Бұлар – ғылымдағы атаулар [1].

Орфоэпиялық сөздік – сөздің орфоэпиялық түрін, яғни оның қазіргі әдеби айтылуын және екпінін қамтып көрсететін сөздік. Қазақ әдеби тілінің орфоэпиялық нормасының қалыптасуына негіз болған оның бай ауыз әдебиеті [2].

Қазақ тілінде сөздер қалай жазылса, солай оқыла бермейді. Көп ретте оларды қалыптасқан орфоэпиялық жүйеге келтіріп сөйлеуді талап етеді. Бүгінгі әдеби тілдің айтылу нормасы сахна өнерінде, мектептерде, біреумен біреу ауызекі сөйлеген сөзде, күнделікті радио мен теле хабарларында, сонымен қатар көпшілікке оқылатын лекцияларда айқын байқалады. Сөздің қалай жазылуы мен қалай айтылуы бір-біріне ықпал етіп отырады. Сөйлеу тілінің өзіндік ерекшелігі болады. Сөзді сөйлегенде сөйлеу тілінің қалыптасқан жүйесіне салып айтпаса, тыңдаушыға онша әсер етпейді. Мәселен, «өлім аузынан қалды» дегенді – «өлүм аузынан ғалды» деп, «өгіз аян» дегенді – «өгүз аян», «өзен бойы» дегенді – «өзен бойу», «өкіл күйеу» дегенді – «өкүл гүйөу», «өкпесі өшу» дегенді «өкпесі өшүү», «өкінбеу» дегенді – «өкүмбеу» деп айтпаса, сөйлеу тілінің қалыпты нормасы бұзылар еді. Сол сияқты, «көз жұму», «көз көрген», «көз сүйек», «көз тию», «көз тою», «көз шұқу», «ақ жүрек», «ақ изен», «ала көңіл» тәрізді тұрақты тіркестерді «көж жұму», «көз гөргөн», «көс сүйек», «көз тйю», «көз тойұу», «көш шүкүү», «ағ жүрөк», «ағ ййзен», «ала гөңүл» дегенде ғана құлаққа жағымды тиеді.

Қазақ тіліндегі сөздердің айтылу нормалары көрсететін практикалық құрал ретінде Қ.Неталиеваның «Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі» 1977 жылы жарық көрді. Сөздікке тәжірибеде жиірек бұзылып айтылып жүрген 15 мыңға жуық сөздер мен сөз тіркестері енген. Автор емле-ережесі бойынша жазылған сөздерді қалыптасқан әдеби тіл орфоэпиялық нормасына сәйкесті оқу, айтуды негізгі принцип етіп ұстаған. Қазақ тіліндегі сөздердің айтылу заңдылықтары үндестік заңдылықтарына негізделетіндігі айтылған. Яғни сөйлеу процесінде сөз бен сөздің, дыбыс пен дыбыстың, түбір мен қосымшаның, буын мен буынның аралығында болатын құбылыстар сөздікке арқау болған.

1981 жылы М.Дүйсебаеваның «Қазақ тілінің қысқаша орфоэпиялық сөздігі» басылып шықты. Бұған күнделікті өмірде ең жиі қолданылатын бес мыңға жуық сөздер қамтылған. Аталған сөздіктің бір ерекшелігі - мұнда сөз басында келетін *о, ө* дыбыстарының алдынан *у* (уолжа, уөрнек), *е* дыбысының алдынан *и* (иегіз, иекі), *р, л* дыбыстарының алдынан *ы, і* (ырабайсыз, ылаж, ілээзат) дыбыстарының бірі қосылып айтылатындығы жақша ішіне алынып берілген. Мұның өзі алдыңғы шыққан сөздікті жаңартып толықтыра түскендігін көрсетеді. Автор бұл еңбегінде сөйлеген кезде сөз ішіндегі, сөз аралығындағы іргелес, шектес (көршілес) дыбыстардың бір-біріне ықпал жасап, үндесу заңдылықтары: қатаң дыбыстардың ұяңдануы, езулік дыбыстардың еріндікке айналуы, жіктік жалғауының ықшамдалып айтылуы, қатар келген дауысты дыбыстардың сусып түсіп қалуы, ортаңғы буындағы қысаң дыбыстардың (*ы, і*) айтылмай қалуы сияқты заңдылықтарды жүйелеп дәлелдей түскен. Айта кететін бір жайт қазақ тілінің орфоэпиясын зерттеушілер орыс тілі арқылы енген қыруар кірме сөздердің жазылуы мен айтылуы бәрі нақ орыс тіліндегідей деп бір жақты пікір айтып жүр. Тереңірек үңіле қарасақ, бұлардың ішінде де өзгеріп айтылатындары табылатындығы сөзсіз. Мәселен, көп томдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» *агент, әдіріс, әдиял, әптек, бөшке, нөмір, учаске, кәнки, кәмпеске, каләш, кәрасін, кәртішке, кінәз* тәрізді қыруар орыс сөздерінің сөйлеу тіліндегі варианттары қоса қамтылып берілуі бұл айтылғандарға

толық айғақ болады. Олай болса, кірме сөздердің орфоэпиясы әлі күнге ғылыми тұрғыдан терең зерттелмегендігін дәлелдейді.

Қазақ сөзінің күдіретін ұққысы келетін әр қазақ академик Р.Сыздықтың [3] мына бір пікірлерін жадында ұстаса екен. Орфоэпиялық ережелерді ұсынбас бұрын олардың берілу тәртібі жайында бірер ескертпе айтуға тура келеді:

Орфоэпиялық қағидалардың ұсынылу қалпы (тәртібі, әдісі, стилі) емле ережелерінің берілу тәртібінен біраз өзгешелеу болады. Бұл құрал, бір жағынан, мектеп мұғалімдері мен балабақша тәрбиешілеріне, мектеп оқушылары мен студенттерге ұсынылғандықтан, осы ережелерді жақсы игертулері және игерулері үшін, олар кеңірек дәлелденіп, түсіндірілді. Мысалдар да көбірек келтірілді. Оның үстіне үйренушілер жағтыға түсулері үшін бұл ережелерге сөйлеу тәжірибесінде тапсырмалар беріліп отырды. Ол тапсырмаларды тек сөз сазын үйретуші мұғалімдер, консультанттар т.б. ғана емес, орфоэпия ережелерін өз бетімен игеремін деген жеке адамдар да орындауларына болады, өйткені мұндай жағтығулар ережені іс-жүзінде игере түсуге әбден көмектеседі. Ережені теория жүзінде біліп алу бар да, оны іс жүзінде пайдалана білу бар ғой.

Екінші бір ескертетін нәрсе – әрбір бапта (параграфта) ұсынылған ереженің жалғасы ретінде ережеге қатысты айтылатын қосымша түсіндірулер, дәлелдемелер беріледі. Оларды да ереже бөлігі деп тану қажет.

Сөзді дұрыс айту ережелерін, олардың түсіндірмелерін, дәлелдемелерін ұсыну үстінде сөздердің жазылуы да жиі көрсетіліп отырылады, оның себебі, бір жағынан, қазақ тілінде сөздің жазылуы мен айтылуы әрдайым бірдей түсіп отырмайтындығын ескертуде болса, екінші жағынан, жазуға қарап оқып (айтып, дыбыстап), оқуға (айтуға, дыбыстауға) қарап жазып шатасу қаупінен сақтандыруда болып отыр [4].

Қорыта келгенде орфоэпияны, сөзді дұрыс жазу мен сөзді дұрыс айтуға келгенде, жалаң теорияны, яғни ережелерді білу ғана маңызды емес, тәжірибенің де, жазу мен сөйлеудің де мәні зор екенін ескерсек екен.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] <https://emle.kz/articles/get/>

[2] Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Ғылымтану. Жалпы редакциясын басқарған э.ғ.д., профессор Е. Арын. Павлодар: ҒӨФ «ЭКО», 2006. ISBN 9965-808-78-3

[3] Рәбиға Сыздық. Қазақ тілінің анықтағышы. Астана: Елорда, 2000, - 532 б. ISBN: 9965-06-023-1

[4] <https://adebiportal.kz/kz/news/view/20839>

MPHTI16.21.41

V. Chernev

University of Warsaw, Faculty of Oriental Studies, 5th year PhD student;
Representative in the European Union

**AN OUTLINE OF THE ANALYTICAL APPROACH TOWARDS
THE KAZAKH VERBAL MORPHOLOGY**

Abstract: The Kazakh morphology has always been one of the key research topics in the Kazakh linguistics, as well as a key matter in the Kazakh teaching methodology. Nevertheless, it is evident that some of the topics related to Kazakh verbal morphology still require a thorough research. In particular, creation and use of the modern software for morphological analysis, as well as outlining more comprehensive methods of teaching Kazakh as a second/foreign language [1] may require a different approach towards the morphological analysis. Even though the analytical morphology pattern outlined in this paper does not contradict the internal structure of the Kazakh language, it has not been in consistent use either in the academic grammars, or in the KSL/KFL teaching methodology.

The paper provides a consistent distinction between primary and secondary finite forms. The former denote a temporal and personal meaning in every single context, regardless of any peculiarities thereof, whereas the latter are essentially based on verbals (also known as non-finite verb forms) [2]. In terms of a strictly morphological approach the “secondary tenses» are predicative forms of verbals. The tense meaning conveyed by these forms lies rather in the field of semantics than in the field of morphology.

Keywords: Kazakh grammar, verbal morphology, semantics, analytical approach, finite forms, verbals, non-finite verb forms

V. Chernev

Varşava wniwersiteti, şığıstanw fakwlteti, PhD doktorantı 5 kwrs stwdenti;
Ewropalıq Odaқтағы ökili

QAZAQTIŇ VERBALDIQ MORFOLOGİYASINDAĞI ANALİTİKALIQ TÄSILDIŇ SIRTQI TÜRI

Añdatpa: Qazaq til biliminde jäne qazaq tilin oqıtuw ädistemesinde etistik morfologiyası mäseleleri öte mañızdı orın alıp tur. Alayda, osı salağa qatıstı keybir mäseleler tolığımen zertelmey turıp, qazirgi tañda da tuşımdı tekserüwge zärtiw bop qaladı. Qazaq etistikleri morfologiyası salasında jaña täsildemeler mätinderdi morfologiyalıq, orfografiyalıq jäne t.b. jaqtardan taldaytın baғdarlamalarda, solay-aq qazaq tilin ekinşi nemese şet til retinde oqıtuwda jäne tağı basqa salalarda qoldanıladı.

Bul maqalada mazmundalğan täsildeme qazaq tiliniñ işki qurılımina qarşı kelmeydi, alayda qazaq tilin ekinşi nemese şet til retinde oqıtuwda jäne akademiyalıq grammatikalarda äli küнге deyin qoldanıлған joq. Maqalada etistik tulğaları eki topqa bölinedi: *alğaşqı şaq formaları* ärbir kontekstte jaq pen san maғınaların bildirse, *qosımşa şaq formaları* morfologiya közqarasınan predikativ jalğawlar qosılğan jaqsız tulğalar bolıp tur. Ekinşi topqa qaraytın formaların şaq maғınası olardıñ morfologiyalıq qurılımimen emes, semantikalıq erekşelikterimen baylanıstı.

Tirek sözder: Qazaq grammatikası, etistik morfologiyası, semantika, analitikalıq täsildeme, jaqtıq tulğalar, jaqsız tulğalar

В. Чернев

Варшавский университет, факультет востоковедения, докторант PhD 5 курса;
представитель Европейского Союза

АНАЛИТИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ОПИСАНИЮ КАЗАХСКОЙ ГЛАГОЛЬНОЙ МОРФОЛОГИИ

Аннотация. Проблемы казахской глагольной морфологии занимают ключевое место как в рамках собственно лингвистических исследований, так и при обучении казахскому языку в качестве второго или иностранного. Тем не менее некоторые ключевые вопросы этой области по-прежнему требуют дополнительного фундаментального исследования. При таком исследовании удобно применить не семантический (как в большинстве пособий по грамматике казахского языка), а структурно-морфологический подход. Последовательное применение такого подхода удобно как при создании программных средств морфологического анализа текста (напр. программ для текстового поиска), так и при обучении казахскому языку как второму или иностранному.

Предложенный в статье подход к морфологии казахского глагола, хотя и не противоречит внутренней структуре казахского языка, до настоящего времени не нашёл широкого применения в исследованиях и методике преподавания. Этот подход предполагает чёткое разграничение первичных (указывающих на лицо и число в любом контексте) и вторичных глагольных времён (представляющих собой предикативные формы, образованные от неличных форм глагола). Временное значение форм второй группы вторично, оно лежит прежде всего в плоскости семантики, а не морфологии.

Ключевые слова: казахская грамматика, морфология глагола, семантика, аналитический подход, личные формы, неличные формы

Introduction

It is a well-known fact that the vast majority of Kazakh verbs are conjugated according to the same model, i.e. that verb forms have the same morphological traits regardless of the verbal stem semantics [3]. This undoubtedly simplifies teaching Kazakh as a first, second or foreign language. However, it needs to be said that the approach towards the Kazakh grammar outlined in the academic publications on grammar (and consequently in school and university curricula) is based on a loosely-tied combination of morphology and semantics.

This fact does not render the whole mass of previous publications on Kazakh verbal morphology inappropriate or incorrect; indeed, at times (e.g. when teaching the language to its native speakers) it may be hard and superfluous to distinguish one side of the verb form from the other. However, an attempt of «stricter» sticking to morphology may be deemed more appropriate in a number of contexts, e.g. when teaching the language to non-natives and/or incorporating morphological analysis features into software (e.g. search engines).

One can see the difference between these two approaches very clearly, should one refer to the English examples. Indeed, on the one hand the English verb form system taught at the ESL and EFL lessons [4] contains 12 (or, in another classification, 16) *tense forms* and a number of non-finite forms (also called *verbals* [cf. Merriam-Webster]) e.g. Gerund, Infinitive, Present Participle, Past Participle. However, from a strictly morphological viewpoint, every English notional verb only has five distinct forms [cf. Izrailevič, p. 102]:

1. The Infinitive: *(to) walk, (to) arise*;
2. The 3rd person singular Present form: *(he) walks, (it) arises*;
3. The Gerund (or the Present Participle): *walking, arising*;

4. The Past Tense: *(I) walked, (you) arose*;

5. The Past Participle: *walked, arisen*.

From this classification, it can be seen very clearly that the English verb only has two morphologically distinct tenses: the Present Simple [5] and the Past Simple. All other “tense forms», albeit denoting some kind of a temporal meaning, are actually formed by combining a functional verb [6] (e.g. *will* for Future, *have* for Perfect tenses) and a notional verb. To form a semantic tense, each of the two verbs in question is used in one of the five aforementioned forms.

To the author’s point of view, the fact that a similar distinction is not explicitly outlined in Kazakh grammar books (especially those intended for non-native speakers) leads to a significant inconsistency: it is neither obvious nor immediately understandable for a learner of the language that in certain contexts certain verb forms can “function as verbals» (e.g. participles), whereas in others the same lexical units “function as tenses» [7]. On the other hand, a clear distinction between primary and secondary tenses (see clarifications below) can give the learner a clearer impression of the Kazakh morphology as a whole. Besides, it also has an impact on the algorithms used in the language-related software.

A List of Kazakh Verb Forms

Within the Kazakh grammar it is also possible to distinguish between the *primary finite forms* and the so-called *secondary tenses*. To distinguish one of these groups from the other, the following criterion can be used: primary finite forms denote a personal meaning in every context, regardless of its peculiarities [8]. From the perspective of syntax it means that all such forms can only function in the sentence as (verbal) predicates [9]. The list of primary finite forms in Kazakh is rather short [10]:

1. The (Witnessed) Past Tense:

a. 1st person: *aldım, keldim; aldıq, keldik*

b. 2nd person: *aldıң(dar), keldiң(der); aldıңыз(dar), keldiңіз(der)*

c. 3rd person: *alди, keldi; aldılar, keldiler*

1. The Optative-Imperative Mood:

a. 1st person: *alayın, keleyin; alayıқ, keleyік*

b. 2nd person: *al(ı)ңdar, kel(і)ңder; alıңыз(dar), keliңіз(der)*

c. 3rd person: *alsın, kelsin; alsındar, kelsinder*

1. The Conditional Mood:

a. 1st person: *alsam, kelsem; alsaқ, kelseк*

b. 2nd person: *alsaң(dar), kelseң(der); alsaңыз(dar), kelseңіз(der)*

c. 3rd person: *alsa, kelse; alsalar, kelseler*

It will be proven in this paper that none of the other Kazakh verb forms suits the aforementioned criterion: these forms either cannot denote any personal meaning at all, or do not denote it in every possible context. Thus, all other Kazakh verb forms are infinite. The “semantic tenses» formed on their bases can be called secondary[11]. For instance, the present tense forms (*qaraymın, qaraysıң, qaraydı* etc., from the stem *qara-* “to look») are all formed on the basis of one of the gerunds (*qaray* “looking», cf. *Áliya mağan qaray-qaray ötip ketti*. “**Looking** at me **all the time**, Áliyawalked past me“).

Some (but definitely not all) of the aforementioned infinite forms can actually denote a temporal meaning, e.g. in case they are used in their predicative forms. However, the same predicative suffixes can also be added to the nominal forms, that do not belong to the verbal paradigm. For instance, no one would characterize the forms like *jigitpin* “I am a

lad», *ädemisij* “you are beautiful» or *oqtuwşımız* “we are teachers» as verb forms or tense forms, despite the fact that all of them include a predicative suffix. Thus, the only reason that the predicative forms of verbals are considered tense forms lies within their semantics. To put it differently, there is no strictly morphological difference between the forms like *jigitpin* “I am a lad», *ädemisij* “you are beautiful» *oqtuwşımız* “we are teachers» on the one hand, and *alipsij* “you have seemingly taken», *alğanmın* “I happened to take» or *kelmekpiz* “we are going to come» on the other [12].

For a similar reason, none of the constructions involving functional verbs (cf. *alğan edi* “he took <at the time>», *keletin boldı* “he decided to come», *oqip jatır* “he is reading/studying») will be discussed in this paper (some of them have been mentioned in [Musayev; Dotton]). From the morphological viewpoint these are not verb forms, but rather constructions, in which each of the verbs is used in a distinct morphological form [13].

Thus, within the outlined approach, the list of modern Kazakh verbals includes the following forms [14]:

1. *Ala, kele*
2. *Alar, keler*
3. *Alarlıq, kelerlik*
4. *Alatın, keletin*
5. *Alğalı, kelgei*
6. *Alğan, kelgen*
7. *Alğandıq, kelgendik*
8. *Alğanша, kelgenсе*
9. *Alғасın, kelgesin*
10. *Alғай, kelgey*
11. *Alғı, kelgi*
12. *Alıp, kelip*
13. *Almaq, kelmek*
14. *Almaqşı, kelmekşi*
15. *Aluw, kelüw*
16. *Aluwşı, kelüwşı*

All these forms belong to the verbal paradigm in general, i.e. can be formed from the stem of any notional verb, regardless of its meaning. Some other forms, like a verbal noun in *-ıs, -is* (cf. *aytıс* “popular poetic competition» from *ayt-* “to say») or the one in *-ma, -me* (cf. *kirispe* “introduction» from *kiris-* “to introduce, to let enter», *añdatpa* “comment, explanation» from *añdat-* “to explain, to let know») are not regular in that respect: they cannot be formed from any given notional verb. Besides that, there is a number of forms (e.g. *-malı, -meli*, cf. *almalı*, “the one that needs to be taken», *bermeli* “the one that has to be given») which are not peculiar to the modern standard Kazakh language, but to some of its dialects [cf. Tektigul]. Such forms will not be analysed in this paper.

All the aforementioned non-finite verb forms do, to some extent, retain their nominal traits. This includes, but is not limited to, their ability to accept case suffixes [15] and to be used in possessive forms. Thus, from the morphological perspective the Kazakh verbals can be classified into three groups as follows:

1. Non-inflectable verbals;
2. Inflectable verbals that do not accept predicative suffixes;
3. Inflectable verbals that can accept predicative suffixes.

The morphological traits of the Kazakh verbals belonging to each of the three groups will be described in the subsequent sections of this paper.

Non-Inflectable Verbals

Some of the non-finite verb forms are not inflectable in modern Kazakh, i.e. they do not accept predicative, possessive or case suffixes. In other words, the suffix of such a verbal cannot be followed by any other suffix.

1. *-ğali, -geliform*

This form denotes the starting point at which an action denoted by the sentence's predicate starts taking place, cf.[Musaev, p. 283]:

Elimizge täwelsizdik alğalı beri qanşa qandas keldi? “How many compatriots have arrived to our country *since the time it acquired* independence?» [TengriNews]

Jüregim sen kelgeli baqıttı. “My heart is happy, *<ever> since you came*» [16].

However, in case this form is immediately followed by another verb form (i.e. by an auxiliary verb), it denotes a slightly different meaning. In this case, it can be translated with an infinitive preceded by the constructions *about to, going to* etc.:

Äkem maşına alğalı jür. “My father is about to buy a car».

Satıp alğalı jatқан päterdi qalay tekseriw kerek? “How do you check the apartment you are about to buy?»[Islam.kz]

In the above examples this form is followed by a functional verb (*jat-, jür-*), which functions as verbal predicate. These sentences can be rendered word by word in the following way: “My father *walks prior to* buying a car», “How is it necessary to check the apartment *lying prior to* buy»? Indeed, these renderings do sound strange, since normally the functional verbs are omitted when translating a sentence. However, such a word-by-word translation has been placed here in order to emphasize the fact that the meaning of anteriority is present in these contexts [cf. Dmitriev, pp. 146-157].

In a broader sense of the word, the *-ğali* form also denotes a kind of starting point in the two latter sentences; however, unlike in the two former examples, no subsequent action or state is explicitly mentioned in the context.

Considering the meaning of the *-ğali, -geli* form (it shows the secondary action's temporal relation to the main action in the sentence, or suggests that such a temporal relation can be revealed in the wider context) it would be appropriate to name it “antecedent gerund» (Latin: *gerundium antecedentis*), i.e. the gerund of the preceding action.

2. *-ğanша, -генше form*

This form denotes an action that is to occur *in place* of the action denoted by the verbal predicate, or an action that takes place *before the start* of the action denoted by the predicate[17].

Qolıma qarıw alğanша, baqtaşı bolғанım artıq. “<For me> being a herdsman is better *than taking* a weapon into my hands». [Azattiq]

15 jasar jasöspirim jattıғuwda дәрігерler kelgenше көз jumған. “A 15-year-old has passed away at a workout session *before the doctors arrived*» [KazTAG].

In the contexts like the first one above, the author does not refer to an actual action that took place before another one, but rather to a potential possibility to do something. It is also emphasized that the possibility was not (and probably will not be) taken advantage of. In other words, he prioritizes one action over the other one. Thus, in the author's view, an appropriate term for that form would be *gerundium prioritatis*.

3. *-ғасın, -гесін form*

This form can convey the basic meaning of anteriority[18]. In the sentences where this form is used, the main clause predicate either describes a posterior action, or a consequence of the action denoted by the *-ğasın, -gesin* form.

Azamattıq alğasın şeteldik kiiyew qaşıp ketti. “After acquiring<the Kazakhstani> citizenship the foreign groom suddenly disappeared» [Abai.kz].

Meniñ oyımşa bul Q ärpi <...> Elimizdiñ atı Qazaqstan bolğasın, ultımız qazaq bolğasın. “I believe the letter Q <is essential for Kazakhs>, *since* our country *is* called *Qazaqstan* and our nation *qazaq*» [Jaqipov].

Given that this form itself denotes an anterior action, it would be appropriate to describe it with the term “perfect gerund» (Latin: *gerundium perfecti*).

4. *-ğay, -gey* form

In modern Kazakh this form is predominantly used in one construction: *-ğay, -gey + edi*, conveying the optative meaning: *alğay ediñ* “had you written», “if <only> you had written».

It is worth noting that the auxiliary verb *e-* (initially “to be») can be preceded either by a word belonging to a non-verbal part of speech (e.g. a noun, an adjective, etc.) [19], or by a verbal. In other words, this auxiliary verb can never be preceded by a finite verb form.

Moreover, it needs to be said that the form under consideration does not convey a proper temporal meaning [20], and therefore cannot be classified as a participle or a gerund. In view of the above, and considering the subjunctive meaning it conveys, the author considers it appropriate to name this form “subjunctive noun» (Latin: *nomen subjunctivum*).

Inflectable Verbals Not Accepting Predicative Suffixes

The next group of the Kazakh verbals can be defined as inflectable verbals that can accept possessive and/or case suffixes, but not the predicative ones.

1. *-ğandıq, -gendik* form

This form denotes an abstract meaning, and is not mentioned (nor described) in the Kazakh grammar. This form can accept both possessive (*alğandıғım* “my having taken») and case suffixes (of which the most common is *ablativus causae*, e.g. *alğandıqtan* “due to having taken»). Although in principle this form is declinable, not all of its case forms are used equally: in fact, compound forms referring to both the person and the case (cf. *alğandıғıma* “due to my having taken») are extremely rare.

Morphologically, the *-ğandıq* suffix consists of *-ған-* (the Past Participle suffix) and *-dıq-* (a phonetic variant of *-lıq*, which in turn is an abstract suffix). Given that this form cannot be classified as a participle (although it is undeniably derived therefrom) nor as a gerund, the author finds it appropriate to name it “I abstract noun» (Latin: *nomen abstractum I*).

2. *-ғи, -gi* form

This form is predominantly used in an optative construction [Musayev, p. 217] with the auxiliary verb *kel-*, e.g. *alғım keledi* “I would like to take», *bergiñ kelmedi* “you didn’t want to give». It is clear from the above examples that this form can accept possessive suffixes, thus denoting the person the modal construction refers to. It does not denote a temporal meaning on its own; rather, the temporal relations of the aforementioned construction are denoted by the auxiliary verb. In view of the fact that this form cannot be classified as a participle or a gerund and denotes a modal meaning, the author deems it appropriate to name it the “modal noun» (Latin: *nomen modale*).

The *-ғи-, -gi-* form can be used without a possessive suffix, although such a use is quite rare in Modern Kazakh. Besides, it is worth noting that this form can accept an abessive

suffix, cf. *alğısız* “not worth taking», *kelgisiz* “not worth coming to»: *Jaqsıdan jaman tuwar, bir ayaq asqa alğısız, jamannan jaqsı tuwar, adam aytsa nanğısız*. ““A bad one, not even worthy of eating with, can spring from someone good; a good one can spring from someone bad, to everyone’s great surprise» (a Kazakh proverb, [cf. Orazbekulı]).

3. *-rlıq, -rlik* form

This form [21] denotes an abstract meaning, and is not mentioned (nor described) in the Kazakh grammar. Unlike the *-ğandıq* form described above, this abstract form generally does not accept either possessive or case suffixes. Although in principle this form is declinable, its case forms are barely used in the modern language. In a number of contexts the *-rlıq* form can accept the definitive suffix (*izafet*), which in this case has an emphatic meaning and underlines the form’s syntactical function (sentence subject): *Al şaşkadan mına sportşılarımızğa teñ kelerligi bolğan joq: Abdurahman Karimov (Sayram), Akajon Izatullayev (Türkistan)*. “As for draughts, no one has matched [22] the following of our players: Abdurahman Karimov from Sayram and Akajon Izatullayev from Türkistan» [VisitKazakhstan.kz].

Morphologically, the *-rlıq* suffix consists of *-r-* (the Future Participle suffix; *-mas-*, *-mes-* in the negative form) and *-lıq-* (an abstract suffix; it changes to *-tıq-*, *-tik-* in the negative form owing to the precedent *-s*). Given that this form cannot be classified as a participle (although it is undeniably derived therefrom) nor as a gerund (since it does not denote a temporal meaning, be it primary or secondary), the author finds it appropriate to name it “II abstract noun» (Latin: *nomen abstractum II*).

4. *-uw, -iüw* form

This form is consistently described in all Kazakh grammars as a verbal noun denoting an action or a process (a common English term for that form is “noun of action», Latin: *nomen actionis*) [cf. Musayev, p. 116].

This verb form can accept both possessive (*kelüwim* “the fact of my coming») as well as case suffixes (cf. *kelüwge* “to the fact of coming»). Notably, the nominative form of *nomen actionis* cannot accept a predicative suffix, yet its locative form can (cf. *kelüwdemin* “I am <in the process of> coming» [Musayev, p. 118]. The nominative and dative forms of this verbal noun can also be used in modal constructions, cf. *kelüwim kerek* “I have to / need to come», *kelüwge tiyis* “he is to / has to / is supposed to come» [23].

Verbals Accepting Predicative Suffixes

The third group of the Kazakh verbals can be defined as inflectable verbals that can accept predicative suffixes. In fact, some of the forms included into this group can accept all three types of suffixes: possessive, predicative and case.

1. *-a, -e* form

This form has been consistently described as a gerund in most Kazakh grammars. The predicative form of this gerund (cf. *alamın, alasın, aladı* etc.) is known as the present tense. When it comes to the form’s semantics, it can also denote things and processes occurring in general (i.e. irrespective of the moment of speech) or referring to the future. In view of the example above (*Áliya mağan qaray-qaray ötip ketti*) it would be appropriate to name this form “frequentative gerund» (Latin: *gerundium frequentativum*).

Indeed, it can be observed that the initial meaning of this form is not actually bound to a certain period of time. This observation concerns its predicative form (“the Present-Future Tense» in the textbook by K. Musayev) as well: depending on the context peculiarities, it may denote an action in the past, present or future. Another proof of this form’s initial

nonfinite (i.e. nominal) character is the fact that it can be followed by an auxiliary verb *tur-* (initially “to stand») denoting a progressive meaning.

As is the case with the other Kazakh gerunds, *gerundium frequentativum* does not accept possessive nor case suffixes.

2. *-ar, -er* form

This form is described in the textbook by K. Musayev as the “Improbable Future Tense» [Musaev, pp. 224–225]. Given that this tense is secondary in its nature (the form can function on its own without any further suffixes, cf. example below), it would be appropriate to regard the form as a participle. To distinguish it from other participles

The predicative forms of the *-ar/-er* participle have been described correctly (both in terms of structure and semantics), however, it was not mentioned in the textbook that this form can accept possessive and/or case suffixes:

Olarmen pikir alısuw mümkin emes degen tujırımğa kelerinı anıq. “It’s obvious **that you will** <eventually> **come** to the conclusion that it’s not possible to talk to them» [24].

Eger de osi ömirge kelerinde sağan tañdaw jasalsa, kim bolıp keler edin? “Had you been given a choice **when coming** into this world, who would you have become?»

Oralıp qayta kelmesin мәlim. „It is evident that you **will not** <be able to> **come back**».

Another participial trait of this form is clearly visible from the very terms used in the Kazakh grammar. This form (without any further suffixes) can function as an attribute if it precedes a noun, cf. *keler шаq* “the Future Tense» [25] from *kel-* “to come».

3. *-atın, -etin* form

This form is consistently described in the Kazakh grammar books as the Present Participle, and its predicative form as one of the past tenses [Musayev, p. 232-233]. Historically, this form originates from a construction *-a turған*-[26], that eventually contracted to *-atuğın/-etuğın* (note the lack of vowel harmony), cf. *Sonday kelisimdi, ädepti, qolnan bäri keletuğın qız eken.* “<She’s actually> a very gentle, polite girl, the kind that everything <always> works out for» [Mutanov 2017]. This old form eventually contracted further, developing two phonetic variants (thus *-atın, -etin* becoming a distinct participial suffix).

In modern Kazakh, this participle accepts possessive (*alatinım* “the thing that I am taking», *keletininı* “the fact that you are coming») and case suffixes (e.g. *alatinğa* “to the one who is able» or “to the one who gives»):

Al ol jaqqa barsam, alatinım üş ese kem, 100-aq som bolmaq. “And if I go there, <the wage>**that I will receive** will be three times less, just about 100 soms» [Mınjasar].

Nesiye qaytara alatinğa beriledi. „A loan is given **to the one who can** pay it back» [Turapbayulı].

The formal term for this form currently used in the Kazakh grammar books (“Present Participle», Latin: *participium praesentis*) seems appropriate, despite the fact that this form can also denote a progressive action in the recent past, a plan for the nearest future, as well as a trait or ability not linked to a time period.

4. *-ған, -gen* form

This form is consistently described in Kazakh grammar books as the Past Participle, and the corresponding predicative form as the remote past tense [Musayev, p. 70-71]. E. Tenišev states, that the initial meaning of this form was extratemporal, i.e. not directly linked to a period of time [cf. Tenišev, p. 420]. The remnants of its primary extratemporal character can still be found in modern Northwestern Turkic languages, incl. Bashkir and Kazakh [cf.

Chernev]. Despite that, the term “Past Participle» can be considered appropriate, given that the other Kazakh participles mainly refer to other periods of time (present and future respectively).

This form, just like the other Kazakh participles, can accept both possessive (*bolғанum* “my being, my having been», *kelgeniñ* “the fact of your coming / having come») and case suffixes (*alғанға* “due to having taken» or “to the one who took»):

Qolma qaruw alғанша, baqtaşı bolғанum artuq. “<For me>*being* a herdsman is better than taking a weapon into my hands». [Azattıq]

Quwanıp qaldıq sizdiñ at kelgenge <...>. “We are glad *that* your horse *has come*» [Jansügirov].

5. *-ip, -ip form*

This form has consistently been described in the Kazakh grammar books as one of the gerunds, and its predicative form as the non-evident Past Tense [Musayev, p. 228-229]. As is the case with all other gerunds, this form cannot accept possessive nor case suffixes.

The *-ip, -ip* gerund (in its non-predicative form) can denote an action simultaneous with the main action in the sentence (*şay işip, kitap oqımın* “I am reading a book *while drinking* tea»), or a part of the sequence of actions leading to the main one in the sentence. Considering this fact, it would be appropriate to name it “imperfect gerund» (Latin: *gerundium imperfecti*).

Unlike in some other Northwestern Turkic languages (e.g. in Bashkir), the Kazakh imperfect gerund has a predicative form called “Non-Evident Past Tense» in the textbook by K. Musayev [cf. Musaev, pp. 93-94]

6. *-maq, -mek form*

This form is described in the textbook by K. Musayev as the Intentional Future Tense [Musayev, p. 227]. However, taking into consideration the aforementioned criterion, it can be said that this form is not devoid of nominal traits. For instance, it still retains some of the case forms, e.g. ablative:

Apattıñ aldın almaqtan ümittenip, Almaniyağa attandı. “Hoping *to prevent* the catastrophe, he left for Germany» [Bayğut].

Unlike in the case of the proper (primary) tenses, the *-maq* form cannot be negated synthetically in Modern Kazakh [27]. Instead, it requires the negative auxiliary verb form [28]. *emes*, just like all other words pertaining to nominal parts of speech: *almaq emespiz* “we are not going to take». This is another proof that the *-maq* form, albeit belonging to the conjugational paradigm, has not completely lost its nominal traits. Owing to the fact that this form denotes intention, it would be appropriate to name it the I noun of intention (Latin: *nomen intentionis I*).

7. *-maqşı, -mekşi form*

In his textbook, K. Musayev describes this form as “a variant of *-maq/-mek* form», and thus of the Intentional Future Tense [Musayev, p. 228]. Such a designation, albeit rooted in the form’s semantics, is not very accurate in terms of morphology. The formant under consideration consists of two distinct suffixes: *-maq/-mek*, described in the previous section, and *-şı/-şi*, which forms nominal derivatives denoting people.

Like the form described in the previous section, the *-maqşı/-mekşi* form can only be negated analytically: *almaqşı emespin* “I am not going to take». The fact that this form can be followed by an auxiliary *e-* (*edi*) constitutes another proof that this form is initially nominal: *Körpeni qımtanıp alıp, köz şırımın almaqşı edi.* “Wrapping up in a blanket, he

wanted to take a nap» [Äbilqayır].

Owing to this form's semantical similarity to the *-maq/-mek* form, it would be appropriate to name it the second noun of intention (Latin: *nomen intentionis II*). Similarly to e.g. Bashkir [cf. Çernev], the Kazakh form under consideration has barely retained any case forms, cf. *Öliktiñ ğamalı fidiyasın almaqşığa bolar*: “It is as if the deceased one had given <alms>*to the one who is going to receive the fidyah*» [Talqanbayeva].

8. *-uwşı, -üwşi* form

This formant consists of two distinct suffixes: *-uw/-üw* described above (forming *nomina actionis*) and *-şı/-şi*, which forms nominal derivatives denoting people. This compound suffix forms the names of professions and occupations from verbal stems (cf. *oqıtuwşı* “teacher», *oquwşı* “student, reader»). More generally, it can be said that this formant denotes a person (or, very seldom, an object) performing the action expressed by the verbal stem. Thus, it would be appropriate to name this form “agent noun» (Latin: *nomen agentis*). In the older texts the same form could be used in the meaning of the present participle [cf. Wälidi].

This form can accept possessive (cf. *oqıtuwşım* “my teacher»), predicative (cf. *satuwşımız* “we are salespeople») and case suffixes (cf. *aluwşıdan* “from the one who takes», *oqıtuwşınızğa* “to your (pl.) teacher»). Its primary nominal character can also be illustrated with the fact that it can be followed by the auxiliary verb *e-*. The construction can denote either a habitual or lasting action in the past (“used to») or a potential one (“would»):

Alayda olardıñ ornunda <...> Qoqan xanı men Taşkent küşbeginiñ qanday adamdar ekenin anıqtap aluwşı edim. “Still, if I were them, I **would check** what kind of people the Khan of Kokand and the viceroy of Tashkent are» [Ruspayev].

Öytkeni, men onı memleket jäne qoğam qayratkeri retinde ğana emes, ülken-kışige birdey iltipati mol, kisilikti adam retinde de bilüwşı edim. “This is because I **knew** him not only as a statesman and a social activist, but also as a very humane person». [Mutanov 2013].

Conclusions

Summing up, all the aforementioned Kazakh verbals can be classified into three distinct groups: verbal nouns (Latin: *nomina*), participles (Latin: *participia*) and gerunds (Latin: *gerundia*). Thus, the whole spectrum of Kazakh verb forms, including the finite ones (Latin: *verba finita*) comprises 27 distinct forms:

1. *Nomina*:

- a. *Nomen actionis* (ACT, e.g. *aluw, keliw*);
- b. *Nomen agentis* (AGENT, e.g. *aluwşı, keliwşı*);
- c. *Nomen intentionis I* (INT1, e.g. *almaq, kelmek*);
- d. *Nomen intentionis II* (INT2, e.g. *almaqşı, kelmekşı*);
- e. *Nomen modale* (MOD, e.g. *alğı, kelgi*);
- f. *Nomen abstractum I* (ABSTR1, e.g. *alğandıq, kelgendik*);
- g. *Nomen abstractum II* (ABSTR2, e.g. *alarlıq, kelerlik*);
- h. *Nomen subjunctivum* (SUBJ, e.g. *alğay, kelgey*);

2. *Participia*:

- a. *Participium perfecti* (PART.PERF, e.g. *alğan, kelgen*);
- b. *Participium praesentis* (PART.PRES, e.g. *alatin, keletin*);
- c. *Participium futuri* (PART.FUT, e.g. *alar, keler*);

3. *Gerundia*:

- a. *Gerundium imperfecti* (GER.IMPERF, e.g. *alıp, kelip*)

- b. *Gerundium perfecti* (GER.PERF e.g. *alğasın, kelgesin*)
 c. *Gerundium antecedentis* (GER.ANT e.g. *alğalı, kelgeli*)
 d. *Gerundium prioritatis* (GER.PRIOR, e.g. *alğaңsa, kelgeңse*)
 e. *Gerundium frequentativum* (GER.FREQ, e.g. *ala, kele*)
 4. *Verba finita*:

- a. *Optativus-imperativus* (IMP, e.g. 3sg *alsın, kelsin*);
 b. *Conditionalis* (COND, e.g. 3sg. *alsa, kelse*);
 c. *Imperfectum* (PAST, e.g. 3sg *aldi, keldi*).

The forms belonging to the last group can only function as verbal predicates and thus cannot take either possessive or case suffixes. The research has showed that the situation with the other forms may vary substantially. The forms' ability to accept possessive, case and predicative suffixes is shown in the table below:

Form	Declination	Possessive	Predicative
ACT	+	+	[+]
AGENT	+	+	+
INT1	[+]	–	+
INT2	[+]	–	+
MOD	[+]	+	–
ABSTR1	[+]	+	–
ABSTR2	–	[+]	–
SUBJ	–	–	–
PART.PERF	+	+	+
PART.PRES	+	+	+
PART.FUT	+	+	+
GER.IMPERF	–	–	+
GER.PERF	–	–	–
GER.ANT	–	–	–
GER.PRIOR	–	–	–
GER.FREQ	–	–	+
IMP	–	–	+
COND	–	–	+
PAST	–	–	+

The sign [+] in the first column of the table implies, that the declination of the concerned form is restricted, i.e. not all theoretically possible forms exist in the real language [29]. The same sign has been used in the second column to indicate that only one possessive form [30]. is peculiar to *nomen abstractum II*. Finally, the same sign in the third column suggests, that the nominative form of *nomen actionis* cannot take predicative suffixes, yet its dative form can.

It is evident that the issues discussed in this paper require further research. The author hopes that despite all the possible flaws and lacks of this article it will contribute to revealing a new research perspective in the fields of Kazakh morphology, teaching methodology and language structure. A comparison of the verb forms used in different Turkic and Altaic languages (both in terms of their number and functions), as well as their historical development and the influence of language contacts on the form use constitute prospective lines of research within these fields.

REFERENCES:

- [1] Abai.kz = *Azamattıq alğasın şeteldik küyew qaşıp ketti*. // Abai.kz aqparattıq portalı. URL: <https://abai.kz/post/40304>, accessed 27.10.2019.
 [2] Abdullina = Abdullina G. R. *Kategoriâ padeža v başkirskom âzyke*. // Vestnik

Nižgorodskogo Universiteta im. N. I. Lobačevskogo, #1, 2009, pp. 189–193.

[3] Äbilqayır = Äbilqayır, Q. *Jındı (hikayat)*. // Ädebiyet portalı. URL: <https://adebiportal.kz/kz/news/view/15312>, published 14.04.2018, accessed 08.07.2020.

[4] Azattıq = *Qolima qarıw alğansa, baqtaşı bolğanım artıq*. // Azattıq Radiosı. URL: <https://www.azattyq.org/a/russia-chechen-family-story/29517096.html>

[5] Bayğut = Bayğut, M. *Belesebet pen baylıq*. // Egemen Qazaqstan. URL: <https://egemen.kz/article/37314-belesebet-pen-baylyq>, published 28.01.2015, accessed 17.06.2020.

[6] Çernev = Çernev, V. *Başqort teleneñ qılu formaları sistemahı: morfologik küädätew. Başqortostan uqıtıwıshı*, #9, 2018, pp. 19–26.

[7] Chernev = Chernev, V. *On the use of Past Participle forms in Ozon-ozak bala sak („Quite a Long Childhood») by Mostay Kärim*. // Rocznik Orientalistyczny, tom LXXI, z. 2, 2018, pp. 39–56.

[8] Dmitriev = Dmitriev, N. K. *Grammatika baškirkogo äzyka*. Moskva, Leningrad: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 1948.

[9] Islam.kz = *Satıp alğalı jatqan päterdi qalay tekseriw gerek?!* // Islam.kz URL: <http://islam.kz/kk/news/arturli/paidaly-kenester/satyp-algaly-jatqan-paterdi-qalai-tekseru-kerek-6150/#gsc.tab=0>, accessed 25.11.2019.

[10] Izrailevič = K.N.Kačalova, E.E.Izrailevič. *Praktičeskaâ grammatika anglijskogo äzyka. V 2-h t.* — Kiev: Metodika, 2003, Vol. 1.

[11] Jansügirov = Jansügirov, İ. *Qulager (poema)*. // Ädebiyet portalı. URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/iliyas_zhansugirov_kulager_poema_1077, published 14.05.2018, accessed 09.07.2020.

[12] Jaqipov = Jaqipov, M. *Qazaqtıj bastı ärpi*. // Egemen Qazaqstan. URL: <https://egemen.kz/article/156726-qazaqtynh-basty-arpi>, published 11.08.2015, accessed 08.07.2020.

[13] Kałuźński = Kałuźński, S. *Klasyczny język mongolski*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie “Dialog», 1998.

[14] KazTAG = *x15 jasar jasöspirim jattığuwda därigerler kelgenşe köz jumğan – Almatı deñsawlıq basqarması*. // KazTAG: Qazaq telegraf agenttigi. URL: <https://kaztag.info/kz/news/15-zhasar-zhas-spirim-zhatty-uda-d-rigerler-kelgenshe-k-z-zh-m-an-almaty-densauly-bas-armasy->, published Nov. 7, 2019, accessed Nov. 26, 2019.

[15] Kiekbaev = Kiekbaev, Dž. G. *Osnovy istoričeskoj grammatiki uralo-altajskih äzykov*. Ufa: Kitap, 1996.

[16] Lemaire = *Congress Volume Ljubljana 2007*, ed. André Lemaire. Leiden, Boston: Brill, 2010.

[17] Merriam-Webster = *verbal* // Merriam-Webster.com Dictionary. URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/verbal>, published 06.07.2020 accessed 11.07.2020.

[18] Mınjasar = Mınjasar, T. *Şejirem sır şertse. Sariqasqa Kelmenbet batur urpaqtarı xaqında*. Taraz, 2015.

[19] Musaev = Musaev, K. *Kazahskij äzyk*: učebnik. Moskva: Vostočnaâ literatura, 2008.

[20] Mutanov 2013 = *Mihail Esenäliyev: Önegeli ömir. 26-şı sığ*. Qurastıruwşı Mutanov Ğ. Ğ. Almatı: „Qazaq universiteti“ baspası, 2013.

[21] Mutanov 2017 = *Sadwahas Temirbekov: Önegeli ömir. 35-şi sığ*. Qurastıruwşı Mutanov Ğ. Ğ. Almatı: “Qazaq universiteti» baspası, 2017.

[22] Northwest California Linguistics = *The Collected Works of Edward Sapir*. Vol. XIV, ed. Victor Golla, Sean O’Neill. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 2001

[23] Orazbekuli = Orazbekuli, Keңes. *Qanattı söz – qazına. 1-kitap*. 2020.

[24] Poppe = Poppe, N. *Bashkir Manual: descriptive grammar and texts with a Bashkir-English glossary*. Bloomington: Indiana University, The Hague: Mouton & Co., 1964.

[25] Ruspayev = Ruspayev, Q. *Töñkeris. Piyesalar*. Izdatel'skie rešeniâ, 2017.

[26] Talqanbayeva = *Mäşhür-Jüsip qoljazbalarındağı İslam mädeniyeti*. Oquw-ädistemelik quralı. 5-tom. Qurastıruwşı Talqanbayeva Q. Q. Pavlodar: Kerekuw, 2010.

[27] Tektigul = Tektigul, Ž. O. *Èvolüciâ obšetürkских affiksov v kazahskom âzyke*. Moskva: Akademiâ estestvoznaniâ, 2013.

[28] TengriNews = *Elimizge täwelsizdik alğalı beri qanşa qandas keldi?* // TengriNews. URL: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/elmzge-tauelszdk-algalyi-ber-kansha-kandas-keld-380534/, accessed Nov. 23, 2019.

[29] Tenišev = *Sravnitel'no-istoričeskââ grammatika tûrkskih âzykov. Morfologiâ*. Red. È. R. Tenišev. Moskva: Nauka, 1988.

[30] Turapbayulı = Turapbayulı, A. *Nesiye qaytara alatınğa beriledi*. // Egemen Qazaqstan. URL: <https://egemen.kz/article/2886-nesie-qaytara-alatyngha-beriledi>, published 01.05.2010, accessed 08.07.2020.

БІЗДІҢ АВТОРЛАР

З.М.Базарбаева – Главный научный сотрудник Института языкознания имени А.Байтұрсынова, доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК Алматы, Қазақстан

Б.Момынова – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор Алматы, Қазақстан

М.М.Малбақов – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, ф.ғ.д., профессор Алматы, Қазақстан

А.Ә.Жаңабекова – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор Алматы қаласы, Қазақстан

К.Қ.Пірманова – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының кіші ғылыми қызметкері, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың PhD студенті Алматы қаласы, Қазақстан

Б.Момынова – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор, Грамматика бөлімінің меңгерушісі

Ү.Әнесова – әл-Фараби ат. ҚазҰУ оқытушысы, PhD докторы

А.Ж.Аманбаева – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының жетекші ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты Алматы, Қазақстан

А.Әмірбекова – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының жетекші ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты Алматы, Қазақстан

А.А.Қаршығаева – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты Алматы, Қазақстан

А.Б.Шормақова – Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Грамматика бөлімінің кіші ғылыми қызметкері Алматы, Қазақстан

Т.Рамазанов – Грамматика бөлімінің кіші ғылыми қызметкері А.Байтұрсынұлы атындағы ТБИ, Алматы қаласы, Қазақстан

А.Д.Кегенбекова – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының аға лаборанты, PhD докторант, Алматы, Қазақстан

Ж.Тұрғынбаева – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының кіші ғылыми қызметкері

Н.Оспангазиева – А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының кіші ғылыми қызметкері

V.Chernev – Varşava wniversiteti, şığıstanw fakwlteti, PhD doktoranı 5 kwrs stwdenti, Ewropalıq Odaқтағы ökili

---

МАЗМҰНЫ

З.М.Базарбаева Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ суперсегментті фонетикасының негізін қалаушысы	3
Б. Момынова «Қазақ» газетіндегі жазу мен емле.....	11
М.М.Малбақов Араб-парсы кірме сөздері сөздігіндегі тыныс белгілерінің қолданым ерекшеліктері.....	18
А.Ә. Жаңабекова, К.Қ. Пірманова Сөзжасамдық белгіленімдердің құрылымдық аспектісі (туынды сөздер және сөзжасам тәсілдері).....	24
Б.Момынова, Ү. Әнесова Қазақ этномәдени лексикасының өткені мен бүгінгі тілші-ғалымдар зерттеулерінде (Е.Жанпейісов пен Ж.Манкеева зерттеулері негізінде).....	34
А.Ж.Аманбаева Латын әліпбиіне негізделген қазақ тіліндегі орфоэпиялық сөздіктің ерекшелігі.....	46
А. Әмирбекова Қоғамдық санада қалыптасқан парафразалар.....	50
А.А.Қаршығаева Қазақ тілінің орфоэпиясы жайлы.....	56
А.Б.Шормақова XX ғасыр басында Қ.Кемеңгерұлы аударған «Химия» (П.Лебедевтен) оқулығындағы септік қосымшаларының қолданысы.....	61
Т.Рамазанов XX Ғасыр басында жарық көрген «Есеп құралдарындағы» етістің қолданылу ерекшелігі (<i>Ғ.Бегәліұлы мен К. Делімбетұлы оқулықтарыбойынша</i>).....	67
А.Д.Кегенбекова XX ғасыр басында жарық көрген Сарбатыр ұлы Омардың «Ботаника» оқулығындағы есімше мен көсемше тұлғалары және олардың қолданысы.....	76
Ж.Тұрғынбаева Шеттілдік ономастикалық атауларды латын графикасындатаңбалаумәселесі.....	83
Н.Б.Оспангазиева Сөз сазы және сөйлесу мәнері.....	87
V. Chernev Qazaqtıñ verbaldıq morfologiyasındaǵı analitikalıq tásildıñ sırtqı türi.....	90

Техникалық редакторы әрі беттеген: Е.Б. Бесіров

ИБ № 847

Теруге берілді 13.07.2020. Басуға қол қойылды 15.08.2020.
Пішімі 70x100 1/16. Офсеттік басылым. Шартты баспа табағы 6,6
Есепке алынатын баспа табағы 6,5
Таралымы 200. Тапсырыс №42.

Редакцияның мекенжайы: 050010, Алматы қ.
Құрманғазы көшесі, 29
ҚР БжҒМ ҒК А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Тел./факс: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

Технический редактор и верстальщик: Е. Б. Бесиров

ИБ № 847

Сдан на набор 13.07.2020. подписано в печать 15.08.2020.
Формат 70x100 1/16. Офсетное издание. Условный печатный лист 6,6
Лист печатный учитываемый 6,5
Тираж 200. Заказ №42.

Адрес редакции:
050010. Алматы, ул.Курмангазы, 29
Институт языкознания им.А.Байтұрсынова КН МОН РК
Тел: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

Technical editor and layout designer: Y.B. Bessirov

Submitted for recruitment on 13.07.20. signed to the press on 15.08.2020.
Format 70x100 1/16. Offset edition. Conditional printed sheet 6,6
Printed sheet accounted for 6,5
Edition of 200. Order number 42.

Editorial office address:
050010. Almaty, Kurmangazy str., 29
Institute of linguistics.A. Baitursynova KN MES RK
Phone: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61